

САБИЙЛЕГЕ
ХАПАРЛА
КИТАБЫ

ГУРТУЛАНЫ ЭЛДАР
ЖАРАШДЫРГЪАНДЫ

НАЛЬЧИК
«ЭЛЬ-ФА»
КИТАП
БАСМА МЕХКЕМЕСИ
1995

Литературно-художественное издание

*Для детей младшего и
среднего школьного возраста*

**АНТОЛОГИЯ
БАЛКАРСКОЙ ДЕТСКОЙ ПРОЗЫ**

Редактор С. А. Мусукаева

Художник Ю. М. Алиев

Технический редактор Л. И. Прокопенко

Корректор Ф. Я. Теппеева

ЛР № 010238 от 27.04.92

Сдано в набор 09.06.95. Подписано в печать 26.09.95.

Формат 84×108^{1/32}. Бумага офсетная № 2.

Гарнитура школьная. Печать высокая.

Усл. п. л. 15,96. Уч.-изд. л. 12,33.

Тираж 2000 экз. Заказ № 1529.

Издательский центр «Эль-Фа»

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года

Мининформпечати КБР

360000, г. Нальчик, пр. Ленина, 33

К 4803100100-042
Т43(03)-95 без объявл.

ISBN 5-88195-147-6

© Китап басма мехкемеси «Эль-Фа», 1995

АТЛАННГАН СЕЗ

Багзалы сабийле!

Бу китапны хурметли окзуучулары!

Малкзар суратлау проза, башхача айтханда — хапарла, повестьле, романла китапла болуп башлагъанлы алай кѣп заман да озмагъанды. Бизни адабиятыбызда поэзия бла бирге проза да кесини тийишли жерин алыр ючюн, малкзарлы жазыучула тамамлы ишлегендиле. Ызы бла уа сабийлеге аталгъан проза да жаратылгъанды. Бюгюнлюкде таулу сабийле ана тиллеринде жазылгъан хапарла бла, повестле бла шагъырей болала эселе, ол миллетибизни культураныны иги шартыды дерге боллукъбуз.

Халкъыбызны тарыхындан, аны эрттеден келген адетлеринден хапарлагъан прозаны сабийле сюйюп окзуйдула. Малкзар халкъны закий адамларыны, жигитлерини юслеринден жазылгъан затла таулу сабийлеге ахшы юлгю боладыла. Ол сыйлы ишде Малкзарны жазыучуларыны бек улуу кѣошумлары барды. Аны ючюн биз алагъа ыспас этебиз, бу огъурлу ишлеринде жетишимли болурларын сюйгенибизни айтабыз.

Энди уа бу китапны авторларыны юслеринден бир кѣауум сѣз:

Кѣули Кѣайсын. Кѣабарты-Малкзарны халкъ поэти, Ленинчи саугъаны, Горький атлы саугъаны да лауреаты. Назмулары, поэмалары битеу дуниягъа белгилидиле. Ала малкзар халкъны суратлау тарыхыдыла, миллет культураныны айтып-айтмазча бийиклеге чыгъаргъандыла. Кѣайсын суратлау прозасы бла да белгилиди. Аны «Кѣыш эди» деген романы бла «Жорт, жорт, гылыуум!» деген повести да адабиятыбызда сыйлы жерлерин аладыла.

Залийханланы Жанакѣайыт. Кѣабарты-Малкзарны халкъ жазыучусуду. Назмулары, хапарлары, повестлери, романлары бла да белгилиди. Аны «Тау кѣушла» деген романы малкзар халкъны тарыхыны эм кѣыйын кезиуюне — Граждан урушха, жангы жашау ючюн кюреш бардыргъан халкъгъа, аны жигит адамларына аталып жазылгъанды. Сабийлеге деп жазгъан хапарларында да

автор халкзыны ахшы шартларын, адетлерин иги билгенин кѣргюзтеди, туугзан жерибизни ариулугзун суратлайды.

Тѣпеланы Сюлемен. Ол кѣбюсюнде сабийле ючюн жазып келген авторларыбызданды. «Уучу Заурбек» деген китабындан башлап, бююннго хапарларына дери да ол сабийлени, сейирлик дуния бла шагзырей эте, кѣп кзууандырады. Сюлемен, сынамы устаз, нарт таурухланы гитчечиклеге, ала тынч ангыларча, жарашдырып чыгзаргзанды. Жомакзларында, хапарларында да туугзан жерге, аны адамларына таза суюмекликни суратлайды.

Шауаланы Миналдан. Бизни адабиятыбызда белгилли романланы, повестьлени, хапарланы да авторуду. Аны «Мурат» деген романы малкзар халкзны жазма культурасында сыйлы жерин алгзанды. Ол халкзыбызны тарыхын кѣргюзтген эм улуу чыгзармаладанды. Миналданны сабийлеге атап жазган хапарлары уа ол сынамы жазуучу, устаз да болгзанына шагзатлыкз этедиле.

Жулабланы Юзейир суратлау адабиятта эм алгза сабийлеге атап жазган хапарлары бла белгилиди. Ол жаш окзуучуларыбызны табийгзат дунияны ариулугзу бла шагзырей этеди. Сабийлени ахшы адетге юйретген, жашауда, окзууда да юлгою болуп жюрюрге чакзыргзан хапарланы авторуду.

Гадийланы Ибрагим. Аны «Эсимдеди» деген китабына кирген повестлеринде таулу сабийлени кзыйын кздарлары, кѣчгюнчюлюкню ачылызгы ийнангылы суратланнгандыла. Ибрагим «Нарт уя» деген улуу романны да авторуду. Ол анда уруш жылланы отлу кюнлерин кѣргюзтеди, таулу жашланы жигитликлерин суратлайды. «Элсюер кзуш» деген хапары да ол затны юсюнденди.

Текуланы Жамал. Жашауну иги кесегин журналист ишге атагзаны бла кзалмай, сабийлеге да кѣп иги хапар жазгзанды. Китаплары да чыгза турадыла. Сабийни ниетин, сезимин уста ангылагзан, кѣргюзте да билген жазуучуларыбызданды. Жамалны бу китапта чыкзган хапарлары да анга шагзатлыкз этедиле.

Токумаланы Жагзафар. Романлары, повестьлери, хапарлары, пьесалары бла да белгилиди. Сабийлеге атап жазган хапарлары да гитче таулучукзланы кзууандыра турадыла. Аны Ахдарбегини хапарлары жыйымдыкз болуп чыкзгзандыла. Сабийле ючюн жазылган китапаны санында эм игиледенди дерге боллукзду. Бу китапта аны башха хапарлары да басмаланнгандыла.

Гуртуланы Элдари хапарлары, повестьлери кѣп тил-
леге кѣчюрюлгендиле. Ол бютюн да чам хапарлары бла
белгилиди. Алай сабийле ючюн жазылган китаплары
да аны Битеусоюз конкурсу лауреаты деген атха, Сый-
лы дипломлагъа да тийишли этгендиле. Ол китапладан
бири «Хасанчыкъны китабыды». Элдар «Шамсудин кѣ-
ласы», «Къызылкъанат тангларым» деген романланы да
авторуду.

Гулаланы Башир — суратлау прозабызны эм устала-
рындан эди. Аны повестлери, хапарлары Москвада да
чыгъа турган эдиле. Сабийни дуниясын, аны жарыкъ
муратларын иги билген, аriu суратлагъан жазуучулары-
быздан эди Башир. Ол затха «Къачхынчы» деген жый-
ымдыгъы да толу шагъатлыкъ этеди.

Бабаланы Ибрагим — Малкъарны эм ахшы поэтле-
ринден бири — прозагъа узалганда да кесини жарыкъ
фахмусу бла окъуучуну къууандыра биледи. Бу китапда
басмаланган хапарын окъугъанла окъуна ол затха то-
лу ийнанырыкъдыла. Ибрагим ана тилини аriuлугъуна
сабийлени да къууандыра билген авторду.

Тѣппеланы Алим — «кѣара сѣзню» эм ахшы устала-
рынданды. Хапарла, повестьле, романла, пьесала бла бир-
ге сабийлени къууандырырча хапарла жаза да биледи.
Гитче таулучукълагъа атагъан чыгъармаларында Алим,
ариу, шатык малкъар сѣзню да хайырлана, сабийлени
эслеринде кѣалырча, кѣп тюрсюнлю, оюнлу хапарла жа-
рашдырады.

Шауаланы Хасан — «Кюбюрде табылган повести», са-
бийлеге аталып жазылган хапарлары, уллулагъа атал-
ган чыгъармаларында тюбеген сабий суратла да аriu
ишленген, ийнаныгълы къуралган жетишимли шарт-
ладыла. Хасан прозабызны эм фахмулу келечилерин-
денди.

Алий Байзулла — белгили поэт, кѣп назму китабы
бла белгилиди. Алай суратлау сѣзню устасы прозагъа
жетгенде да борчлу болуп кѣалмайды. Ол затха аны
«Тайчыкъ» деген хапары да шагъатлыкъ этеди. Хапар
«кѣара сѣз» бла жазылса да поэтни хаты анда да били-
нип турады.

Толгъурланы Зейтун — Республикалы саугъаны лау-
реаты, эм фахмулу жазуучуларыбызданды. Ол, «Айыу-
таш» деген повестинден башлап, «Жетегейле» деген ро-
манына дери да сабийни суратлау сыфатын тынгылы бе-
ре билгенине ийнандыргъанды. Аны гитче таулучукъла-

гъа аталгъан хапарлары уа жазыучуну жарыкъ фахмусуну жангы шагъатларыдыла.

Мусукаланы Сакинат — эм хунерли поэтлерибизденди, кѣп ариу назмусу бла белгилиди. Сабийлеге жазгъан хапарлары уа назмуларындан аз сейир этдирмейдиле. Аны «Мюйюзлю къоянчыгъы», «Жонай бла Жашчыкъ» деген жомагъы да Сакинатны бу ишде жетишимли болгъанына толу ийнандырадыла.

Елмезланы Мурадин — эм фахмалу поэтлерибизни санындады. Аны «Таш макъа бла жауунчукъ» деген китабы уа сабийлеге аталгъан назму жыйымдыкъланы барындан да тамамлыды дерге боллукъду. Алай «Билляча къыралында» деген жомагъы уа Мурадин «къара сѣз» бла да иги хайырлана билгенин шарт кѣргюзтеди.

ЖЫЛЫ СЕНТЯБРЬ КЮНЮ

«Жорт, жорт, гылыуум!» деген повестин Къайсын орус тилде жазган эди. Аны окъуган сабийле бары да ангылар ючюн, таулу жашчыккыны жашауун бары да билир ючюн. Повесть, Москвада «Юность» журналда басмаланып, саугага да тийишли болган эди.

Бу сейирлик чыгарманы малкзар тилге кечюрюп, басмага хазырлаган а Бегийланы Абдуллах болганды.

«Жылы сентябрь кюню» повести биринчи башыды.

Бурунгулу Чегем эли. Мени атам, мени апам да туууп ёсген, жашау этип кетген жер. Мен да дуния жарыгын мында, бу тау элчикде, кёргенме. Аны бу мен хапарын айтырыккы жылы сентябрь кюнүне дери школу болмаганды.

Алайды, Чегем ауузу школсуз эди. Аны сабийлери школну не болганын билмей ёсенди-

ле. Не къарт аппам, не атам къолларында китап тутуп да кърмегендиле. Аны къой, «китап» деген не зат болгъанын билген окъуна этмегендиле. Ала ол кеслерине жетген бир къарыш жерчиклерин, ташын арытып, тазалап, бачхачыкъ этерге кюрешгендиле, мал тутхандыла, уугъа жүрюгендиле, китапны сартындан а...

Къара танымагъанлары, китаплары болмагъанлары ючюн алада не терслик! Тауда жашау алай эди. Жер къытлыгъы жарсыта, жол-къол такъырлыгъы кыысып, бу тау тарлада аманны кебинден баш кечиндире келгендиле. Китапмы эди аланы къайгъылары!

«Жашынг билимли адам боллукъду, уллу шахарда жашап, илму бла кюреширикди», — деп, ол заманлада биреу айтхан болса атама, хо бир да, — ёмюрде да ийнанмаз эди. Тюшюнде кёрсе да угъай, тейри! Мен да, ата-бабаларыбызча, бир къара эллича, мал къыйырында кечине, жербаш юйчюгюбюзню саз тютюнчюгю да ожагъыбыздан адыргы чыгъып турлугъуна ишексиз эди. Жашы да, жашындан туугъанла, аланы туудукълары да ол юйде жашау эте, бир ышыкъ бола барырла, алай бла, иншаллах, тыпырыбыз сууумаз, тамырыбыз ёчюлмез дей, атабыз ёлюп кетгенди.

...Мен сабийлигимден окъуна иш юсюнде ёсгенме. Къой кютгенме, чалгъы чалгъанма, сабан сюргенме, ындыр басханма, ёгюзле къууалагъанма. Эшек арба бла отуннга жүрюгенме. Атны ат орундан чыгъарып, жер салып, къурап бергенме. Кесими минип да чапдыргъанма. Мени элде жашау этерик адамгъа хазырлай эдиле.

Китап болуп, алыкъа мен кёрген, мен эшитген жокъ эди. Заман бара барыр да, хар зат да, атам умут этгенча болмай, тюрленир, мен да, тарыхчы болуп, кесим китапла жазып, ёмюрюм

илму бла байламлы ётер деп, ол заманлада кимни эсинде бар эди!..

Чегем тауларына жылы кюн жайылганды. Жай бошалып, кюз башлана тургъан кезиу. Мен да, акъ гылыучугъума да минип: «Жорт, жорт, гылыуум!» — дей, жырлай-жырлай, орамны букъу этдирип келеме. Жаным-тиним — гылыуум! Атамы къарындашы Горда саугъагъа берген гылыуум. Аныча акъ тюрсюнлю гылыу элибизде жокъду. Келеме жортуп. Арбазыбызда ання бла сёлеше тургъан Баттал, мени жетгеними кёрюп, къууанды:

— Ма Ако кеси да!

Мен, жоргъамы кеси эркинине къоюп, ана къарындашым аллына барып, уллу кишича саламлашдым:

— Салам алейкум, Баттал! — дедим.

— Алейкум салам, жигит! Кёресе да, Саният, сен сабий сунганлыкъгъа, жашынгы жетип тургъанын. Салам бере уа биледи, тейри! — Сора, манга къарап:— Заманында жоргъаны къызындырып жетгенинг ючюн аперим, Ако! Сени бир къууандырайым деп келип тура эдим,— деди.

— Не бла, Баттал?

— Не бламы? Окъугъан этериксе.

— Не затха? Неге?

— Хар неге да. Адам болургъа. Келесе да мени бла?

— Къайры?

— Школгъа.

— Ол а не затды?

— Барсакъ, билирсе. Хайда, тебире!

Баттал революцияны адамы эди. Кеси да мен билмеген бир къуллукъда ишлеучю эди.

— Сабет блас школ ачханды,— деди Баттал. Мангамы, аннягъамы айтды — айыралмадым.— Анда таулу сабийлени окъургъа, жазаргъа

юйретирикдиле,— деди. «А-а, мени ол «ушкол» дегенлерине элтирик кёреме»,— деп келди кёлюме. Ання уа, мени ары жиберирге бла къалыргъа билмей, экили болуп турады.

— Да, не билейим, аурууунгу алайым. Бузулуп, жоюлуп кетмесин сабий жаш. «Ушкол» аны несине жарарыкъды, къор болайым? — деди ання, жалынган этгенча.

— Сен неле айта тураса, эгечим! — деп урушду Баттал.— Бузулуп кетгенин къой, ёксюзюнгю къурагъан этерикди! Жангы блас школну аллайлагъа деп ачханды ансы... Къарангылыкъдан, жахилликден къутулур эселе деп... Алайды, Саният. Сен а не «бузулгъан», не «жоюлгъан» хапар айта эсенг да, билмейме!..

Анам арсар болгъанлыкъгъа, не амалы бар эди, бой салды.

— Хо, къатайым, хо, сен айтханлай...— деди. Мудак болду.

Мен а, Баттал менден не излегенин биялмай, бу «ушкол» дегенинден жукъ да ангылауум болмай, эсим анняны жарсыгъанына кетип, зат да эшитмей, ауара болуп турама. Жалан да мен билген, мен ангылагъан — уллула не айтсала да — аны этген: ала гитчеледен эсе акъыллыдыла. Кёп биледиле. Манга андан башха жорукъ жокъ эди. Ання мени ол затха юйретгенди. «Кесингден таматаны айтханын этерге керекди, балам»,— бу анняны дайым да сёзюдю. Артыкъ ыразы болмасам да, Батталны ызындан тебиредим.

Тау бетледе терек чапыракъла, къызарасаргъала, жылтырайдыла...

Баттал да, мен да жолда бара тургъаныбызлай, жангы хуналагъа жетер-жетмез Гордагъа жолукъдукъ. Сейир хапарланы, жомакъланы кёп билгени ючюн, жууукъларыбызны барын-

дан да бек аны сыйюучиме. Ма, Горда, кёк эшегине отунла жюклеп, баш энишге келе турады. «Ы-хы, къалай иги болду — энди Горда, мени бу «ушкол-мушкол» дегенлерине жибермей, биргесине алады», — деп къууандым. Бизге жууукъ-лашханлай, Горда жарыкъ саламлашды:

— Жол болсун, Баттал!

— Сау бол, Горда. Тейри отунланы уа чий жеркден этмегенсе...

— Да, хоу, жанмайдыла деп сылтау эталлыкъ туйюлдюле.

Экиси да къол тутуп саламлашдыла. Горда мени да имбашыма тийди.

— Сен а къайрыса, Ако?

— Билмейме, — дедим мен мудах ауаз бла.

— Къалай?.. Къайры баргъанынгы билмейми бараса?!

— Мен муну школгъа алып барама, — деди Баттал мени орнума. — Бюгюнден башлап, бизни Ако да бирси жашчыкъла бла бирге окъургъа юйренирикди.

— Акону уа, тейри, мен да юйретиучюме.

— Неге?

— Жомакълагъа.

— Жомакъ — ол жомакъды, Горда. Сабет блас а жашаугъа юйретирикди.

— Э-э, Баттал, жомакъсыз жашау — жашаумуду?

— Сен алай сунаса, Горда. Жомакъла къарангылыкъдан къутхаралмазла. Окъууду кёз жарыкъ.

— Оллахий, жомакъны да барды жарыгы уа.

— Кет, жомакъларынг бла бизге чырмау болма, Баттал. Сени къарындашынг Азнорну жашын, мени уа эгечимден туугъан Акону школгъа жибермей жарамаз. Окъусун. Ким би-

леди, бизде бир насып бар эсе, бир уллу адам болуп кетер.

— Насыбынг айтсын, Баттал!

— «Билим — дуния жарыгы», — дегендиле акъыллы кишиле. Кёrese да, Горда, жангы блас таулу сабийчиклеге да школ ачханын. Аллай ишни жомакълада, таурухлада айтып окъуна эшитгенмисе сен! Къаллай насыпды ол! Аны ангыларгъа, багъаларгъа керекди. Сен а, айып этме, «жомакъла» деп тураса.

— Да, ким биледи, сен тюз окъуна болурса, алай жомакъланы жанларына уа бош тиесе. Э-э, къарындашым, жомакъла оюн туюлдуле!..

— Болур. Хайда, хайыр иш эт, Горда!

— Сиз да ахшы жолгъа барыгъыз!

«Ыхы, тап болду, Горда мени биргесине алады», — деп, ичимден къууанып, ашыгып тура эдим да, ол а, манга ачыугъа этгенча, мени таба къарагъан да этмей, кетип башлады. Мен а — не? Кёлюм такъыр болду. Батталны ызындан тебирегенден башха амалым къалмады.

Ол «ушкол» дегенлери уа Ауулсоветни къатында кёшунбаш юйчук кёре эдим. Хы, алайны мен аз жортмагъанма гылыучугъум бла. Баттал мени тюзюнлей ол юйчукке кийирип барды. Анда уа — бир узун «устолну» бир жанында жашла, бирси жанында бир киши олтуруп. Устаз, алыкъа «устаз» деген не болгъанын билгеним да жокъ, мени ол жашла бла олтуртуп, атымы, тукъум атымы сорду. Дагъыда бир затла айтды, алай аны айтханын энди эшитмей эдим. Мени бери нек келтиргенлерин ангылаялмай, сейирге къалып, аузуму ачып турама. «Тыншчыкъ олтуруп, устазны айтханын этип тур», — деп, Баттал мени анда кёюп кетди. Мени уа аны ызындан чабып чыгъарым келди. Акъ гылыучугъума минип: «Жорт, жорт, гылыуум! Жорт, жорт, гылыуум!» — деп, жырлай-

жырлай, ары — юйюбюз болгъан жанына, акъ таула таба жумулурукъ эдим. Барып, тенглерим бла ойнарыкъ эдим.

Къарайма да, бу мында олтургъанланы бек гитчелери менме. Бир бирлери уа туура жетген кишилеча кёрюнедиле. Аны сейирлиги да жокъ эди. Элде школ биринчи кере ачылгъаны себепли, уллу, гитче сабийлени да бир класс этген эдиле. Эки жанымда олтургъан эки жаш, олбу сылтау деп болмай, бир бири быгъынларына къатыла кетдиле да, мени юсюм бла узалып, бар-жокъ эсем да, эс бурмай, жагъалашып башладыла. Болгъан дауургъа айланды.

— Хей, сабыр болугъуз, баракалла! Тыныгъыз! Алай жараймыды?! Сиз школда ушайсыз да,— деп, устаз аланы уялтыргъа кюрешди. Баям, бир жууаш адам болур эди, устазны айтханын къулакъгъа да алмадыла. Не билейим, манга къол-зат жетип, ачитханмы этген болур эдиле,— мен жилядым. Ол заманда устаз, столну юсю бла бери узалып, мени къойнуна алды да, кеси бла бирге олтуртду. Тюйюшгенлени да тохтатды. Дауур селейгенден сора, устаз мени аллыма бир къолан къагъыт орунну салды. Мен, аны конфетле сунуп, къууандым.

— Ач, Ако, къоркъма, ач,— деди устаз.

Мен, къагъыт орунга тиерге базынмай, тынгылауну ийип, мугурайып турама. Сора, артха алып къояды деп къоркъгъанча, тирилдим да:

— Аннягъа элтирикме,— деп, бурун тюбюме сёлешдим.

— Айхай да элтирсе. Алгъа ач да, сора алай. Хайда, сен уллу!

Мени уа къагъыт орунну аз да ачар акъылым жокъду. Бу тюйюше, тюртюше тургъанла, конфетлени кёрюп, артда менден сыйырып къоярла деп къоркъама. Теркирек элтип, анняканы бир къууандырсам эди деп, адыргыма.

— Уой, къой-къой! Мен а сени бир батыр жаш сунуп тура эдим. Сен а бир уялчакъ...— деди устаз. Сора, аз-аз ышара, къагъыт орунну кеси ачды.

Ой, мен къалай сейир этип, бош къууаннганы-ма къалай сокъураннган эдим! Анда конфетле жокъ эдиле! Алай ол «къагъыт орунда» мен ары дери кърмеген затларымы кърген эдим. Бир къужур тамгъала, оюула, ийнекле, атла, юй-чюкле, гылыучукъ да! Тюз мени гылыучугъум кибик! «Бизни Акъкъашыбыз, мени гылыучугъум бери къалай тюшгендиле?» — деп, сейир этип къарайма.

— Ма бу Акъкъашды. Анняны ийнеги! — дедим мен, къууанып.— Ання аны хар кюнден да саууучуду. Акъкъаш бу къагъыт орунга къалай тюшгенди?!

— Да ма, тюшгенди да къалгъанды,— деди устаз.— Иги адамла сени къууандырыргъа деп тюшюргендиле. Ол — бир. Экинчиден, Ако, бу «къагъыт орун» туююлдо. Муну аты — «китапды». Ки-тап! Ангыладынгмы? Къоркъма сен, алыкъа бу сени кеп кере къууандырыр. Э-э, Ако, бу тауушлукъ затды, тауушлукъ!.. Ки-тап! — деп, устаз дагъыда къатлады.

Андан мен ангылагъан болмады, алай сейир а этдим. Аннягъа саугъагъа элтирча, конфетле болмагъанларына жарсып, тынгылайма.

— Энтда къайтарып айтама. Ако, иги жашчыкъ кибик, эсингде тут — бу китапды. Аты уа «Харфлыкъды». Мынга къарап, биз харфланы таныргъа юйренирикбиз. Ма бу тамгъалагъа «харфла» дейдиле. Харфланы танысагъ а — окъургъа юйренирикбиз. Жазаргъа да. Эй, сиз бир билге эдигиз, къалай игиди окъугъан! Дунияда сиз билмеген зат боллукъ туююлдо. Кёкде, жерде да... Аллай сейирлик!.. Жомакълача.

Аладан да сейирлик. Жомакъ не зат болгъанын билесе да, Ако?

— Хау.

— Сюесе да жомакъланы?

— Сюеме.

— Ай, иги жаш сен! Ма китапланы да алай сюериксе. Устазыбыз айтхан эди дерсе. Кёрюрге алыкъа... Китапла сени акъыллы киши, уллу адам этерикдиле. Жомакъланы уа санга ким айтыучуду?

— Ання. Горда да айтыучуду. У-у, Горда аннядан да кёп жомакъ биледи!

— Горда уа сени жомакъ айтыргъа юйрете-миди?

— Хау...

— Сора бир жомакъ айтчы, тынгылайыкъ. Бек жаратханынгы айт, охому?

— Охо. Эртте-эртте бир айыу, бир бёрю, сора бир тюлкю жашап болгъандыла дорбунда. Сора тюлкю, айыуну алдайма дегенди да...— тюлкюню хыйласы кеси башына къалай жетгенин айтдым. Устаз ыразы болду, ышарды. Башымы сылады.

— Аперим, Ако! Кёрдюгюзмю, сабийле, Ако къалай жомакъ айта биледи! — деп махтады. Менден сора адам жомакъ айта билмегенча, къууандым.

Устазны «китап» дегенин иги ангыламагъан эдим. Не бизни юйде, не къоншуда аллай зат жүрюмегенди сора уа. Аны ары дери кёрген окъуна этмегенме. Энди, «китап» деген сёзню эшите-эшите да туруучу эдим, алай ол не тукъум зат болгъанындан а хапарым жокъ эди. Уллула айтханнга кёре, молла, китапха къарап, болгъанны, боллукъну да билип къоюучуду. Анга «китап ачхан» дейдиле. Бу затны ангылагъан сабийме. Энди уа ма ол мен иги тюшюмеген, бу жолгъа дери кёрмеген, билмеген ол таууш-

лукъ зат мени аллымда турады. «Харфлыкъ». Молла ачыучу китапдан башха тюрлю китап. Мен билмегенни билдирирге, манга къара танытыргъа базынган китап. Аны билгич харфлары, ачхычла кибик, сёз эшиклерин ачаргъа тизилипдиле. Мен алагъа тийип-тийип кёреме. Шош-шош. Сылай-сылай. Ала манга ышаргъанча кёрюнедиле. Мени бла ойнаргъа чабарыкъча, тюз алай. Къулагъымда уа тенгиз шууулдайды, кёлюмде уа жулдузла жанадыла. Танг тейри эшигин ачады, ары кирип, анда жерибизни ариулугъун кёреме, кесими уллу киши болуп, къазауатха киргенча, от алып келгенча, адамланы палахдан къутхаргъанча — устаз хапар айтады. Мен «Харфлыкъгъа», тамблагъа кетип турама.

Сентябрны ол жылы кюнюнде аллымда «Харфлыкъ» тура эди. Мен энди кёрлюк дуняны ичине жашырып. Манга хазнасын ачаргъа хазырланып...

Энди уа мен, башы чал болгъан тарыхчы, кёзлерими къысып къарайма да, ол «буу шытыла» жайылгъан жылы сентябрь кюнюн кёреме. Башы ариу жюлюннген гитче Акочукъну да. Ол, анасы жамагъан акъсыл къапталчыгъын да кийип, «къозу» тишчиклери да кюнде жылтырай-жана, манга къарап, насыплы ышара турады.

ТАЙЧЫКЪ БЛА АЙЫУ БАЛАЧЫКЪ

Былыр, жаз башында, Муратха тогъуз жыл толгъан кюн, аны жылкычы аппасы Адемейни байталы тайчыкъ тапхан эди. Мангылайчыгъында къашха жулдузчугъу бла, акътуякъчыкъ, бир ариучукъ.

Къарт аппасы ол тайчыкъны Муратха берди. Тюшюнде-тюнюнде да болмай тургъанлай, аллай алакат саугъа келсе, ким да къууаныр эди. Ол да бек къууанды.

Мурат жай каникулларын тауда ётдюрючюдю. Аммасыны юй жумушун этеди. Отунга барады, суу алады, бахчагъа къарайды. Аппасы бла жайлыкъгъа да чыгъыучуду. Анда уа, не айтдыраса, алакатды! Ол анда не къадар зат кёреди, не къадар затха тюбейди, не къадар затны биледи. Бирин айт да, бирин кёй!

Бир жол аппасы да, ол кеси да Къанжал сыртны элия ургъанын кёргендиле. Тёгерек асыры гюрюлдегенден, жер тепгеннге ушагъан эди. Мурат бир кесекчик къоркъгъан окъуна этген эди.

Бир кюн а бютюн да сейирге тубеди. Ол алларында тауну бек бийик жухуна чыккыды. Алайдан кѣм-кѣк чууакъ кѣкню кенглигине, кѣудуретни тауушлугъуна кѣарай, иги кесек заманны олтурду.

Алайына бир уллу кѣуш, кѣозучукъну алып, тюз да Муратны жаны бла шууулдап ѣтдю. Ол секирип ѣрге турду. Алай, не медет, этер амалы жокъ эди. Кѣозучукъгъа асыры жаны ауругъандан, жүрекчиги тарала, ол огъурсуз кѣушну ызындан кѣарап кѣалды. Ол а Инал сыртха учуп кетген эди.

Былтырдан бери уа Мурат ол тайчыгъындан айырылмай айланады. Бек кѣыйыны аны анасындан, жылкыдан да айыргъан болгъан эди. Болса да, конфетле бла балтуз жарадыла. Татлытамакъ тайчыкъ акъырын-акъырын кѣолгъа юйрене тебиреди.

Атына Жулдузчукъ атадыла. Нохта салдыла. Атын айтып кѣычырсала, тайчыкъ, башчыгъын кѣтюрюп, таууш келген жанына кѣарап башлады. Муратны эслегенлей а, боюнчугъун садакъ этип, кѣуйрукъчугъун сюзюлте, жортуп жете эди. Жашны кѣатына жанлагъанлай а, ол кѣолун тайчыкъны аузуна узатмаса, «Татлы юлюшом кѣайдады?» — деп, тырман ѣтгенча, бюсюремей кѣарайды. Берсе уа, ыспас ѣтгенча, башчыгъын кѣымылдатады. Сейир затчыкъ!

Ыстауатда эски халжар барды. Аны ким, кѣачан ишлегенин энди киши да билмейди. Ол, кесин не желге, не боранга хорлатмай, бютюн да турады.

Мурат, аны бир мюйюшпон бѣлюп, кесини тайчыгъына орунчукъ ишледи, тѣгерегин ариу бегитди.

Жулдузчукъ кѣошну тѣбен жанында, тюз да агъач кѣыйырында, аунаргъа бек сюйюучюдю. Аппасы да, кеси да ол алайны нек сайлагъанын

билалмай кѣп турдула. Аны Мурат кѣп болмай ангылагъанды.

Алгъын, бир заманда, алайы кѡш орун болгъанды. Кырдык ёсюп, юсюн жапханлыкъгъа, алайы кюл кѡатыш жер болгъанын тайчыкъ да эслегенди.

Кюнлени биринде аппа жылкыны ызындан кетди. Кѡшда Мурат бла Жулдузчукъ кѡалдыла. Конфетле уа тауусулгъандыла. Баям, аланы была экиси да тенг ашай болур эдиле. Балтузлары уа алыкъа барды. Энди жаш тайчыгъына аны ашатады. Татлы болсун ансы, Жулдузчукъгъа не башхалыгъы барды. Кѡайсын берсенг да айырмайды. Берген эт ансы.

Ойнаргъа суйсе, Мурат кѡол аязына балтузну орнуна кѡш кѡалачны сындырып салып да бериучюдю. Тайчыкъ аны жаратмайды, болса да ашагъан а этеди. Алай татлыны ашагъанча уа ашамайды.

Жулдузчукъ иги да ёсгенди, экинчи жылы барады.

Бир жол агъач кѡыйырында, биягъыча аунай кетип, тайчыкъ ырахат жатды. Башчыгъын да кѡшха буруп.

Алайына, бир айыу балачыкъ, анасыны ызындан келе-келип, ажашды эсе да, ойнай келип, куркаларындан узакъгъа кетди эсе да, ырахат жатып тургъан Жулдузчукъгъа тюбеп кѡалды. Экиси да бири бирине сейир эте кѡарашдыла.

Алгъа айыу бала ол тайчыкъны ёз анасы окъуна сунду. Алай арсар болду. Хо бир да! Тюйюлдю! Аны анасы ариу, жумушакъ тюклюдю! Бу уа не зат эсе да... Кеси да жатып нек турады? Аякълары жокъмудула? Ма сейир-тамаша!

Ол оюмла бла кѡарай кетип, бу тамаша не эсе да бир кѡрейим деп, айыу балачыкъ Жул-

дузчукъну сыртына секирди. Тайчыкъ, элгенип, секирип, ёрге турду, чабып тебиреди. Аны алай терк турлугъун айыу балачыкъ къайдан биллик эди! Ол анасыны сыртына кёп кере мингенди. Алай мунуча аман ол бир заманда да чапмагъанды.

Тайчыгъ а, асыры чапхандан, кёзлери жукъ кёрмейдиле. Жыгъылама деп къоркъгъан айыу балачыкъны тёрт да аягъыны тырнакълары тайчыкъны сыртына киргендиле. Ол зат Жулдузчукъ, будуман болуп, мыллыгын кёшха атды. Ол, келе келип, халжарны ичине окъча ташайды. Аны ары киргени бла айыу балачыкъны башы халжарны эшик башына тийгени тенг болду. Айыу балачыкъ тайчыкъны сыртындан чартлап тюшдю.

Мурат, тайчыкъны суху келгенин кёрюп, аны сыртындагъын да къуш сунду. Бу ишле асыры терк болгъандан, ол башха акъыл да эталмады.

«Бу не сейир затды!» — дей, Мурат халжаргъа чапды. Барса — къуш да, зат да жокъ. Айыу балачыкъ, къоркъгъандан, ачыгъандан да болур эди, эси аууп, эшик жанында сойланып тура эди. Жулдузчукъ а, асыры къалтырагъандан, жеринде кючден сюелип тура эди.

Мурат, абызырап, не этерге билмей, бир аз турду. Сора айыу балачыкъны башчыгъындан тутуп, ары-бери кымылдатып кёрдю...

Айыучукъну эки ал аягъыны тырнакълары тюк къатыш къан жугъу болуп тура эдиле.

Мурат халжаргъа кирди. Жулдузчукъ къалтырагъанын тохтаталмай турады. Мурат, аны башын, жалкъасын сылай, кёолун сыртына салгъанда, ол, белчигин энишге ийилтип, бир жанына секирди. Мурат къайгъыгъа къалды. «Мынга не болгъанды?» — деп, балтузчукъ да

къапдырды. Бойнундан тутуп, сыртына къаратъанында уа, къан тырмыланы кёрдю. Айыу балачыкъны тырнакълары къан жугъу нек болгъанларын жашчыкъ энди ангылай башлады. Кеси уа не этерге билмей къалды.

Ингир бола, Адемей келди. Мурат болгъан ишлени барын да анга ашыгъып айтды. Аппа айыу балагъа, тайгъа да кезиу-кезиу къарады. Сора терк окъуна эки отун жаркъаны алгъа балтасы бла, ызы бла уа бичагъы бла ариу жонду. Сора айыучукъну бутчугъун, жарашдыргъан къангачыкъларын эки жанындан салып, къаты байлады. Ол да аны бутун байлай туруп, айыучукъ сынсыгъанда, Муратчыкъны анга жаны ауруду. Кеси ачыгъан киби кёрюндю.

Ызы бла Адемей, халжаргъа кирип, тайчыкъны сыртына дагъыда бир кере къарады. Сора къошха къайтды да, тузлу суу этип, Жулдузчукъну сыртын аны бла жууду.

Айыучукъгъа Суратчыкъ атагъандыла. Ол энди кюнден кюннге жашны къолуна юйрене барады. Бу иште балтузну да уллу болушлугъу болгъанды. Энди Суратчыкъдан Жулдузчукъ да юркмейди. Мурат анга бек къууанады. Суратчыкъны аллына, тегенеге къуюп, сют салсала, ол, асыры ашыкъгъандан, сютню тегерекге чачып, алай ичеди. Ичип бошаса уа, тегенени асыры жалагъандан, аны тюбюн тешеди дерсе. Не да Мурат анга балтузчукъ узатса, гузаба этип, мурулдап, амалсызгъа къалып башлайды. Татлы зат аузуна тюшгенлей а, сау бола башлагъан бутчугъун да суйрей, халжар артына ташаяды.

Тегерек шошду. Жалан да къая жуху табдан уку, марда низамы болгъанча, ёнюн тюрлендирмей къычырады. Аны тауушу болмаса, тегерек, кече къарангысына кёмюлюп, къаты жукъугъа кирип тургъанчады.

Уллу отну тегерегинде жаннган кесеу башла кыошну жарытадыла. Отну ортасы уа — кып-кызыл жинкле — шишликке хазырланып тургъанчадыла.

Мурат, жумушакъ, жылы да мулжаргъа бауурундан жатып, отха кыарайды. Ол эшикке чыкыгъан аппасын сакылайды. Бюгече Адемей Алауганны хапарын айтырыкыды.

Таулада хауа сейирликди, алапатды. Алай хар нени да заманы болады. Кюз да келди, Муратны школгъа атланыр заманы да жетди.

Мурат бла аппасы, кенгешип, Суратчыкыны шахаргъа элтип, зоопаркга берирге келишди.

— Жашым,— деди Адемей,— эндиге дери муну бла кесинг ойнай, зауукъ этип тургъанса. Мындан арысында уа шахарда жашагъан сабийле да кыууана турсунла...

Аппасыны сёзюн Мурат жерге салмаучуду. Ол айтханны кыабыл кердю.

Мурат Суратчыкыны зоопаркга элте туруп, сабийле да, уллула да, тамашагъа кыалып, кыарай эдиле. Зоопаркны таматасы Адемейге уллу ыспас этди. Суратчыкыны жаныуарла «юйюрюне» сыйюп алдыла.

Мурат зоопаркга келсе, айыу, анга тансыкъ болгъанын билдирип, ары-бери жортады, башын чалдишге ышыйды. «Эндиге дери нек келмей тургъанса?» — дегенча, мурулдап башлайды.

АТАСЫ БЛА ЖАШЫ

Ахман бизни элде ахшы устазладан бириди. Сёзюне жамауат тынгылагъан, намыслы да, акъыллы да адамды.

Ахманны жашчыгъы Жамалчыкъ быйыл ючюнчю классны бошагъанды. Жашчыкъ эсличикди. «Атангча киши бол», — деп, къартла аны башчыгъын аз сыламагъандыла.

Атасы бла жашы былтыр сау айны тауда тургъандыла. Ала ары быйыл да баргъандыла. Ахман чалгъы чалгъанды. Жашчыгъы да анга болушханды.

Ишден бошагъан кезиулеринде ала тау суучукъну бойнуна барыучудула. Чырандан келген сууукъ суу къызгъан санларына хычыуун тиеди. Бютюн да Ахман къош ууучу бла алып, сууну Жамалчыкъны аркъасына къуйса, ол төгереки хахай-тухайгъа алдырыучуду. Аны къычырыгъын бла кюлгенин къаяла, бирден бирге бере, гюрюлдей, узакъгъа алып кетиучюдюле.

Суу жагъагъа была башха-башха да келиучюдюле. Бюгюн да алай болду. Ахман, алгъа барып, къол-бет жууду. Ол кёкге къарады — кюн чууакъды. Бюгюн ол дырын жыйдырлыкъды.

Жашым келеди деп, Ахман бир кесек сакълады. Нек эсе да келмеди.

Ахман артха къошха къайтды. Жашы жатып тургъанын кёрдю, алай жукъ да айтмады. Олсагъат от тамызды.

Тюнене ингирде оноулашханларына кёре, бюгюн ала шишлик этерге керекдиле. Аны себепли, атасы алайда чертлеуюк котурдан шишлеге деп, чыбыкъла алды. Аланы ариулап, отха къыздырды.

Семиз къакъ къабыргъаны негилерин кесип, шишлеп жарашдырды да, къызыу жинклени

юслерине салды. Шишликни ийиси тегерекге жайылды. Ол жатып турган Жамалчыкка да жетди.

Жашчык, секирип туруп, кериле-кериле, эсней, атасыны катына жанлады.

— Тюш кёрдюнмю, жашым? — деди Ахман.

— Угбай, ата.

— Асыры татлы жуклагандан тюш кёрюрге заманынг болмай калганды. Алаймыды?

— Алайды, ата.

Атасы, жашы бла да селеше, шишликлени айландыра, биширди. Ол аланы стол юсюне салды.

— Жашым, бююн суу бойнуна нек келмединг? — деди сора.

— Тюнене кеп жууунган эдим да.

Атасы, жук да айтмай, олтуруп, аз ышара-ышара, шишликни ашап башлады.

— Ата! Манга уа?

— Сен тюнене кеп ашаган эдинг да! Ол бююннге болмаймыды?

Жамалчык, атасыны чамын ангыламай, бир кесекни армау болуп турду.

— Жашым, адам хар кюнде ашарга керекча, хар кюнде колбет жууарга, жарау этерге да керекди.

— Ангыладым, ата.

— Анылаган эсенг, игиди, — деп, атасы узун шишни жашына туттурду.

КЕСИНГ ХЫЙСАП ЭТЧИ, БИЯСЛАН

Эки бызынгылы — къарамыйыкъ бла сарымыйыкъ, хапар айта, тардан ёрге айланып барадыла. Къарамыйыкъ Таусолтанды, Бияслан а — сарымыйыкъ. Экиси да жыл санлары келген, алай алыкъа къартлыкъгъа хорлатмагъан, хайт деген кишиледиле. Мыйыкъларын айтмасакъ, асыры бир бирге ушагъандан, ала эгизле кибикидиле.

Болса да аланы бир бирге ушамагъан, айырма къылыкълары уа барды. Ол да неди дегиз, Таусолтан таурухла, хапарла айтыргъа ёчдю. Бияслан а, кеси хазна жукъ айтмай, айтылгъаннга тынгыларгъа сюеди. Кертиди, бир бирде даулашыргъа да угъай демеучюдю.

Таусолтанны къулакъ жанлары, кюз артында терек чапыракълагъа къакъгъан эрттенлик къырпакъ кибики, агъара башлагъандыла. Биясланда уа аллай зат эсленмейди. Ол, айтыугъа кёре,— кеч агъарыучу тукъумданды. Аны Бияслан кеси да биледи, анга къууаннган окъуна этеди.

Таусолтан, хапарын айта келип, жолгъа къарап тохтады.

— Алан, Бияслан, кёремисе муну? — деди ол.

— Нени? — деп сагъайды Бияслан.

— Кёп болмай, былайны бир сокъур къадыр озгъан кёреме.

— Ый, сау къаллыкъ, аны сокъур болгъанын а къайдан билдинг? — деп, сейирге къалды Бияслан.

— Кесини да, харип, онг кёзю сокъур кёреме,— деди дагъыда Таусолтан.— Кесинг хыйсап этчи, Бияслан! Быланы кёремисе? — деп, жолда нартюх бюртюклени кёргюзтдю.

— Кёреме. Кёрмей а! Мени алыкъа, шукур болсун, кёзлерим сокъур туююлдюле.

— Аллах этмесин сокъур, харип. Да, кёре эсенг, кесинг бир сагъыш эт. Онг кёзю сокъур болгъаны себепли, жолун иги кёралмай, къоркъуп, къадыр кесин къаягъа кыысып баргъанды. Алай бара, къаягъа ышып, тулукъну жыртханды, тейри. Ма была, бу биз кёре тургъан нартюх бюртюкле, андан акъгъандыла. Онг кёзю сокъур болмаса, къадыр кесин къаягъа алай бир кыысарыкъ туююл эди. Ол алай кыысылып бармаса уа, тулукъ да тешилмез эди. Энди тюшондюнгмю, Бияслан?

— Тоба-тоба, таланган! Алан, Таусолтан, биз билмей турабыз ансы, сени билгичинг бар кёреме да!

— Ол къадырны, харип, дагъыда бир шарайыбы уа барды, тейри,— дей, Таусолтан биягъы жолгъа къарады.

— Энди уа не шарайыбын тапдың? Анга кёзюню сокъурлугъу да жетерик эди!

— Кёремисе, къадырны сол арт аягъы баймакъды.

— Ол дегенинг а неди? — деп, Бияслан, сейирсинип, эки къолун кенгге жая, нёгерине къарады.

— Да ма, Бияслан,— деди къарамыйыкъ,— былайгъа бир иги къарачы. Бу балчыкъны кёремисе?

— Хау, кёреме,— деди Бияслан, жолгъа тюрслеп къарай.

Эски эшек жауурлукъдан салынган зыккыллача, алайчыкъда балчыкъ ары-бери чачылып тура эди.

— Къадыр баймакъ болмаса, бу балчыкъ былай чачыллыкъ туююл эди. Кесинг къарачы, Бияслан. Аны онг арт аягъы басхан жерде бал-

чыкъ бир да чачылмагъанды да — деп, Таусолтан таягъы бла алайны кѣргюзтдю.

Бияслан жолну узуну, юйюне жетип къалгъынчы, Таусолтанны эслилигине, жютюлюгюне сейир этгенлей барды.

Жол нѣгерле, бара-бара кетип, элни аягъындан кирдиле. Бираздан а эки къоншу да, саламлашып, кеслерини арбазларына бурулдула. Олсаят сарымыйыкъ Бияслан арбазларында ат иликичге тагъылып тургъан къадырны кѣрдю. «А-а, бизге уа къонакъ келип тура кѣреме да», — деди ол кеси кесине. Сора, сехлени да алмай, энишге ийилип, эки сеx агъачны арасы бла арбазгъа атлады.

Ол, юйге да киргинчи, тюзюнлей барып, къадырны онг кѣзюне къарады. Къарады да, къадырны онг кѣзю сокъур болгъанын кѣрдю. Ызы бла аны сол арт аягъына кѣз жетдирди. Ол да баймакъ эди. Бияслан алайда тырхык юсюне салынып тургъан эки тулукъгъа да къарады. Ол тулукъланы бирлери да тешилип эди.

Быланы барысын да къарамыйыкъ Таусолтан алай дурус билгенине энтда жангыдан сейирсине, сарымыйыкъ Бияслан юйюне кирди...

Окъуулары терен болмагъанлыкъгъа, эслери, акъыллары бла алимлеге тенг эрттегили таулула бизни бурунгулу тауларыбызда аз туююдюле. Ала айтхан акъыл сѣзле, нарт сѣзлеча, бюгюн, бюгече да халкъны аузунда жюрююдюле.

КЪАРТ КЪАРГЪА

— Мен сизге, сабийле, бюгюн хапарны айыу-
ланы, бөрюлени юслеринден угъай, къаргъала-
ны юслеринден айтырыкъма,— деп башлады
Жарахмат-аппа.— Къарайма десенг, къарай, кё-
ре да билсенг, бизни хар бирибиз хар кюнде да
сейирлик затлагъа тюбей, аланы кёре турабыз.
Сиз гитчеликден окъуна табийгъатны ариулу-
гъун, жаныуарланы кылыкъларын билирге,
кёрюрге юйренип башларгъа керексиз...

Мындан алгъаракъда, орамда келе тургъа-
нымлай, юч-төрт къаргъа, жолдан арлакъдагъы
бир багушну къатында бир затны төгерегинден
алып, аны бурунлары бла къагъып-къагъып,
ашаргъа кюреше тургъанларын кёрдюм. Бы-
ла не зат, не ашарыкъ тапхан болурла деп, эс
буруп къарадым. Ала, къадалып, къагъып кю-
решген зат ётмекни къатхан гиряхы болгъанын
эследим.

Алагъа къарап, бир кесек мычыдым. Къар-
гъала, не бек кюрешдиле эселе да, гиряхдан,
баям, хайыр алалмазлыкъларын ангыладыла,
аны кёйдула. Багушну бирси жанына ётдюле

да, башха затланы чучхуй, къармай башладыла.

Къаргъала ётмек гиряхны къагъаргъа, ашаргъа кюреше туруп, арлагъыракъда тургъан бир къаргъа, аланы къатларына келмей, алай, сакъайып, алагъа къарап тургъанын кёреме. Бу къаргъа, эшта да, жашауу келгенледен болур эди: муну тюгю, къанаты да, бирсиленича, алай сыйдам, жылтырауукъ туююлдо, «юсю-башы» тозураакъ кёрюнеди. Жюрюгени, атлагъаны, ашха узалгъаны да аны бирсиледен эсе сабырыракъды. Муну халында ашыгъышлыкъ, сухулукъ да эсленмейди.

Жаш къаргъала, ётмек гиряхдан хайыр алалмай, арлакъчыкыгъа кетгенлеринлей окъуна, къарт къаргъа гиряхны къатына келди. Аны кёпню сынагъан, темирча къаты, къара бурну бла бир-эки да къагъып-къагъып кёрдю. Сора, къагъыуну, къабыуну да къоюп, гиряхха бир кесекчикни къарап турду да, жуху бла бир кыйырындан къаты къабып, жерден ёрге алды. Мен а, муну умуту не болур деп, сейир этип, къарагъанлай турама.

Ахырында, къарт къаргъа, ётмек гиряхны да къапханлай, жантая-жантая, арлакъдагъы жауун жаугъандан бери тургъан кёлчюк таба тебиреди. Аны башына бир «аман акъыл» келгенин сездим. Кёлчюкню къатына жетгенлей, къарт къаргъа гиряхны суугъа быргъады да жиберди. Кесек заманны алайда, ары-бери жюрюй, жубана турду... Сора, гиряхны кёлчюкден чыгъарды. Къыртишге элтди да, ашай башлады.

Аны ашай тургъанын кёргенлеринлей, ол жаш къаргъала ашына къошулдула. Сермеп-сермеп, жибиген гиряхны чимдий тебиредиле. Ала «хазыр ашха бисмилляла» болдула.

Къаргъаланы къадалып кюрешгенлерине кёре, гиряхны ашаргъа энди аланы къолларындан

келгенине сѣз жокъ эди. Аланы аллай бир жут-
лукъ этгенлерин кѣргенинде, къарт къаргъа
ала бла сермешип, демлешип кюрешмеди. Ги-
ряхны жаш къаргъалагъа къойду да, арлакъгъа
кетди.

Тейри, сабийле, адамла «къаргъабаш» деп,
къаргъаны тукъумун бош хыликкя этерге кюре-
шедиле. Къаргъала къанатлыланы кѣплеринден
да акъыллыдыла.

БАЛАЛЫ АЙЫУ

Анамы къарындашы Элмырза Тызылда
агъачха-суугъа, кийик, ѳзге дегенча, башха жа-
ныуарлагъа къалауурлукъ этип, къарап, къо-
руулай тургъанлы бир талай жыл бола эди. Ол
жерлени ариулукълары, сууларыны, шауданла-
рыны тазалыкълары, анда тюрлю-тюрлю жаны-
уарланы, къанатлыланы кѣплюклери кимни да
сейир этдирмей къоймагъандыла.

Жылны жайында, айтхылыкъ ариу зама-
нында, бичен ишле башлана тебиреген кезиуде
Элмырза элге келген эди. Эгечин кѣрюрге бизни
юйге да къайтхан эди. Кете тебирегенде уа, ма-
нга алай айтды:

— Кел, эгечден туугъан, Тызылгъа элтейим.
Наныкъ, дугъум да жыярса, чабакъ да тутарса,
суйген жаныуарларынгы, къанатлыларынгы да
кѣрюрсе. Мени жумушларыма да жарай ту-
рурса.

Мен бек кѣуандым. Анам да барырыма угъай демеди. Экинчи эрттенликде Элмырза да, мен да кѣошха кетдик. Ол сары алашасына, мен а эшекге минип барабыз. Кюн тюшден атларгъа кѣошха жетдик.

Элмырзаны кѣалауур нѣгери Мырзабек мени келгениме ыразы болду. Сора, мыйыкъ тюбюнден да ышара-ышара, чам этди:

— Сен, Чотай, айыу балачыкѣла бла бир бюнден да ышара-ышара, чам этди:

Эрттенликде эртте турдукъ. Маллагъа кѣарадыкъ: Мырзабек эки ийнекни да сауду. Аланы кѣол ичине кѣыстадыкъ, бузоулары уа орунда кѣойдукъ, алагъа кырдык да, челек бла суу да салдыкъ.

— Сен, Чотай,— деди Элмырза ашап бошагъандан сора,— ахшы улан кибик, ол чыпынга тагъылып тургъан кѣзюлдюреуюкню ал да, бойнунга такъ. Мен а кѣауалны да, сенеклени да алайым да, Тѣгерек тала таба бир чыгъа барайыкъ. Ким биледи, жаныуар-зат эслер эсенг а. Мен а дырыныбыз кѣалай эсе да бир кѣарайым, кѣрейим.

— Охо, мен терекге минейим,— дедим.

— Сакъ бол, жыгъылырса,— деди Элмырза. Сора узунмююз сенек бла ишин эте башлады.

Мен а терекни иги да бийигине миндим, бир айыры бутакъны юсюне тап жарашдырылып олтурдум. Кѣзюлдюреуюк бла сыртлагъа, ачыкъ талалагъа, суу боюнларына да кѣарап башладым. Иги кесек заман озду.

— Жукъ кѣрмеймисе? — деп сора-сора турду Элмырза да.

Бир заманда кѣарасам, сууну биз болгъан бойну бла, жарчыкѣла башы бла, талачыкѣлагъа чыгъа да, чырпыгъа ташая, юч малы: бири — абадан, бирси экиси уа — бири биринден

иги да гитчеле, тизилип келгенлерин кёрдюм. Малланы келгенлерин Элмырзагъа да айтдым.

— Тейри, угъай, улан. Бу тийреде шёндю мал болурча амалы уа жокъду,— дей, ол да терекге минди. Кёзюлдюреуюкню алды да, къарады.

«Малла» жууукъда болгъанлары себепли, энди кёзюлдюреуюкню кереклиси да жокъ эди.

— Сен, Чотай, Мырзабек айтханнга тюшюп тура болурса дейме. Айыу балачыкъла, сени келгенинги билип, «саламлашыргъа» келе болурла дейме,— деди Элмырза.

Ол алай айтханда, терекни бек бийигине — тёппесине ёрлеригим келди.

— Сен къайгъы этме, Чотай,— деди ол да, мени къайгъымы сезип.— Ана айыу балаларын Дугъумлу къолгъа элтеди. Анда быйыл наныкъ, дугъум да сыйыннгысызды. Айыу, баям, сууну ары жанына ётерге кечиу излей айланады. Суу а, кёресе, башында, таулада, къар, жауук жаугъан эсе да, кирленипди, дауурлуду, теренди.

Ала суу жагъасына бардыла, тохтадыла: аналары алда, былтыргъы баласы андан артдаракъда, ол гитче добарчыкъ а суудан иги да арлакъда, ары-бери аунай, терек бутакъгъа илине турады. Ана айыу, башын да балалары таба буруп, алагъа кеси тилинде не эсе да бир затла мурулдагъанча кёрюндю. Сора, олсагъат суугъа ташайды. Аны ызындан, арсар бола келсе да, былтыргъы баласы да кирди. Экиси да жюзюп, башлары да суудан кёрюне-кёрюне, кеслерин суугъа узакъ да элтдирмей, ол жанына чыкъдыла. Силкиндиле, юслеринден суу ауурлукъну кетердиле. Ана айыу сууну бирси жанына къарады. Аны гитче балачыгъы, суугъа кирирге къоркъуп, жагъада ёрге-энишге бара тургъанын кёрдю...

Бойнун да алгъаракъ созуп, къатындагъы баласына жууукъ жанлады, алай ол, мычымай, бир жанына секирди. Болса да, ана терк окъуна аны къатына жетди да, онг ал аягъын ёрге кё-
тюрюп, керилип, адам ургъанча, къулакъ жа-
нына берди да, чулгъандырды. Бала, кёп да мы-
чымай, секирип, аякъ юсуне турду. Олсагъат,
башын да ары-бери терк-терк булгъай, ал аягъы
бла къулагъына да узала, суугъа кирди, ол жа-
нына ётдю. Гитче айыу балачыкъны къатына
барды. Биргесине алып, суугъа кийирирге кю-
решди. Алай добарчыкъ а кирирге унамады.
Бир да болмагъанында, абадан бала аны, сермен,
къучагъына алды да, элте барып, суугъа быр-
гъады да жиберди. Кеси да аны ызындан се-
кирди. Добарчыкъ, кёмюле да чыгъа, кёмюле
да чыгъа, иги да энишге бара барып, къалай
этди эсе да, суудан чыкъды. Кесин да сил-
кинди-силкинди, жантая, сюрюше, анасыны
къатына барды. Ючюсю да, биягъыча, бир бир-
лерини ызларындан тизилип, Дугъумлу къол-
гъа кетдиле.

ХЫЙЛАЧЫ

Кёп жылладан бери мен колхозну терек бах-
часында ишлейме. Кюз арты жетип, бахчаны
тирлигин жыйып бошагъандан сора да манга
анда иш табылады. Жаз башында уа ишле бю-
тюн да кёп боладыла. Къысхасы, мени жашауум

терек бахчадады дерчады. Бахча уллуду, битим-лиди, колхозубузгъа хайырлыды. Андан арлакъда уллу суу да барады, къалын агъач да алайдан узакъ туююлду,— деп башлады Эсеней аппа хапарын.

— Жаз башына кюзлюкле бирси сюрголеден эсе алгъа кёгередице, ёседице, кёзге ариу кёрюнедице. Аладан бирини кыйыры сууну чырпылы жагъасына тиреледи.

Кюзлюк сабанны ол суу жагъагъа жете тургъан жанында ындыр орун барды. Аны кыйырында уа кюз артындан къалып тургъан арпа саламны тебеси саргъалады.

Айтханымча, заман жаз башыды. Кюзлюкле анда-мында жүрек къууандырырча кёгергендице. Хар ингир сайын, кюн батарны ал кезиулеринде, беш-алты суу баппуш, учуп, арпа сабаннга келедице. Сабанны башында бир ненча кере тегерек айлана, уча кетип, ындыр орунга — салам черенни къатына къонадыла. Баям, баппушла, саламны чучхуп, арпаны къалгъан-къулгъанларын, къурт-къумурсха да чёплей болурла.

Бир ингирде, ындыр орундан иги да арлакъда болгъан тебечикни юсюнде, былтыргъы къаураланы ичинде, бир саргъылдым затны эседим. Иги да эс буруп къарагъанымда — тюкюню кёрдюм. Олсагъатдан мен да бир чунгур жерчикге бауурландым. Тюкючюк къаурала ичинде чычхан ууну бардыра болур деп оюм этдим. Жеримден тепчимегенлей, танг кесек турдум, алай аны къымылдагъанын эслемедим. Сора ындыр таба кёз жетдирдим. Баппуш юйюрню алайда жубана тургъанын кёрдюм. Хыйлачыны эси да алагъа кетип болгъанын сездим. Башха заманда, ким биледи, ол мени эслерге окъуна болур эди, алай бюгюн а хыйлачыны къайгъысы, эшта да, мен болмам. Тюкюню ахыр мураты

не болур деп, бугъуп тургъан жеримден тепмей, анга къарап, иги кесек мычыдым.

Ингир аласы бола, баппушла учдула да кетдиле. Тюлкючюк да, башын кётюрюп, аланы ызларындан бир кесек къарап турду, сора, жеринден къопду да, чырпылы, чыгъаналы терен сызгъагъа ташайды да кетди. Мен да къалауур юйчюгюме келдим.

Экинчи кюнню ингир аласында мен тюлкючюкню биягъы дуппурчукъда кёрдюм. Антсызма, мен бу хыйлачыны иши къалай бла бошалыгъына бир къарамасам деп оюм этдим.

Ючюнчю кюнню ингиринде, бугъа-бугъа, биягъы чунгурчукъгъа келдим да, жерге къапландым. Тюлкючюк келиучю къауралы дуппурчукъгъа не бек эслеп къараргъа кюрешдим эсе да, аны анда кёрмедим. Баппушла да ындыргъа келген болурламы деп, ары таба кёз жетдирдим. Баппушланы кёрмедим, алай салам тёбени оюларакъ тюп аласында не эсе да бир саргъылдым затны къымылдагъаны кёзюме илинди. Иги да эс этип къарагъанымда, аны тюлкю болгъанын билдим. Ол, саламны ашыгъышлы чучхуп, аны ичине кирирге кюреше тургъанын аңгыладым. Сейир-тамаша этдим. Салам тюбюнде чычхан излей болур деп оюмладым.

Кесек замандан тюлкючюк саламгъа тумаланды. Не бек эслеп къарагъанымда да, мен аны салам тюбюнден эсленген бир жерчигин да кёралмадым... Салам ичинде ол кёп кечинирик болмаз, тышына чыгъар деп умут этдим, алай чыкъмады...

Келиучю заманларында баппуш юйюр, уча келип, ындыргъа къонду. Алай тюз да ала къонар-къонмаз кезиучюкде, тюлкю салам тёбени ичинден, окъча, чартлап чыгып, кесине жуугъуракъдагъы баппушладан бирлерин къарап-къарагъынчы малтады. Ол сагъатчыкъдан бап-

пушну къычырыгъы чыкъды. Къалгъанлары уа юркдюле, учдула, думп болдула.

Мен, баппушну палахдан къутултур муратда, хахай-тухай эте, ындыр таба чапдым. Мени кѣргенлей, тюкю къачды.

Алайгъа келгенимде, бир мазаллы, кѣкбоюн адакъа баппушну бойнундан къаны келе, тыпырдаргъа кюреше тургъанын кѣрдюм.

Тюкюге «хыйлачы» деп нек айтханларын ол ингирде бютюн да толу ангыладым.

КЪУРТА

— Мен, сизни кибики жаш заманында, — деп башлады Жандар-аппа хапарын, — Чалманлада чалгъычыла биргелерине тутхан саулукъ ийнек-леге бла аланы бузоуларына къарап, биченчилеге азыкъ элтип, юзmez челеклерин жюрютюп, башха жумушларын этип, къолумдан келгенича, болушуп тура эдим.

Жылны айтхылыкъ ариу кезиую эди. Кырдыкла баш къусхандыла, жетгендиле, биченлик-ле, желчик къакъгъанлай, сюзюле, къаушала турадыла.

Тюрлю-тюрлю бояулагъа боялып чакъгъан гокка хансланы кѣплюклери, ариулукълары жер юсюне айтхылыкъ къолан кюйюзле жайылып, жасалып тургъанчадыла.

Гюллени биринден бирине къона, бал чибин-ле, тюрлю-тюрлю гебенекле, инчке, жютю, узун жухчукъларын — бурунчукъларын аланы чопалларына сугъа да чыгъара, бал жыя айлан-

игран зауукълу заманды. Кертиси бла да, ол кезиуде кышлыкъларыбызны ариулукълары кез кыаматырча болуучуду. Аллай чаллыкъны, адамны кезю кыйып, чалып, дырын этип кыояргъа кыйынды. Болса да таулула бичен ишлени башлагъандыла.

Бизни биченчи кыошубуздан иги да арлакъ-да, гюлле артыкъ да кеп болгъан, ариу жашнап тургъан кюнлюм чатланы бирлеринде Азнауур-аппа, бал батманлагъа кыарап, батманчы-балчы болуп тура эди. Аны кыошчугъу-балаганчыгъы болмагъанча тап жерде орналыпды: агъач жууукъчукъдады, кыошну тѣбен жанындагъы чырпылы кыолчукъда, терен-терен кѣлчюклери да болгъан таза суучукъ шорх-шорх этип барады. Узакъда болмаса да, Азнауурну кыошчугъу бизни кыошдан ташадады, алай кыошубуздан арлакъчыкъдагъы дуппурчукъгъа чыгып кыарасанг а — кыол аязынгдача кѣрюнеди.

Азнауур огъурлу, чомарт аппа эди. Манга, балаганчыгъына чакъырып, бал ашата, гоппангта салып, биченчилеге да бал таракъла жибере тургъанды.

Кюндюз кибик, бир ариу ай жарыкъ кече, биченчиле эт биширип, ушхууур ашай, таурух, жомакъ да айта, кечени иги да оздургъандан сора, тынчайыр кыайгъыгъа кире башладыла. Тюз да ол кезиучюкде Азнауурну кыошу табдан хахай-тухай, кыайгъы, кычырыкъ таууш чыкъды. Кыауалны хахай-кычырыкъ кыатып атылгъан тауушу да кыаяланы гюрюлдетди. Кыайгъыны эшитгенибизлей, кыошдагъыла барыбыз да, кыош аллындагъы дуппурчукъгъа ашыгъышлы жетип: «Не кыайгъы барды?» — деп кыычырдыкъ.

— А маржа, теркирек бери чабыгъыз!.. Айыу батманланы халек этди! — деп кыайгъылы жууаплады Азнауур.

Жашладан экеулен ары тебиредиле. Мен да аланы биргелерине атландым. Батманчыны къа-тына ёпке солуу этип жетдик. Ол, ары-бери аууп, тёнгереп тургъан батманланы да ёрге-ёрге сюерге кюреше, хахайын-къычырыуун да бардыра тургъанын кёрдюк.

— Не болгъанды, тамата, неди бу къайгъы-гъыз? — деп сордукъ.

— Кёресиз, жашла, не болгъанын! — деп, аууп-аууп тургъан батманланы бармагъы бла кёргюзтдю.— Балдан ичлери топпа-толу болуп, бюгюн-тамбла балларын чайкъарма деп тургъан батманларымы, ма, къарагъыз, халек этди да кетди, азрейли... Быллай налат ким кёргенди? Къоркъа, элгене да билмейди, гонна... Маскени гау-гауун эсине алмай эди да алмай эди, алай от жарыгъындан окъуна къоркъмайды!

Батманладан бирин, экисин эсе да къучагъы-на къысып, къолчукъда, чырпыла ичинде бара тургъан суучукъну кёлчюгуне элтгенди. Аланы, кёлге сугъуп, ууатханды, чачханды. Бал та-ракъланы, эки атылыр эсе, ашагъанды... Бат-манланы уа сайлай биледи, желмаууз. Бек ах-шыларын бузгъанды, харам жаратылгъан сы-лыкъ, ассы... Эрттеден марлап тура болур эди ансы, мен, балагання кирип, тюз да ол сагъат-чыкъда къалкъыгъан эдим... Балаган аллын-да — от орунда, ма, кёресиз, от ёчюлмегенди, жарыгъы чыгъа турады... Маске, балаган ичине кирип, къоркъгъандан, сынсыгъан болмаса, юралгъан да хазна эталмай уятды ансы, иш бю-тюн да осалгъа кете эди...

— Аппа, айыу бал батманланы суу бойнуна нек элтгенди, кёлге нек сукъгъанды? — деп сор-дум.

— Эй, Жансох, эгечден туугъан, Къуртакъу-лакъ акъыллы жаныуарды. Батманланы суугъа сугъуп, ичлериндеги бал чибинлени тунчукъ-

дурмаса эди, ала аны жан-жанын серметир эдиле... Къара кюнюн келтирир эдиле. Ол начасды, начас! Къурта билген, кюсеген — наныкъ, дугъум, айхай да, бал! Татлыдан суйгени жокъду сылыкъны. Татлы ючюн жан берликди, мурдар... Уучуладан бирлерин чакътырып, бир элгендирейик ансы, бу энди манга тынчлыкъ, ырахатлыкъ да берлик болмаз... Былай эте турса, бал къалай жыярса!..

— Къауалны гюрюлдегенинден а элгенмеди-ми, къачмадымы да?

— Тейри, аны уллу элгеннгенча жапысын эследемиз. Кертиди, къауал атылгъанда, сызгъадан чыгып, къолну ол жанында — ма ол ачыкъ талачыкъда бир кесек мычыды. Сора, артына-артына да къарай, кеси тилинде не эсе да бир затланы да гур-мур эте, акъырын-акъырын атлай, агъач ичине кирди да кетди. Аны арталлы да узакъ кетер хали жокъду. Айхай, ашыкъгъандан, къауалны къоргъашин бла жерленип тургъан патронун табалмадым... Жашла, сизни да къыйнадым. Этигиз, маржа, хахай-тухай, юркютюгюз къантулукъну... Ол узакъгъа кетмегенди. Энтда да къайтып келирге болукъду...

Биз, айхай, кечегиде, хар бирибиз къолундан келгенин аямай къычыра, тегерекни тауушха алдырып, хахайны бардырдыкъ. Челекни башын тюбуне айландырып, таякъчыкъла бла аяусуз къакъдыкъ. Къысхасы, ол тийрелени къая тауушха алдырдыкъ. Агъачны агъачха, ташны ташха урдургъанча, этдик.

— Оллахий, аппа, биз этген хахайладан сени Къуртанг угъай да, шайтанла окъуна, къачып, жети сыртдан аугъан болурла! — деди Бекболат.

— Болгъа эди алай а!.. Тейри, сиз а керти окъуна да адамны чач тюклерин тургъузурукъ-

суз. Ким биледи, Къурта бу тийреден къайтмаз-ча кетер эсе уа.

Биз кёлчюкден чыгъаргъан батманланы сыныкъларыны бирин ары сала, бирин бери ала, аппа:

— Бир батмандагъы бал да аны эки атдырлыкъ эди. Угъай, анга, къанбыдыргъа, экисин да бузаргъа керекди. Ашаялмагъанын, къарнына сыйынмагъанын чачаргъа, зыраф этерге керекди,— деп, Азнауур айыугъа къызгъанын суууталмайды...

Биз, андан-мындан чырпы, отун да мажарып, Азнауурну къошчугъуну агъачха айланган жанында уллу от этдик. Тёгерек жарыды. Балчыны биргесине танг кесек да олтурдукъ. Отну жаннганын ёчюлтмегенлей тур деп, къошубузгъа къайтдыкъ. Андагъылагъа да айыуну хапарын айтдыкъ...

Азнауурну ол кече хахайын, къычырыуун эшите-эшите кёпге дери тургъан эдик.

ШАУДАН КЪАТЫНДА

— Мен кесими тенглерим бла,— деп башлады Къасай аппа хапарын,— сизден, жашла, иги да гитчерек заманымда, Хаймаша жайлыкъда — къошда — бузоучу болуп тургъанма. Бузоучулукъ тынч ишледен туююлдю. Малчыла бла бирге эртте, бек эртте къобаргъа, ингирде кеч жатаргъа тюшгенди. Бизге къарагъан ишле

уа бек кѣп болгъандыла. Ийнек кютгенбиз, бу-
зоу тамышдыргъанбыз, Тызылгъа тигелеп, отун
ѳтгенбиз. Хар тѳрт кюнден а элге, юйлерибизге
айран элтип тургъанбыз.

Балчыкъ, батмакъ жоллада ауур жюклю
ѳшеклени сюрген къыйын ишледен бирине са-
налгъанды. Аланы кими жюгюн аудура, кими
батмакъгъа бата, гыбытла бузула — айранлары
тѳгюле, элге аманны кебинден жетиучю эдик.
Жауунлу, киршили кюнледе уа аллай жолоучу-
лукъ бютюн да къыйын болгъанды. Алай болса
да, биз къыйынлыкъладан къоркъмагъанбыз.

Таулуланы мал жюрютюуде болгъан кѣп да,
къыйын да ишлерине гитчеликден юйреннген-
биз, чыныкыгъанбыз.

Къошда кѣп жумуш этерге тюшсе да, биз ой-
наргъа да заман тапханбыз, тюрлю-тюрлю сейир-
лик оюнларыбыз да болгъандыла. Къысхасы,
малланы жайлыкыгъа чыгъаргъан кезиу бизге
бек зауукълу заман болгъанды.

Кюнлени биринде, юйлерибизге айран элтир-
ге кезиу Асхат бла манга жетди. Абаданла тѳрт
ѳшекге да жууурт айрандан топпа-толу гыбыт-
ланы жюкледиле, жарашдырдыла да, бизни
жолгъа атландырдыла...

Барабыз. Кече жауун жаууп тургъаны се-
бебли жол балчыкъды, батмакъды... Жолда кѣп
тюрлю къыйынлыкъла сынай, Этезланы къол-
гъа тигеледик. Сууучукыгъа жетдик. ѳшекле
суу ичерге тохтадыла.

— Къарачы, Къасай, Кѳкбашны жауурлу-
гъундан айран агъа турады,— деди Асхат, ѳшек-
ле таба къарай.

Ол сагъатчыкъдан экибиз да амал излей
башладыкъ. Асхат гыбытны бузулгъан жерин
къолу бла къаты тутду, къысды. ѳшекни, сюрюп,
шаудан къатында кѳм-кѳк кырдыклы сыйдам
жерчикге келтирдик. Жиплерин тешдик. Чеп-

кенни жайып, гыбытны жыртылган жерин ёрге айландырып, кыртишге салдык. Кюолларыбыз айран жугу болдула.

— Жур, Кюасай, кюол-бет да жууайык, суусабыбызны да кюандырайык да, гыбытны тешигине уа андан сора бир мадар этербиз,— деди Асхат.

Шаудан таба атладык. Аны аллындагы уллу, жассы ташлагга аякларыбызны салып тохтадык.

Тюз да ол кезиучюкде, шауданны баш жанында тешчюкню оггари кыйырында сары жаргелни тюпчюгюнде ханлада бир шыр-шыртауушчукла кюулаггыбызгга илиндиле. Кюолбет жуугганны да кююп, саггайдык. Кюарасак, бир узун кюаралдым-талгыр жилин, керилген аузундан да бир уллу кексюл макганы ал жаны да кюарап тургганлай, жаргелчикни тюпчюгю бла, хансы, кюаурасы азырак болгган ызчык бла, чулггана да созула, чулггана да созула, келе тургганын кердюк.

Жилинны аузу керилип, жыртылыргга жетип тургганы себепли ол, баям, кералган да хазна эте болмаз. Алай бизни уа эсlegenди. Башын бизни таба буруп, бизге кюараргга кюрешди. Жеринден тепчиую акгырын болгганлыкгга, кюуйруггуну кыйырын эки жанына терк-терк чулггандырады. Тешчюк тик болгганы себепли ол артха да хазна бурулаллык болмаз. Кюысхасы, аны бусаггатда тургган жери кюолайлы жер тюююлдо...

Аны кергенибизлей, секирип турдук. Асыры кюоркыггандан аркгабыз кюалтырады.

— Сен, Кюасай, жилинны былайдан жибермей тур, мен а таякла алып жетейим,— деди Асхат. Мен а, эс жыйып, кюолума тюшген бир кгаты топурак тугул бла жилинны марап ат-

дым. Жилиян, ары-бери чулгъана келип, макъасы да аузунда тургъанлай, шауданны кёлчюгюню ортасына тюшдю да къалды. Ол кезиучюкде Асхат да жетди.

Жилиян къачаргъа, къутулургъа, биз а аны жибермезге умут этебиз. Къалай этейик, муну шауданны кёлюнден къалай бла чыгъарайыкъ деп тургъаныбызлай, жилиян, тирилип, шаудандан къыртишге чыкъды. Олсагъатдан жан-жанындан алдыкъ, ызындан болдукъ. Алай ол, къалай бара барды эсе да, тюз да айраны аз-аз чыгъа тургъан гыбыт таба айланды. Биз къармашхынчы, гыбытны юсю бла, бузулгъан жери бла ётдю. Чепкенден ары жанына чыгъа баргъанынлай, урдукъ. Чулгъандырдыкъ. Таякъны базыкъ къыйыры бла бойнундан басдыкъ. Кю-реше кетип, макъаны аны аузундан чыгъардыкъ. Жилияны уа жибермей турабыз. Ол сауду, айры тилин терк-терк «сууурады». Макъаны хали бек осалды: эки арт аягъы да — эмилип, къуру терилери къалып тургъанчадыла. Башы, тёммеги, ал аякълары сау эдиле. Жюрюрге, сюркелирге кюрешеди. Алай жалан да ал аякълары бла сюркеледи.

Биз жилияны шаудан ичинде не да аны къатчыгъында окъуна ёлтюрюп къояргъа бол-лукъ эдик. Алай кёп да жолоучуну суусабын къандырып тургъан ол таза сууну харам ёталмадыкъ. Андан сора да жилияны ёлтюрёбиз деп, макъаны да ёлтюрюп къоярбыз деп къоркъдукъ. Халкъыбызда: «Макъаны ёлтюрген — гюняхды», — деучюлери эсибизден кетмегенди. Жилияны уа ычхындырмайбыз. Бизни халкъыбыз жилияны хар тюрлюсюн да — къой жилияндан къалгъанланы — уулу жилиянла сунуп тургъанды. Аны себепли уа, адам тюбеген жилиянын ёлтюрюрге, сууаплыкъ алыргъа керек эди.

кенни жайып, гыбытны жыртылган жерин ёрге айландырып, кыртишге салдык. Кюолларыбыз айран жугу болдула.

— Жюр, Къасай, кюол-бет да жууайык, суусабыбызны да кыандырайык да, гыбытны тешигине уа андан сора бир мадар этербиз,— деди Асхат.

Шаудан таба атладык. Аны аллындагы уллу, жассы ташлагы аякларыбызны салып тохтадык.

Тюз да ол кезиучюкде, шауданны баш жанында тешчюкню огъары кыйырында сары жаргелни тюпчюгюнде ханлада бир шыр-шыр тауушчукъла кюулагыбызгы илиндиле. Кюол-бет жуугъанны да кююп, сагъайдык. Къарасак, бир узун къаралдым-талгыр жилин, керилген аузундан да бир уллу кексюл макъаны ал жаны да къарап тургъанлай, жаргелчикни тюпчюгю бла, хансы, къаурасы азыракъ болгъан ызчык бла, чулгъана да созула, чулгъана да созула, келе тургъанын кердюк.

Жилинны аузу керилип, жыртылыргы жетип тургъаны себепли ол, баям, кералган да хазна эте болмаз. Алай бизни уа эсlegendи, Башын бизни таба буруп, бизге къараргы кюрешди. Жеринден тепчиую акъырын болгъанлыкыгы, кюйругуну кыйырын эки жанына терк-терк чулгандырады. Тешчюк тик болгъаны себепли ол артха да хазна бурулаллык болмаз. Кысхасы, аны бусагыатда турган жери кюлайлы жер туююлдо...

Аны кергенибизлей, секирип турдук. Асыры кюркыгъандан аркъабыз квалтырады.

— Сен, Къасай, жилинны былайдан жибермей тур, мен а таякыла алып жетейим,— деди Асхат. Мен а, эс жыйып, кюлума тюшген бир кыаты топурак тугул бла жилинны марап ат-

дым. Жилиян, ары-бери чулгъана келип, макъасы да аузунда тургъанлай, шауданны кёлчюгюню ортасына тюшдү да къалды. Ол кезиучюкде Асхат да жетди.

Жилиян къачаргъа, къутулургъа, биз а аны жибермезге умут этебиз. Къалай этейик, муну шауданны кёлюнден къалай бла чыгъарайыкъ деп тургъаныбызлай, жилиян, тирилип, шаудандан къыртишге чыкъды. Олсагъатдан жан-жаньндан алдыкъ, ызындан болдукъ. Алай ол, къалай бара барды эсе да, тюз да айраны аз-аз чыгъа тургъан гыбыт таба айланды. Биз къармашхынчы, гыбытны юсю бла, бузулгъан жери бла ётдү. Чепкенден ары жанына чыгъа баргъанынлай, урдукъ. Чулгъандырдыкъ. Таякъны базыкъ къыйыры бла бойнундан басдыкъ. Кю-реше кетип, макъаны аны аузундан чыгъардыкъ. Жилияны уа жибермей турабыз. Ол сауду, айры тилин терк-терк «сууурады». Макъаны хали бек осалды: эки арт аягъы да — эмилип, къуру терилери къалып тургъанчадыла. Башы, тёммеги, ал аякълары сау эдиле. Жюрюрге, сюркелирге кюрешеди. Алай жалан да ал аякълары бла сюркеледи.

Биз жилияны шаудан ичинде не да аны къатчыгъында окъуна ёлтюрюп къояргъа болдукъ эдик. Алай кёп да жолоучуну суусабын къандырып тургъан ол таза сууну харам эталмадыкъ. Андан сора да жилияны ёлтюрөбиз деп, макъаны да ёлтюрюп къоярбыз деп къоркъдукъ. Халкъыбызда: «Макъаны ёлтюрген — гюняхды», — деучюлери эсибизден кетмегенди. Жилияны уа ычхындырмайбыз. Бизни халкъыбыз жилияны хар тюрлюсюн да — къой жилияндан къалгъанланы — уулу жилиянла сунуп тургъанды. Аны себепли уа, адам тюбеген жилиянын ёлтюрюрге, сууаплыкъ алыргъа керек эди.

Ол кюн Асхат бла мен бир тамашалыкъ зат-
ха тюбедик. Макъаны таякъны кыйыры бла
жиляндан арлакъгъа тюртсек, ол, «ёлю мыллы-
гын атып», сюркелирге кюреше, аны ачыла-жа-
была тургъан аузуну къатына жууукъдан
жууукъ келирге итине эди. Бу не алапатды, бу
не сейирди деп, тамаша этдик. Макъаны жилян-
дан бир ненча кере арлакъ тюртюп кёрдюк.
Алай ол, не къарыуун да салып, аны аузуна ки-
рирге умут эте эди. Ма сейир десенг! Ма тамаша
десенг!

Ачыуландыкъ да, макъаны таякъ кыйыры
бла тюртюп, суу ызгъа атдыкъ. Сора алайда жю-
тюрек жаны жерге теренирек кирип тургъанча
кёрюннген бир абаданыракъ ташны къобар-
дыкъ. Ол терен чунгур этип тургъан жерге жи-
лянны тюртдюк. Юсюне топуракъ къуйдукъ.
Башына зылды салдыкъ. Аны юсюне да уллу
ташны аудурдукъ...

Таякъларыбызны узакъгъа, хансла ичине
быргъадыкъ. Шауданны къатына бардыкъ.
Аны аллында тогъай тизилип тургъан ташла-
рындан бирлерин — ортасындагъын — къобар-
дыкъ да, кёлню сууун бошладыкъ. Тазаладыкъ.
Алай шаудан суудан ичген угъай, аны бла къол-
бет жууаргъа окъуна базынмадыкъ. Къолубуз-
ну, бетибизни да бара тургъан сууда жуудукъ.
Юсюбюзню да ол суу бла тазаладыкъ. Гыбытны
жарашдырдыкъ. Жолубузгъа атландыкъ.

* * *

Алгъын заманда адамла бир бирледе жи-
лянланы ууларындан кеслери да, маллары да
ачый, аны кый, ёлюп къалгъан кезиуле да бола
тургъанлары себепли, аланы барысын да уулу-
гъа, кеслерини душманларына санагъандыла.
Аланы жокъ этерге кюрешгендиле. Жилинланы

иги да кёбюсю уулу болмагъанларын, уулары уа, жарашдыра билсенг, бек багъалы дарманладан бирлери болгъанларын билмегендиле...

Адамла айтханнга кёре, жиян кесине къоркъуу келмеген заманда адамгъа, малгъа да къатылмайды. Онг тапса, ол адамгъа «жол къояды».

Бусагъатда бизни къыралда уулу жиянланы ёлтюрген угъай, аланы бир жерге жыйышдырып, кереклисича къарап, сакълап, ууларын алып тургъан жерле къуралгъандыла.

АЙ ТУТУЛГЪАН КЕЧЕ

Бир жол, школдан келе, Мисирхан ыннагъа тюбеп къалдыкъ. Тохтадыкъ, саламлашдыкъ. Ол да, бизге жолугъуп къалгъанына къууана, айтды:

— Нечик иги болду сизге тюбеп къалгъаным. Мен, школгъа барып, сизге тюбер умут бла келе эдим. Нартюхчюгюм къаурасыны юсюнде къалып къалгъанды, дуучугъум да седиренди... Биягъы сиз, эринмей, манга бир болушсагъыз эди...

— Солуу кюн келирбиз, ишлеринги, жумушларынги барын да тамам этербиз,— дедик биз. Сора ол, бизге дунияны алгъышын айта, юйю таба кетди. Биз нартюх сындырыргъа барлыкъланы, дууну жарашдырлыкъланы да белгиледик, оноулашдыкъ. Биринчи солуу кюнюбюз

жетгенлей окъуна, бир къауумубуз Мисирханны бахчасына кетдик, къалгъаныбыз дууну жамар къайгъыгъа киришдик.

Мисирхан а, асыры къууаннгандан, хар бирибизге ариу сёзле айтады, эркелетеди, ата-аналарыбызгъа, устазыбызгъа да ыспас этеди. Биз Мисирханны жумушларына табылыргъа бек сыйюучюбюз. Ол да, не татлы затчыгъы болса да, бизге аяп туруучуду. Таурухха, жомакъгъа да бек устады. Айта да, айтханына тынгылата да биледи. Къоншуда, тийреде да Мисирхан намысы жүрюген тиширыуду...

Бизни къадалып ишлегенибизге, кълубуз ишге жарашханына къарт ынна ыразылыгъын айтды:

— Сиз, балаларым, таза да гумулжуклагъа, бал чибинлеге ушай кёреме да,— деди Мисирхан.

Кюн тюшден иги да атларгъа, биз къарт ыннаны бахчасыны нартюхюн жыйып бошадыкъ, уллу тёбе къаладыкъ. Дууну тынгылы жарашдырдыкъ. Юйге кете тебиредик, алай Мисирхан къайры жиберлик эди!

— Ол деген неди! Келчигиз, балачыкъларым, юйге.

Ол айтханны этдик. Ынна къакъ этилип тургъан семиз къой къабыргъаны негилеринден пишлик этди да, уллу табакъ бла бир картоф салып, сыйлады.

— Биз юйде да бир жумушчукъла этейик да, нартюхню къабугъун алыргъа уа ингирде болушурбуз,— дедик, кете туруп.

— Угъай-угъай, балаларым, сау болугъуз. Энди къыйналмагъыз,— дерге кюрешди ыннабыз. Алай, ингир бола, биз Мисирханны арбазына келдик. Келсек, ынна нартюх тёбеден арлакъчыкъда, отун, сыгын да салып, уллу от этип, аны мыдыхында нартюхле бишире тура

әди. Бизни кёргенлей, хар бирибизге, нартюх къа-
букъгъа чёргеп, бирер жылы качанны узатды.
ды. Бир кесекден нартюх тёбени тегерегинден ал-
дыкъ, ишлеп башладыкъ. Иш да, Мисирханны
таурухлары, алапат жомакълары да, бирден
баргъанча, бара әдиле. Оюн, чам, кюлю да иш-
ге нёгерлик эте әдиле.

Ынна, от аллында олтуруп, жомакъ айтха-
нын да тохтатмай, нартюхлени чийлеринден, тё-
герек уллу бюртюкю ала-кёулаларындан биши-
реди, аланы кезиу-кезиу бизге узатады...

Къарангы кёкден толгъан ай жылтырайды.
Аны жарыгъы тегерекке жайылыпды, хауа
шошду, жылыды. Андан-мындан хапар айта
келгенде, сёз Айны юсюнден барып башлады.

— Ынна, Ай жарытхан этеди, Кюнча жы-
лытхан а нек этмейди?

— Кече къайры жылытырыкъды? — деди
ынна.

— Ай бир толу, тегерек, бир а, оракъ кирик,
инчге болуп нек къалады? Сора бир жерде ту-
руп нек турмайды, бетинде къаралдым тамгъа-
ла да недендиле?

— Дуния башында бир душманы болмагъан
зат жаратылмагъанды. Айны да барды душман-
лары. Аланы арасында уа бек огъурсузу Жел-
мауузду. Ол Айны жутуп кёояргъа бек сюе
әди, алай, насыпха, аны къалауурлары барды-
ла. Хар бирини уллулугъу он гаммеш ёгюз
чакълы болгъан эки парий, Айны къатында,
сынжырлагъа тагъылып, аны сакълагъанлай
турадыла.

Тау әлледә кюз артында иш кёп болады. Жу-
мушларын кюндюз бошайлмагъанла ингирде,
кечге дери арбазларында ишлейдиле. Ма бу
ингирде да хар арбазда адамла кёрюнедиле.
Биз да, алай ырахат олтуруп, ишлей, хапар ай-

та тургъаныбызлай, онг жанымда олтуруп тургъан кызычыкъ Маржан: «Айгъа къарачы», — деп, къулагъыма шыбырдады. Тюз да ол кезиучюкде Азаматланы арбаздан: «Ай тутула турады! Ай тутула турады!» — деген ачы кычырыкъла эшитилдиле. Биз барыбыз да терк окъуна, ишни-жумушну да къоюп, нек эсе да, олтургъан жерлерибизден секирип турдукъ.

— Ой, буслийман жамауат, эшигибиз жабыла турады! — деп, хахай эте тебиреди ыннабыз. Ол кычычымаса да, ол кезинде элни хар къалайындан да кычырыкъ, хахай-тухай, тиширыу, сабий жилигъан, тазла, къазанла, челекле къагъылгъан, ушкок атылгъан, ит юрген, мал ёкюрген тауушла жерни, кёкню да толтуруп къалгъанча болдула. Эл башы тюбуне айланганга ушап къалды. Дуния арбазгъа, орамгъа тёгюлдю. Ыннаны къабыргъа къоншусу Ёзюрню юч жашы да, кими къауал, кими бердан ушкок алып, кёкге-кёкге айландырып, таууш этдирип атадыла. Аталары уа, уллу багъыр тазны хуна башына къаплап, эки отун агъачны да эки къолуна алып, аны уралгъаныча уруп, зынгырдатады. Бирси къоншусу Масхут а жашына буюрду: «Чапчы, жаш, ол бахча кыйырында къаура гебенибизге от тыкъ, жанма, жарытма къой. Ол малгъун от жарыгъындан бек къоркъады дейдиле!» Гебен ёресине чыракъ болду, тийрени кюндюзча жарытды.

Халкъ алай эте тургъунчу, Айны экиден асламы «жутулду». Жамауатха энди керти да уллу къоркъуу кирди. Биз да, къоркъгъан этебиз ансы, юйлерибизге къачаргъа хазыр болуп турабыз. Хахай-тухайла бютюн да тамашалыкъ болдула. Алай, дауур, кычырыкълагъа да къарамай, Ай тутулду, дуния къарангы болду. Халкъны амалсызлыкъ кысды. Ынна да, не эсе да бир бисмилляла окъургъа кюрешеди...

Бир заманда Айны кючден эсленген «оракъчыгъы» уллудан уллу бола тебиреди. Аны эслегенлей, элни халкъына уллу къууанч келди, адамла бир бирлерин къучакълай башладыла. Биз да бек къууандыкъ, ыннаны къучакъладыкъ. Ол а Айны къалауурлары — итлеге — ачыуланады: «Кёрдюгюзмю сиз аланы! Жукълап къалгъан парийлени хаталарындан Айыбыз жоюлуп къала эди да!»

Айны уа ачыкъ жери, уллудан уллу бола барып, ол алгъынча жарытып башлады, халкъны къууандырды. Алай энди адамла ишлерин башларгъа, юлерине жыйылыргъа да ашыкъмайдыла. Болгъан ишни юсюнден хапар, ушакъ бардырадыла. Ахшы къармашхан, от-окъ аямагъан жашланы махтайдыла...

Айны тутулгъаны абызыратхандан, Мисирханны бу ингирде къайгъысы нартюх артхан туюлдо.

— Барыгъыз, балаларым, ююгюзге. Сау болугъуз, къыйынсыз къалыгъыз. Мени хатамдан, сиз да, юлеригизни къатында болмай, абызырадыгъыз, — деди ол. — Къалгъанчыгъын а кесим бошаргъа кюреширме.

Алай биз унамадыкъ. Тамбла да келирибизни айтып кетдик.

МУКАЙ БЛА ЧУКАЙ

Жазгъыда жашил Дыркъылада Мукай бла Чукай бузоу кютедиле. Дыркъыла уа тюз да атлауучлагъа ушайдыла: башлары — сыйдам, къабыргъалары — тик. Алайда кырдык жумушакъды, ариу ийислиди. Баш дыркъыда уа бир уллу жассы таш да барды. Къызгъыл таш.

Алайдан къарап, Арт къолда отлагъан бузоуланы да кёрюп туруучудула.

Жашчыкъла, ол ташха минип, элни башындан къараучудула. Алагъа ойнаркъа, кеслерин кюннге къыздырыргъа да ол таш алаамат игиди.

Бюгюн да татлы тенгле, биягъы таш башына миндиле да: «Кимге батыр, кимге къоркъакъ дерге боллукъду?» — деп, даулашып башладыла.

— Сен, къоркъмай, ит чибинлени уяларын къозгъарыкъ туююлсе, — деди Мукай.

— Сен а, сен? Къоркъмай, кымыжалай, мурсала ичине кираллыкъмыса? Угъаймы? Со-ра сенми батырса? — деп, Чукай да гузаба этди.

Даулаш узакъ созулмады. Экиси да былай

келишдиле: Чукай чертлеуюк терекле ичинде ит чибинлени уяларын кьозгъаса — батырды. Ёчге уа Мукай анга кюмюш кереклери бла да инчге къайиш бел бауун берликди. Хы, кымыжа болуп, алысын мурсалагъа кирсе — Мукай да жигитди. Ёчге уа Чукайны тёрт ауузлу жюлгючюн аллыкъды.

— Ура-а! Ура-а-а! — деп кычырып, кьолунда да жабышмакъ таякъчыгъын ойната, ол чертлеуюк тереклени араларына ташайды. Мукай а анга таш башындан къарап турду. Чукай, кычырыгъы кёкге бара, терекле ичинден чартлап чыкъды:

— Ой, ана-ам! Ой, ана-а-ам! Таладыла, сойдула-а!

Ол алай чабып чыкыгъанда, нёгери сейиртамашагъа къарап къалды. Чукай, гузаба этип, эки кьолу, бла да кесин чибинледен кьорууларгъа кюрешди. Чибинле уа, баям, анга кёл кенгдире эдиле: бетинден, бойнундан, кьулагъындан къапдыла. Сора Мукай нёгерине болушургъа чапды. Алай, ол жетгинчи, Чукай дыркъыдан энишге тёнгереди. Чибинле уа, энди боллукъду, дегенча, уяларына учуп кетдиле.

Чукай, жилий-жилай, тёшге жангыдан ёрледи. Жиямукълары бетин жуууп барадыла. Бети кёбюп, къара кёзчюклери теренден къарайдыла. Къалай эсе да, кеси да эслемей, Мукай нёгерини жиягъанына кюлдю. Аны кюлгени ачыу тийип, Чукай жиямукъларын сюртдю. Ол жилияса, атасы: «Жаш туюлмюсе, хомух! Къыз кибики, къалай жилийса?» — деучюсю эсине тюшдю.

— Энди, Мукай, сен кёргюзт батырлыгъыны! — деди ол, бурнун тарта.

— Чукай, бек батырса. Алай бетинг, башынг да кёпген гыбытха ушап къалгъандыла ансы.

Ма, сени болсун! — деп, Мукай бел бауун узатды.

— Аны уа бойнунга такъ,— деди Чукай.— Хайда, тешин да, айтханынгча, мурсалагъа кир. Батырлыгъынгы бир кёрейим.

Мукай тамблагъа болжал этип кюрешди, алай Чукай унамады:

— Хы, къоркъамыса? Угъай-угъай! «Къоркъакъ, къоркъакъ — итле бла жоргъакъ!» Батыр алаймы болады?

Аны алай айтханы бек ачыу тийип, Мукай суху тешинип тебиреди. Алай ол, кёлегин тешип, мурсалагъа кёнчеги бла секирирге умут этгенде, Чукай унамады. Болмаздан къалгъанда, кёнчегин да тешип, кёзлерин да къоллары бла жабып, ол мурсалагъа секирди.

— Биш-биш-биш! Кюйдюм! Ой, анам! Ой, ана-а-ам! — дей, ол терк окъуна мурсала ичинден чартлап чыкъды. Ол андан чыгъаргъа, аны кийимлерин Чукай мурсалагъа быргъады. Сора гузаба этди:

— Ой, бери бир адамла келе турадыла! Теркирек кийин!

Нёгери, амалсызгъа къалып, этин-бутун къашыгъанын кёргенде, анга Чукайны жаны ауруду. Мукайны экинчи кере мурсалагъа кирирге кёймады.

— Сен былай тур. Къоркъма, киши жокъду. Кесим алып келейим кийимлеринги,— деди Чукай. Сора, жабышмакъ таякъчыгъы бла мурсаланы эки жанына аудура барып, нёгерини кийимлерин алып келди.

Мукайны кёлу-буту кызыл-ала, гюттю-гюттю болгъанды. Мурса жетген жерлери, жанган отха киргенча, кюедице. Ол, тёзалмай, жиялап, тыхсып башлады. Бираздан а, эс жыйып, кеси кесин таукел этди: «Жилямайым. Мен жашма да, тёзейим».

Жашчыкъла юйлерине ингир къарангысында къайтдыла. Юйдегиле аланы халларын эсlegungинчи, жерлерине жатдыла. Алай кёпге дери жукъляялмай турдула. Жукъу араларында уа, бир затдан элгенгенча, кычырыкъ этип, юйдегилени сагъайтдыла.

— Ах, кюнюм къарангы, этинге-бетинге не болгъанды? — деди Чукайны анасы.

— Ит чибинле къапхандыла, — деп кьойду Чукай, кёзлерин да ачмай.

— Жашы, этинг-бутунг былай кызыл шишлик болгъунчу, къайда аман сагъатлы болуп айланганса? — деп хыны сорду Мукайны атасы.

— Таш башына миннгенимлей, аягъым учхалап, мурсалагъа жыгъылгъанма, — деди Мукай шош ауаз бла.

Жашчыкъла ишни болушун айтып кьояргъа суймедиле. Ала ёчешген этген эдиле. Алай энди ала ит чибинледен, мурсаладан да кьоркъмайдыла. Жигитлемидиле?

ПЕЛИУАН ЖАШЧЫКЪЛА

Жомакъ

Эртте-эртте юч да тау элде юч жашчыкъ туугъанды. Аладан бирине Палапан атагъандыла. Туугъанында окъуна ол абадан санлы болгъанды. Адамла да анга «Кёрюрсюз бу бир сейирлик пелиуан болмаса», — дегендиле. Жашчыкъ ёсе баргъаны кьадар, ашап ашдан тоймагъанды.

Бешжыллыгында уллу таба гыржынны, эки гоппан айранга бушто этип, ашап кѡоя болганды.

Къарыуу да, не айтдыраса, залим эди. Анга сегиз жыл болганда, жыйырмажыллыкъ жашла бла тутушуп, аланы жыгып турганды. Ата-анасы аны къарыулу болганына кѡууангандыла. Жашны халал, жандауурлу болургъа юйретгендиле. Оналты жылында ол гѡжефге саналганды.

Бир жол, ѳзен элледен биринде, кюйсюз эмеген адамланы, малланы да таууса турган хапар чыкыганды. Палапан, барып, аны бла сермеширге таукел болганды. Алай атасы бла анасы, бир палахха тюбеп кѡалыр деп кѡоркыгандан, аны жиберирге унамагандыла.

«Мени халал, огъурлу да болургъа, иги иш ѳтерге юйретгенсиз. Адамлагъа кыйынлыкъ келгенде, мен кѡалай тѳзюп турайым? Жибермей амалыгъыз жокъду»,— дегенди Палапан. Ол алай айтхандан сора атасы, анасы да эркин ѳтгендиле. Жаш жолгъа атланганды. «Кесинге ышангылы нѳгерле тап!» — дегендиле ахлулары анга.

Пелиуан жаш кюн кюйдюрген бир сары тюзге жетгенди. Суу сугъара турган адамланы кѳргенди. Аланы кѡатларында уа бир жашчыкъ, уллу кѡазыкъланы жумдуругъу бла бир-эки кѡакыгъанлай, экиден бирин жерге батдырып ойнай турганын ѳслегенди. «Бу манга нѳгерлик ѳтерикди»,— дегенди ичинден Палапан. Аны кѡатына жанлаганды да эмегенни хапарын айтханды. «Манга нѳгер бол»,— деп тилегенди. Жашчыкъ ыразы болганды да экиси да бирге атлангандыла. Жашны аты уа Салтажумдурукъ болганды.

Эки жаш да экикюнлюк жолоучулукъну кѡоратхандан сора, дагыда бир жашха тюбе-

гендиле. Ол, жёге, эмен тереклени тырнакълары бла кесип, аудуруп, аладан а суу кырыккъла ишлей эди. Палапан бла Салтажумдурукъ аны махтагъандыла. Ол а «Мен аты айтылгъан Палапан бла да тутушаллыкъма»,— дегенди. Палапан кюлгенди, алай ким болгъанын а айтмагъанды. Жашны жыгъышыргъа чакъыргъанды. Экиси да, силдеше, аякълары басхан жерни батдыра, кёп кюрешгендиле. Алай бир бирни жыгъалмагъандыла. Ахырында тырнакълы жаш, ёпке солуу эте, кесини арыгъанын сездиргенди, Палапан да анга ким болгъанын айтханды. Жаш бираз уялгъанды, керексиз махтаннганына сокъуранганды. Ол да жолоучулагъа нёгер болгъанды. Аны аты уа Быхчытырнакъ эди.

Ючюсю да, бара кетип, эмеген бийлеп тургъан элге жетгендиле. Алай анда бир жан-жаныуар кёрмегендиле. Элни башындан аягъына айланып чыкыгъандыла: юйле — бош, орамла уа сюекледен толуп! Элни огъары жанында жербаш юйден бир къарт къатын чыкыгъанды.

— Балаларым, нек келгенсиз бери? Сизни эмеген ашап къоярыгъын билемисиз?

— Сени ашамагъанды да! — дегендиле жашла.

— Мен къартма. Этим да татыусуз. Бюсюремей къойгъан болур. Тойгъаны селейсе, манга да жетер,— деп ахтынганды ынна. Ала да алай сёлеше тургъанлай, къайдан чыкыгъан эсе да, жел таууш этдирип, эмеген жетгенди. «А-а-а, татлы къабынла аллыма келип турадыла да!» — дегенни айтып, ол жашланы юслерине секиргенди. Эмеген бла аланы араларында уллу сермеш башланганды. Алай, не бек кюрешген эсе да, эмеген жашланы хорлаялмагъанды. Ол аланы сууда тунчукъдуруп ёлтюрюрге умут этгенди. Уллу жауун жаудургъанды. Элни суу

баса башлагъанды. Жашла уа, ыннаны да алып, бир бийик дуппургъа чыкыгъандыла. Быхчы-тырнакъ терк окъуна тырнакълары бла терек-лени кесгенди, кыырыкъла ишлегенди. Салта-жумдурукъ, беженле эте, жерге чыпынла, къа-зыкъла ургъанды. Беженле, сууну аллын тыйып, элге бармазча этгендиле. Сора, кыырыкъланы салып, сууну сызгъагъа бургъандыла. Алай бла сабанланы да сакълагъандыла. Эмеген, быланы амал этгенлерин кёрюп, жангыдан сермешге чыкыгъанды. Кючюнден келгенича кыычыргъанды. Аны огъурсуз ауазы жерни тепдиргенди, жарланы ойгъанды, тёшледен ташланы тёнгеретгенди. Алай жашланы кьоркьуталмагъанды. Юч пелиуан да юч жанындан алып, эмегенни хорлагъандыла, эллерине сау-саламат кыайтхандыла.

«ЖОЛ КЕС!»

Жай солууну кезиуюнде Мукай атасы бла кьошха атланды. Экиси да бара-бара кетдиле да, ингир ала Ууаза талагъа жетдиле. Жашчыкыгъа Ууаза талада кьош аланы келирлерин сакълап тургъанча кёрюндю. Кьошха жетгенлерине кьюуана, Мукай атасына кьол-бет чайкыатды. Ызы бла уа кеси да кьолларын, бетин ол ариу шаудан суу бла жууду. Кьол-бет жуууп бошагъанлай, олтуруп, экиси да азыкъ ашадыла. Азыкъ ашадыла да, кьош аллында жылы кыыртишге таянып, солуу алдыла. Бир ауукъда уа, ышармыш эте, атасы Мукайгъа былай айтып сёлешди:

— Ай, аман хомух! Къарайма да, хоча жаш боллукъ болмазса дейме, тейри. Бюгюнлю ол узакъ жолубузну кесип, бираз кысхартмадың.

Мукай атасыны не айтханын ангылаялмады. Сора арсарлы сорду:

— Не дегенинги ангылаялмадым, атака. Не дейсе?

— Айтханымы эшитмедингми? Къалай ангыламайса? — деди атасы, биягъы ышармыш эте.

Мукай сора, сейирсинип, таукел айтды:

— Эшитген а этгенме не айтханынғы. Алай, атака, ётмекми болгъанды жол — кесерге, туу-раргъа? Бюгюн биз келген ташлы жолну не жю-тю бичакъ да аман кесмеги эди!

Атасы жашны сёзюн бёлдю:

— Э-эй, сени огъесе... Ючюнчю классны мах-таулу бошап, төртюнчюге ётгенме дейсе. Жол кесген не болгъанын а билмейсе. Аны билген а, бала, ол сен чыгъаргъан чотладан, ол сен билалгъан дерследен кёп да тынчды.

Мукай бел бауунда бичакъчыгъына тийип кёрдю, ызы бла уа — юйден бюгюн кеси келтир-ген балтачыкыгъа кёз жетдирди.

— Атака, жолну бичакъбламы кеседиле, балтабламы кеседиле? — деди жашчыкъ. — Жолну, тейри, мен угъай эсенг, ол сен айтыучу таурухлада нартла окъуна кесалмазла!

Атасы кюлдю да, жашчыкъ аны бетине бю-тюн да сейирсинип къарады. Ичинден а: «Не атака мени сынап айтады, не да, ойнап, къозут-хан этеди», — деди.

Атасы, кёзлерин да кысаракъ этип, кюлге-нин да къоюп, Мукайгъа ышанлап къарады.

— Жашым, — деди сора ол, — жолну бичакъ бла, къама бла, балта бла да кесмейдиле. Тау-

рух бла кеседиле, жыр бла. Эшитемисе? Жыр бла...

Мукай биягъы ичинден: «Эшта, атака мени бла ойнагъан этеди. Не да, къаллай жууап къайтарырымы билирге суюп, сынап айтады. Таурух да, жыр да бюгюн биз келген ташлы жолну къалай кесалыр эдиле? Жолну угъай, тюкню да кесалмазла», — деди.

— Бери иги тынгыла, алай эсе, — деп, Мукайны атасы, кесини къара жубу къашларын онг къол аязы бла сылап, айтып башлады.

— Эртте-эртте бир элде бир акъыллы киши жашагъанды. Аны юч жашы болгъанды: Ала, сау-эсен ёсюп, жетген жашла болгъандыла. Сора, ариу келинле келтирип, аталары аланы юй-юрлю этгенди. Ала алай бир ауукъ заман жашагъандыла. Кюнлени биринде уа ол акъыллы киши тамата жашы бла жолоучулукъгъа чыкъгъанды.

Бара-бара кетгендиле да, атасы жашына: «Жол кес, жашым!» — дегенди. Ол алай айтханлай, жаш, атындан секирип тюсюп, горда бичагъы бла жолну ары да, бери да тартханды — кесалмагъанды. Аны алай этгенин акъыллы киши жаратмагъанды. Жаратмагъанды да: «Атынга мин! Заман жоймай, ызыбызгъа къайтабыз», — дегенди.

Экиси да ызларына къайтхандыла. Ингирликде, хар ким юйлерине жыйылгъандан сора, тамата жашны къатыны эрине кюндюз ала къайры баргъанларын, не этгенлерин, не кёргенлерин соргъанды. Юй бийчесине жаш, жашырмай, ишни болушун айтханды. «Сени атанг бош алай безирей тура кёреме, жолну санга горда бичакъ бла кесдирир умут этип», — деп, тамата жашны къатыны бек сейирсингенди.

Экинчи кюн акъыллы киши жолгъа ортанчы жашы бла чыкъгъанды. Бара-бара кетгенди-

ле да, атасы жашына: «Жол кес, жаш!» — дегенди. Атасы алай айтханлай, жаш, атында секирип тюшүп, уллу бичагы бла жолну ары да, бери да тартханды — кесалмагъанды. Ортанчы жашыны алай этгенин акъыллы киши жаратмагъанды. Жаратмагъанды да: «Атынга мин! Заман жоймай, ызыбызгъа къайтабыз», — дегенди.

Жаш да, атасы да ызларына къайтхандыла. Ингирликде, хар ким юлерине жыйылгъандан сора, ортанчы жашны къатыны эрине кюндюз ала къайры баргъанларын, не этгенлерин, не кёргенлерин соргъанды. Юй бийчесине жаш, жашырмай, ишни болушун айтханды. «Сени атанг къужур киши кёреме, уллу бичакъ бла санга жолну кесдирирге кюрешген», — деп, ортанчы жашны къатыны харх этип кюлгенди.

Ючюнчю кюн акъыллы киши жолгъа кичи жашы бла чыкыгъанды. Бара-бара кетгендиле да, жашына ол «Жол кес, жаш!» — дегенди. Атасы алай айтханлай, кичи жаш, атындан секирип тюшүп, кылычын кынындан сууургъанды. Сора, кылычы бла, ташланы от чакъдыра, жолну ары да, бери да тартханды — кесалмагъанды. Кичи жашыны алай этгенин акъыллы киши жаратмагъанды. Жаратмагъанды да: «Атынга мин! Заман жоймай, ызыбызгъа къайтабыз», — дегенди. Кичи жаш да, атасы да ызларына къайтхандыла.

Ингирликде, хар ким юлерине жыйылгъандан сора, кичи жашны къатыны эрине кюндюз ала къайры баргъанларын, не этгенлерин, не кёргенлерин соргъанды. Юй бийчесине кичи жаш, жашырмай, ишни болушун айтханды. «Сени атанг нечик акъыллы кишиди! — дегенди кичи жашны къатыны. — Энди атанг, сени бла жолгъа чыгып: «Жол кес!» — десе, не бир

рух бла кеседиле, жыр бла. Эшитемисе? Жыр бла...

Мукай биягъы ичинден: «Эшта, атака мени бла ойнагъан этеди. Не да, къаллай жууап къайтарырымы билирге суююп, сынап айтады. Таурух да, жыр да бюгюн биз келген ташлы жолну къалай кесалыр эдиле? Жолну угъай, тюкню да кесалмазла», — деди.

— Бери иги тынгыла, алай эсе, — деп, Мукайны атасы, кесини къара жубу къашларын онг къол аязы бла сылап, айтып башлады.

— Эртте-эртте бир элде бир акъыллы киши жашагъанды. Аны юч жашы болгъанды: Ала, сау-эсен ёсюп, жетген жашла болгъандыла. Сора, ариу келинле келтирип, аталары аланы юй-юрлю этгенди. Ала алай бир ауукъ заман жашагъандыла. Кюнлени биринде уа ол акъыллы киши тамата жашы бла жолоучулукъгъа чыкъгъанды.

Бара-бара кетгендиле да, атасы жашына: «Жол кес, жашым!» — дегенди. Ол алай айтханлай, жаш, атындан секирип тюсюп, горда бичагъы бла жолну ары да, бери да тартханды — кесалмагъанды. Аны алай этгенин акъыллы киши жаратмагъанды. Жаратмагъанды да: «Атынга мин! Заман жоймай, ызыбызгъа къайтабыз», — дегенди.

Экиси да ызларына къайтхандыла. Ингирликде, хар ким юйлерине жыйылгъандан сора, тамата жашны къатыны эрине кюндюз ала къайры баргъанларын, не этгенлерин, не кёргенлерин соргъанды. Юй бийчесине жаш, жашырмай, ишни болушун айтханды. «Сени атанг бош алай безирей тура кёреме, жолну санга горда бичакъ бла кесдирир умут этип», — деп, тамата жашны къатыны бек сейирсингенди.

Экинчи кюн акъыллы киши жолгъа ортанчы жашы бла чыкъгъанды. Бара-бара кетгенди-

ле да, атасы жашына: «Жол кес, жаш!» — дегенди. Атасы алай айтханлай, жаш, атындан секирип тюшүп, уллу бичагы бла жолну ары да, бери да тартханды — кесалмагъанды. Ортанчы жашыны алай этгенин акъыллы киши жаратмагъанды. Жаратмагъанды да: «Атынга мин! Заман жоймай, ызыбызгъа къайтабыз», — дегенди.

Жаш да, атасы да ызларына къайтхандыла. Ингирликде, хар ким юлерине жыйылгъандан сора, ортанчы жашны къатыны эрине кюндюз ала къайры баргъанларын, не этгенлерин, не кёргенлерин соргъанды. Юй бийчесине жаш, жашырмай, ишни болушун айтханды. «Сени атанг къужур киши кёреме, уллу бичакъ бла санга жолну кесдирирге кюрешген», — деп, ортанчы жашны къатыны харх этип кюлгенди.

Ючюнчю кюн акъыллы киши жолгъа кичи жашы бла чыкыгъанды. Бара-бара кетгендиле да, жашына ол «Жол кес, жаш!» — дегенди. Атасы алай айтханлай, кичи жаш, атындан секирип тюшүп, кылычын кынындан сууургъанды. Сора, кылычы бла, ташланы от чакъдыра, жолну ары да, бери да тартханды — кесалмагъанды. Кичи жашыны алай этгенин акъыллы киши жаратмагъанды. Жаратмагъанды да: «Атынга мин! Заман жоймай, ызыбызгъа къайтабыз», — дегенди. Кичи жаш да, атасы да ызларына къайтхандыла.

Ингирликде, хар ким юлерине жыйылгъандан сора, кичи жашны къатыны эрине кюндюз ала къайры баргъанларын, не этгенлерин, не кёргенлерин соргъанды. Юй бийчесине кичи жаш, жашырмай, ишни болушун айтханды. «Сени атанг нечик акъыллы кишиди! — дегенди кичи жашны къатыны. — Энди атанг, сени бла жолгъа чыгып: «Жол кес!» — десе, не бир

сейир таурух айт, не бир жыр айт. Жол кесген деп анга айтадыла».

Келинле жашлагъа не айтханларын къалай эсе да акъыллы киши билип болгъанды. Эки тамата келинини эссизликлерине, жашларына ала билеклик эталмагъанларына жарсыгъанды. Кичи келинини эслилигине уа къууаннганды.

Бир кюн а жолоучулукъгъа атасын кичи жаш кеси чакъыргъанды. Бара-бара кетгендиле да, атасы жашына: «Жол кес, жаш!» — дегенди. Атасы алай айтханлай, кичи жаш ариу макъам бла жырлап башлагъанды. Жырлагъан жашха да, жыргъа тынгылагъан кишиге да узун жол бек къысха кёрюнгенди.

КЪАРТ КИШТИКНИ ТОБАСЫ

Эртте, эртте, бек эртте заманда бир къарт киштик жашап болгъанды. Не кече, не кюн чычханлагъа тынчлыкъ бермей, аланы тутуп, ашап тургъанды. Чычханла уа, андан асыры къоркъгъандан, башын, узун мыйыкъларын угъай эсенг, къуйругъун кѳргенлей окъуна, къачып, тешиклерине ташайгъандыла.

Алай бла кѳп жылла озгъандыла. Бир заманда киштик къартайгъанды. Кѳзлери иги кѳрмей, къулакълары иги эшитмей, бир къауум тиши тюшюп, тырнакълары ашалып, чычханланы туталмай тебирегенди.

Киштик, аладан тюнгюлгенден сора, къарангы гумугъа барып, башха амал излей башлагъанды. Алай гумуда анга бюрчеле къадалып, аны бек амалсыз этгендиле. Чычханла уа, аны дыгалас этгенин кѳрюп, асыры къууаннгандан, ары-бери жортхандыла.

Къарт гырнау ёлюм жууукълашып келгенин сезе тебирегенди.

«Ай медет, къартлыкъ не аман зат эди. Алай мен сизге бир оюн кёргюзтмей, бу дуниядан къалай кетейим?» — дегенди киштик кеси кесине.

Ол: «Тёгерекде битеу чычханла, бири къалмай, бир кезиуге ныгышха терк жетсинле, бир-эки сорлугъум барды», — деп, хапар бергенди.

Чычханла киштикни чакъыргъанын эшитгенлей, бир бирлерине билдиргендиле. Агъачдагъысы, ташдагъысы да чабышып, ныгышха жыйылышхандыла. Ала да алай, чуу-чуу эте, бир бирлерине кысылып, армау болуп, буйрукъ сакълап тургъанлай, чюйремыйыкъ, хуна башындан къарап, жыяча кынгыр болуп, сёлеше тебирегенди:

— Шуёхларым, къарындашларым, эгечлерим! Манга иги къулакъ салып тынгылагъыз. Мени кёзлерим алгъынча жютю туююлдюле. Иги кёрмейме. Мен сизге тансыкъ окъуна болуп турама. Келигиз берлагъыракъ, артал да къоркъмагъыз менден. Къарыусуз, къарт да болгъанма. Ауазымы да сизге хазна эшитдираллыкъ туююлме.

Алай чычханла аны кылыгъын къайры унутсунла. Хуна жанына жууукълашыргъа унамагъандыла.

— Мен сизни аман ниет бла чакъырмагъанма. Ёлюр туюгом чыкыгъанда, аллыгъызда тобагъа къайта, сизге бир-эки зат сорлукъма. Берлакъ атлагъыз, бери жууукълашыгъыз, шуёхларым, — дегенди киштик.

Ахырында чычханла, аны сёзлерине ийнанып, чуу-чуу эте, бир бирни тюрте, киштик таба атлагъандыла. Чычханла ата-бабадан бери тынчлыкъ бермеген душманларыны тобагъа къалай къайтханын кёзлери бла кёрюп, къулакълары бла эшитир ючюн, артдагъылары алдагъыланы хуна таба сюрюшдюре, шум болуп тохтагъандыла.

— Багъалы шуёхла, сыйлы тенгле! Мен бюгюн сизге бек кёпден бери жүрегиме түйрелип тургъан сёзюмю айтыргъа сюеме. Алай, аны сизге айтырдан алгъа, бир къауум осал къылыкъларыгъызыны бла адетлеригизни да эсигизге салама. Сиз, жангыз биригиз къалмай, тирменледе мирзеу урларгъа башласагъыз, жарлыракъланы къапчыкъларына, тулукъларына къадаласыз. Ол бир осал ишигиз. Экинчиден а — тулукъланы, кюфлени башлары ачылып тургъанлай, барып, тюплерин тешесиз. Не тюрлю ишигизни кечсем да, бу тюрлю ишигизни кечерге онг жокъду!

Чычханла, не айтырларын билмей, армау болуп, бир бирлерине къарашдыла. Ай, алайына аллай къара киштик секирив эди хуна башындан! Чычханланы ары айлан да — къыр, бери айлан да — къыр. Къыр да къыр, къыр да къыр... Сау къалгъанлары кими таугъа, кими тюзге чач-тук болуп чачылдыла.

Ма ол кюнден бери, чычханла, къарты болсун, жашы болсун, киштикни тобасына ийнанмазгъа ант этгендиле. Кюфлени, къапчыкъланы тюплерин тешгенлерин а къоймагъандыла. «Чычханлы баласы тулукъ тешер», — деп да андан айта болурла.

АЛАЙ ЖАРАМАЙДЫ — ЫРЫСДЫ

Школда дерсле бошалдыла да, булжуй турмай, тюзюнлей юйге тебиредим. Бир къауумлача, жолда итлени къозута бармайма. Шош, адеп-

ли барама. Билмей тургъанымлай, ызымдан шыбыртсыз жетип, Жанибекни баймакъ маскеси юсюме атылды. Аны юргенинден элгенип, къачып да бир башладым. Алай къоркъгъан адамгъа итле бютюн бек чабыучулары эсиме тюшоп, таш алыргъа жерге ийилдим. Ол сынсый-сынсый, къабакъ эшикни тюбю бла сындырылып, арбазгъа ташайды. Анга асыры ачыулангандан юйге къалай жетгеними билмедим. Мени келгеними кёрюп, ыннам терк окъуна ашсуу къайгъыгъа киришди. Аппам а эски кёпчекни сёгюлген жерин тиге тура эди.

Келе келгенлей, хар замандача, китапла ауур этип тургъан сумкамы къабыргъада чюйге такъдым. Ол «доп» деп жерге тюшдю. «Турсун алай! Анга маскеми чабарыкъды? Аны бёрюмю ашарыкъды? Турсун алай!» — дедим ичимден. Сора аякъларымы кезиу-кезиу эки жанына силдедим. Сол чуругъум, аш юйню терезесин сындырыргъа да аздан къалып, печни артына чартлады. Онг чуругъум, сенден къутулдум эсе дегенча, ундурукъ тюбюне ташайды. Мен а, кийимлерими алышындыра да турмай, ундурукъгъа аунадым. Аппам, алай этгеними жаратмагъанын билдире, башын булгъады.

— Жашым, алай нек этесе? Кимге ачыуланганса? — деди ол, аз-маз ышара.

— Жанибекни ол баймакъ маскеси жолну озаргъа къоймайды. Аздан къалгъанды ансы, бутумдан къабып къоя эди аманчыкъ. Ийсагъан, ол бир жанны да къоркъутмазча, аны бир тюер эди! — дедим.

— Тоба-тоба, — дегенни айтды ыннам. — Быллай бир залимлик къалайынга сыйынып турады, балам?

Ыннам нек эсе да мудах бет алды.

— Тур бусагъат! Чурукъларынгы алып, жерлерине сал. Сумкангы да чюйге такъ! — деп,

хыны айтды аппа.— Гыржын туурамны да, юй тюпден алып, столгъа сал. Женгинги жетдирип, биягъында сен тюшоргенсе аны. Алай жарамайды. Ырысды.

Туруп, къарт атамы айтханын этдим. Тамата айтханны этмеген иги болмагъанын эрттеден билеме.

— Кёремисе муну бёркюн артын аллына кийип тургъанын,— деди ыннам, бёркюмю алай кийгеними биринчи кере кёрген кибик.

— Алай жарамайды, ырысды,— деп, аппам айып этди.

Кесекле тийип, ауруп тургъан эгешчигим жастыкъдан башын кётюрдю. Ууакъ-ууакъ къургъакъ жётел этди. Ол да бир зат айтмай къоймазлыгъын биле эдим. Ол айтса, адамны къозутурча айтычуду.

— Ынна, аппа! Бош тырман этмегиз. Бети желкесине бурулгъан болур ансы, Халим бёркюн алай киймез эди,— деди ол.

Сора, башын жууургъан тюбуне букъдуруп, къыл-къыл этип кюлдю.

— Бёркюнгю тап кий, жаш! — деди аппам.— Алай жарамайды, ырысды.

— Не боллукъду да? Нек жарамайды? Нек ырысды? — деп мурулдадым, ичимден эгешчигиме чамлана.

Мени мурулдагъанымы аппам эшитмеген кибик этип къойду.

— Кий, хайда, тюз кий! Терсине айланып къалсанг а, не этерикбиз? — деди биягъы эгешчигим, кёзлерин жууургъан тюбюнден къаратып.

— Аузунгу тый! Къаллайла сёлешесе?! — деп, ыннам анга къыйыкъ къарады.

Къоркъгъан болур эди,— эгешчигим, бия-

гъындача, къыл-къыл этип кюлмеди. Тынгылау-ну ийди.

Ауруп тургъаны себепли, кесими кючден тыйып, мен эгешчигиме бир зат да айтмадым. Чурукъларымы кийип, терк окъуна тышына чыкъдым. Барып, картоф бахчачыгъыбызны тѣбе этдим. Ишлеп, ишлеп, арыгъандан сора, бал эрик терегибизни тюбюнде кѣк къыртишчикге олтурдум. Сейирди: аппам мени не этгениме, къайры, къалай атлагъаныма да къарагъанлай турады. Ол ушатмагъан зат этсем а — унамайды. «Алай жарамайды, ырысды», — деп башлайды. «Нек жарамайды? Нек ырысды?» — дедим кеси кесиме...

Экинчи кюн школгъа ашыгъып бара эдик. Шохайыб шуѣхум, аягъын салып, бир къызчыкъны абындырды.

— Алай жарамайды! Ырысды, Шохайыб! — деп, аны кѣзюне-башына тебиндим.

Шохайыб харх этип кюлдю. Кюлюую бла мени хыликкя этгенлиги эди.

Бираздан а, кюлгенин къоюп, былай айтды:

— Кѣрмейсиз муну! Къарт атасы, мынга акъыл юйрете: «Алай жарамайды, ырысды», — дегенлей туруучуду. Энди бу да алай айтып башлагъанды... Эсли къарт бол, къартланы сѣзлерин къатлай биле эсенг!

Шохайыб да, мен да, бирси тенглерибиз да школгъа кечикмей келдик. Малкъар тилден окъутхан устазыбыз бизни бла саламлашды. Классда хар ким жерине жарашхандан сора, хар заманда этиучюсоча, тизмени окъуп, дерсге ким келгенин, ким келмегенин билди. Сора, дерс да башланнгынчы, мен къолуму кѣтюрдюм:

— Назир Зауурбекович, мени бир сорлугъум бар эди.

— Сор, — деди устаз.

— Бир бирде мен бир зат этсем, аппам ушат-

майды. «Алай жарамайды, ырысды», — деп тох-
тайды. Алай нек айта болур?

— Да, ушамагъан зат эте болурса да, айта
болур. Сёз ючюн, юй ичинде сызгъырыргъа, кю-
чюкча сынсыргъа, эки жыягъынгы кёол табан-
ларынга тыяндырып олтурургъа жарамайды.
Ырысды. Ёхчеге жиляргъа, сууну кёурлай кёай-
натып турургъа, бичакъны аузун ёрге айлан-
дырып кёояргъа жарамайды. Ырысды. Билеми-
сиз, аллай затланы таулула бек эртте заманла-
дан бери ырысха санайдыла. Ырыслау төре бек
иги төреледен бириди. Алайды да, мен сизге
быллай иш буюрама—абаданлагъа соруп, тамбла
ырысла жазып келигиз. Аланы магъаналарын
мен сизге толу айтып, тынгылы ангылатырма.

Школдан кёайтханымда, аппаны кёашха
алашасы арбазда тура эди. Иер, жүген салы-
нып, айыллары да кёаты тартылып. «Аппам
кёайры атлана болур?» — дедим. Сора терк
окёуна эсиме тюшдю: эгешчигими аппам дох-
тургъа элтирге айтхан эди.

Чурукъларымы, тюненеча, ары-бери быргъа-
май, сайнада тешип, юйге кирдим. Аппа да, ын-
на да ёрге сюелип, эгешчигим кийине тура эди.
Ол алгъа сол чуругъун кие башлады.

— Алай жарамайды, ырысды! Алгъа онг
чуругъунгу кий! — деп, гузаба этдим.

Аппам кёууанды:

— Аперим, жашым, аперим. Энди тюзню,
терсни, аманны, ахшыны ангылай башлагъанса.

— Не сейирлиги барды? — деп ышарды ын-
на.— Уллу жашды бу, жетген жаш.

— Школдан жетген жаш,— деп кюлдю бия-
гъы эгешчигим.

Аны кюлгенин кёрмегенча, айтханын эшит-
мегенча этип кёойдум. Ачыу а тийди.

— Аппа, аппа! — дедим сора.— Дохтурдан
кёайтсагъыз, билген ырысларынгы манга бир

айтырса. Устаз буюргъанды. Таматалагъа соруп, жазып келигиз, дегенди.

— Айтырма, жашым, айтырма. Сен а, биз келгинчи, отун да жарып, къойлагъа эски таз бла бир жемчик сал. Жерге тѣкме. Тюнене да тѣкген этгенсе. Алай жарамайды, ырысды.

БИР ЖОЛ ТАУДА

Аллай жыллада тауда берекет тѣгюлюп туруучуду. Таш юслеринде габугъа окъуна кырдык чыгъады.

Тау тѣппелери, ѳмюрлюк чыранла кюмюшча жылтырарла. Тау этеклерине къысыла битген къайын, нарат, назы, акътерекле уа къалай ариу шуулдайдыла. Аланы сен узакъдан къарап кѳраллыкъ туююлсе. Ол ариулукъну адам кеси кѳзю бла кѳрюрге керекди.

Ѵкеулен болуп, атлагъа да минип, танг къарангысы бла жолгъа чыкъдыкъ. Жолубуз узакъды, ѳрдю. Саскы чыкъгъынчы, таугъа къутулургъа керекбиз. Аллыбыз Жыгъышкы жайлыкъгъады. «Лабу тары бла барайыкъ»,— дедим мен. Нѳгерим Харун, кѳп даулаша турмай, тор алашаны башын мен айтхан жолгъа бурду. Тѳгерек агъачха жетгенибизлей, тар ичине туман чѳгюп тебиреди. Ол а уллу киршини белгиси болуучусун чегемлиле эрттеден биледиле.

Тѳгерекге-башха къарай кетип, андан ары барыргъа базынмай, кече Шубу дорбунда къалыргъа келишдик. Дорбун — къой сюрюу сыйынырча, уллу дорбунду.

Атланы терлегенлери къуругъунчу, жерлерин алмай, айылларын бошлап, къантарып къой-

дукъ. Жауун жетгинчи, къармашып, отун ма-
дардыкъ. Дорбун бийик къаяны тюбюндеди. Ал-
лында тар къапхакъчыкъ. Андан энишге къара-
сагъ а — тик чегет. Биз барлыкъ жол ол чегетни
ортасы бла ётеди. Атланы кишенлеп къояргъа
къоркъуулуду. Отлай барып, жардан кетерге
боллукъдула. Ач окъуна болсала да, ала кёз
туурабызда турсунла дедик.

Терк окъуна от тиргиздик. Ким эсе да къоюп
кетген заба салам духну жайып, аны юсюне
чёкдюк. Къайда эсе да жухда гылын къуш кы-
чырды. Алайлайын, тегерек къаралып, кёк алай
жашнап тебиреди! Атла элгенип, дорбунну къа-
рангысындан юркгенча, от жарыкъ таба тепчи-
диле.

Узун сёзню кысхасы, тангыбыз аман бла
атды. Жауун тюз да бухчакъдан къуйгъанча
къуяды. Кёк тохтаусуз кюкюрейди. Биз энди,
уугъа барыуну къоюп, сау-эсен юйюбюзге жый-
ылыуну къайгъысына кирдик. Экинчи кюн да
жукъ тюрленмеди. Жауады, жауады! Азыгъы-
быз да тауусулгъанды.

Ючюнчю кюн эрттенликде, атларыбызны от-
латыргъа кюреше тургъаныбызлай, туман кё-
тюрюлюп, кюн аяза башлады. Биз къапхакъдан
энишге къарадыкъ. Лалу суу асыры къутуруп
келгенден, таш ийис эте эди.

Иги эслеп къарагъаныбызда сууну ары жа-
нында къая ырбынына кысылып тургъан юч
доммайны кёрдюк. Жарлы хайыуанла бу кыя-
мада къайдан да ажашып келген болурла бы-
лайлагъа! Аладан бири бузоучукъ эди. Ала ыр-
быннга кысылгъанлай, артха чыгъар жолла-
рын суу ашап, бегитилгендиле да къалгъандыла.
Суу чёксе, бир жанына чыгъар эдиле. Алай суу
къачан чегерикди?

Биз да алай армау болуп тургъаныбызлай,
жолну огъары жанындан жер кёчюп келип, суу-

ну аллын тыйды. Къарап-къарагъынчы суу жыйылып, кёл болуп башлады. Суу доммайла тургъан тырхыкны баса тебиреди.

Уучулукъда аз тюрю сейирликлени кёрмезсе! Алай быллайгъа уа ким тюбегенди?

Мен асыры апчыгъандан, ушкогуму жерледим. Харун а суратха алып кюрешеди.

Кёл, жайыладан жайыла барып, доммайла тургъан жерге жетди. Ала, палах жууукълашханын сезип, типисги болдула. Бузоучукъ анасыны къарын тюбуне кыысылады. Алайлайын ол, аякълары тутмай, «чоп» деп, таш, зыгъыр къатыш суугъа кёмюлдю.

Ол кезиуде кёлню бир кыйыры ычхынып, жыйылгъан суу шор-шордан кетип башлады. Къутургъан сууну кюйсюзлюгуне чамланып тургъан доммай да бузоууну ызындан суугъа ташайды. Къая ыранда кългъан бирси доммай да, ачы ёкюрюп, юйюрюню ызындан секирди...

Андан бери кёп заман озгъанды. Алай болгъанлыкъгъа мен туугъан тауларымы табийгъатына суюне къарайма. Тау тёппелени жылтырагъанлары, нарат агъачланы ариу ийислери, къайын тереклени субай шууулдаулары да биягъычады. Жалан да аланы алайлыкъларын не бек жаратсам да, суу жагъада олтуруп туралмайма. Бузоулары ючюн суугъа кърккъмай секирген доммайны сыфаты кёз аллыма келеди. Суу шорха къатыш ёкюрген тауушу къулагъыма эшитиле башлайды.

Ол мамыр дуняаны белгисин, амалсыз хайуанланы халлерин кёрген уугъа кълалай баралыр? Алайсыз да табийгъатны кюйсюзлюгю жута тургъан кийик жаныуарланы мараргъа ушкокну адам кълуна кълалай алалыр?

Харун да, мен да андан бери, уучулукъну кълуюп, жаныуарланы сакълаучу егерлеге нёгер болгъанбыз.

ЭЛСЮЕР КЪУШ

Ахматны кёгюрчюнлеринден иги кёгюрчюн битеу бизни тау ауузда да болмаз. Къаллай узакъгъа элтип бошласакъ да, биз келирге юйде турурла. Кеслерин да анга бек тамата къарындашлары Шамшудин бергенди. Аны аскерге алгъандыла да, ол а кёгюрчюнлерин Ахматха къойгъанды. Да Ахматха къоймай, эгечлеринем кюярыкъ эди — алагъа кёгюрчюнле керек да туююдюле!

Ортанчы къарындашлары Мажмудин а терекледен башха бир затны юсюнден селеширге да суймейди. Кесигиз соруп окъуна кёрчюгюз — терек бахчачыла къачан, къалмай тюрю жемииш ёсдюрюп башлагъанларын башдан аякъ санар. Тереклени юсюнден бир къадар китабы барды да, окъуп да бошайлмазса!

Алыгъыз десем, юйде манга да кёгюрчюнле сатып аллыкъ эдиле. Алай бизни элде жукъну сатмаучудула. Не алайлай бериучюдюле, не да бермей кююучудула. Манга киши да кёгюрчюн бермегенди. Ахматха бек тамата къарындашы бергенди. Мени къарындашым а менден кичиди, таматарарым а кюру да эгечледиле.

Кесим да алыкѡа нени бегирек сѡйгеними билмейме.

Кесибизни оюнчу Акѡѡашчыкѡны сѡйгенден окѡуна болур — мен бузоулань бек жаратама. Ата бла жайлыкѡѡа чыкѡсам а, артха кѡайтырыгѡым да келмейди, ол ариу бурма кѡозучукѡланы кютѡп айланырыгѡым келеди. Атамы кѡарындашы Шаухал шофѡрду, аны бла бир жары барьп кѡайтсам а, кече тѡшѡмде кѡуру да машинала жѡрѡтѡп айланама.

Айта турама да — мен алыкѡа нени бегирек сѡйгеними тѡз билялмайма. Ахмат а — биледи. Алай ол кѡуру да кѡгѡрчѡнле бла ойнап тургѡан сунмагѡыз, — кѡбѡсѡнде Мажмудинни биргесине айланады. Тереклеге кѡарап не да агѡачха барьп кѡайтсала уа, кѡгѡрчѡнлерине кѡарайды.

Биз кесибизни классны жашлары бла алагѡа келгенибизде, Ахмат чардакѡда алыкѡа уча билмеген кѡгѡрчѡн балаларыны тѡплерин ариулай тура эди. Ол бизни орамдан бурулгѡаныбызлай окѡуна кѡрген болур эди, алай бери тѡшерге уа ашыкѡмады. Кѡп сакѡлатды.

Ол аны алгѡаракѡдан да эслеген болур эди, арбазгѡа киргенлей а Салих, кѡолун кѡзлерине салкѡынлыкѡ этип, кѡпге дери кѡкге кѡарагѡанлай турду. Неге сейир этеди бу деп, ары мен да кѡарадым. Бирси жашла да башларын кѡтѡрѡле.

Кѡк кѡм-кѡкѡю. Анда ыннаны ѡзмелт кѡыйыры тенгли бир акѡ булутчукѡ окѡуна жокѡду. Ол аллай кенг, таза кѡкнѡ бийигинде бир деменгили кѡуш жангьз кеси, кѡанатларын кѡагѡаргѡа унутуп кѡѡйгѡанча, шош жѡзеди.

— Ол кѡушну бир кѡанатыны узунлугѡу мени кѡулачым тенгли болурму? — деп сорду Салих, кѡушну кѡанатын ѡнчелерге узалгѡанча, кѡулачын кере.

— Алай гитчечик а сунмайса кѣулачы-
нгы! — деди Жамал.

— Ол-ло-ох, не уллу кѣушду, алан, керти
да! — деп сейирсинди Алим.

— Ол бизникиди! — деди Ахмат юй башын-
дан.

— Не затды сизники?

— Кѣушму дейсе?

Жашла Ахматны ойнагъанын не да кѣлю
бла айтханын айырмадыла.

— Кѣызгъанч болма, Ахмат! — дедим мен.

— Ы-ы? — деп, не айтханымы да иги ангы-
ламай, мен аны бек ариу кѣгюрчюнюн тилеген
кибик, кѣайырылды ол манга.

— Кѣушха сугъанакълыкъ этме, сени кѣ-
гюрчюнлеринг да барды! — дедим мен.

— Ол кѣуш бизникиди! — деп тохтады Ах-
мат.

Жашла ийнанган болмаз эдиле — бири бир
сѣз айтмады. Керти окъуна — адамны кѣкде
кѣушу боламыды?

— Мени аппам айтханды: ол кѣуш бизни-
киди! — деди ол, тюшюп келип, сора кеси да
алайда уа турамыды дегенча, кѣкге кѣарап,
кѣатыбызгѣа олтурду. — Эртте, эртте бизни
жайлыкъларыбызгѣа душман чапханды дейди-
ле. Ол заманда алайда Элсюер деп бир жашдан
башха адам болмагъанды.

Элсюер душмандан кѣоркъмагъанды, аны
бла кеси жангыз сермешгенди. «Жаным сау бо-
луп, кесибизникиле жетгинчи, душманны Туу-
гъан жериме жибермем!» — деп сюелгенди.
Алай анга болушлукъ келмегенди. Душманны
чапханын киши билмегенди.

Элсюер алайда жанын берсе уа, душманны
чекден ѳтгенин жамауатха ким айтыр? Жукъ да
билмей тургъанлай жетип кѣалса, мамыр

халкъгъа душман къаллай зарауатлыкъ сына-
тырыгъын да ангылайды.

Сермеш кызады. Душманны тыяргъа Эл-
сюерни кючю жетмей башлайды. Алайлай Эл-
сюер, жаннган отча, ёрге сууурулуп, кёкге чы-
гъып кетеди да, къуш болуп, учады. Душманны
жетип келгенин да билмей, мамыр ишин эте
жашагъан халкъгъа хапар билдиреди.

Халкъ, бир адамча кётюрюлюп, душманны
энди къайтып бу жерлеге келмезча, ууатханды.
Элсюер анга асыры къууаннгандан, къанатлы-
лай къалып, чеклени сакъларгъа суйгенди. Ан-
дан бери Элсюер къушну туудукъларыны хар
тёлюсю, кесини баласын биргесине айландырып,
тийре бла танышдыргъан этеди. Ала чекчи
къушладыла. Дунияда аланы кёзлери кёрмеген
жер жокъду. Аланы бири кёкде болгъан къадар,
энди бизни Туугъан журтубузгъа душман ча-
баллыкъ туююлдо.

ЫРХЫ

Эрттенликден окъуна кюн кызыдырып башлагъанды. Кёкде бир булутчукъ да кёрюнмейди. «Кюн мындан кызыу болуп къалгъынчы, эгечиме бир барып келейим. Эрттеден бери да кёрмей турама»,— деп, Сакий жолгъа хазырланып башлады. Юйде кесинден сора киши жокъду. Абаданла ишдедиле, ууакъла уа — школда.

Сакий къолунда да бир чулгъамы бла арбазгъа чыкъды. Тёгерекге-башха кёз жетдирди. Мал орунга, тауукъ орунга да къарады. Ингирде аналары желинлерин сютден толтуруп келликлерин билгенча, къозула жумушакъ мулжарда ырахат жатадыла. Ала Сакийге бош, сансыз къарап къойдула ансы, не жерлеринден турмадыла, не макъырмадыла.

«Школчуларым келирге юйде болургъа керекме»,— деп, Сакий жолуна кетди. Не билейим, ол эгечини юйюне жетген болурму эди, къайдан чыкъдыла эсе да, кёкню къара булутла жапдыла. Жол жанында акътереклени чапыракълары шыбырдауларын къойдула. Къудурет сагъайып тохтады. Сора тауладан сууукъ жел,

суху жел урду. Ызы бла сакъ жауун жетди. Аллай жауун жалан да таулада жауады. Уллу тамычыла юй башланы барабан таууш этдирдиле. Тышында айланган малла, итле, тауукъла да теркирек бир ышыкъ болгъан жерге кирирге ашыкъдыла. Сакийлагъа къоншуда жашагъан къызчыкъла Лейля бла Аминат бахчада кюреше тура эдиле да, жугарларын, чагаларын да атып, юйге къууулдула. Ол аз заманчыкъны ичинде сакъ жауун аланы тынгылы жибитди. Къызла босагъа аллында жыйрыкъ этеклерин сыгъа тургъанлай, Чунгурлу къолдан ырхы келген таууш эшитилди.

Сакийни юйю Лейляланы юйден энишгеде, эски суу ызгъа жууукъдады. Эртте заманлада суу алайны барып тургъанды. Энди ол къургъакъ суу ызды, юзмезли, ташлы жер. Бусагъатда суу аны тёбен жаны бла барады. Алай, сейирди, не аз жауун жауса да, Чунгурлу къолдан ырхы келмей а къалмайды.

Къызчыкъла сагъайдыла. Ырхыны огъурсуз «ауазы» жүреклерин къоркъутду. Болса да, таукел этип, кеслерин къолгъа алдыла. Ала ырхы келгенин кёп кёргендиле. Быллай ырхы уа кёрмегендиле. Табийгъатны бу огъурсуз кючю, ташны, агъачны да алып, топуракъ бла къа-тышдыра, булгъай, таш ийис этдире, бёксюмюн алгъа атады.

Сакъ жауун жауду, жауду да, кюн ортагъа тохтады. Ырхы уа келгенин къоймады. Эм ахырында, бир уллу хата этип къояйым дегенча, мазаллы кертме терекни келтирип, Сакийни юйюне жууукъда суу ызны тар жерине буштукъ этди. Олсагъат алайы кёл болуп башлады. Аны кёрюп, къызла керти да къоркъдула. Тынгысыз болуп, терк окъуна арбаздан тышына чыкъдыла. «Не этейик?» — деп, бир бирлерине со-руулу къарадыла.

— Ынна юйде болмаз ансы, бир кёрюнюр эди,— деди Лейля.

— Жукълап иш къалгъан болур,— деди Аминат.

— Ыннаны уа билмейме да, аман жукъламагъы эди кюндюз,— дегенни айтды Лейля.

Сора эгечле экиси да Сакийлагъа чапдыла. Келгенлеринде, юйге да кирит салынып, ырхы суу да арбазгъа жайылып, къой орунга жете тура эди. Къызчыкъла, этекчиклерин кётюрюп, арбазда ырхы хударну жырып, къой орунга ётдюле. Палах жууукълашып келгенин сёзген кёзула, амалсызгъа къалып, орунда ары-бери секире тура эдиле. Эгечле, экишер-экишер алып, кёзуланы андан кетердиле. Тауукъ орунга къараргъа да унутмадыла. Анда, балаларын да тюбуне жыйып, гурт тауукъ чёгюп тура эди. Лейля анга арсарсыз узалды. Алай, балаларына къоркъуп, гурт тауукъ аны кёолун къапды.

— Кёрмейсе муну! — деп, Лейля артха турду.

Башына игиликни билмеген тауукъну Аминат хыны сермеди. Ол а, балаларына къоркъуп, болгъанны кычырыкъгъа алдыра, Аминатны къабаргъа да чапды. Къабалмады. Сора ычхы-ныргъа, къутулургъа кюрешди — болалмады. Аминат тауукъну бери чыгъаргъанлай, Лейля балачыкъланы барысын да этегине жыйды. Ала алайдан кетер-кетмез, ырхы къой орунга, тауукъ орунга да жайылды.

Къызла кёзуланы да, гурт тауукъну да, балаланы да къутхаргъанларына къууандыла. Бир кесекден ырхы тохтап, кёл иги да аз болду. Лейля бла Аминат юй арты дуппургъа чыкъдыла. Жангыдан тийген жылы кюнде юслерин-башларын къурутуп башладыла. Ол кезиучюкде, ух-тух эте, Сакий да жедти.

— Оу, кюнюм къуругъан! Ырхы алып кете

эди да юйчюгюмю! — деди ол, арбазда халны кёрюп. Сора, кёзулары эсине тюшюп, арсарсыз кёой орунга тебиреди. Ол, этегин да кётюрмей, арбазда балчыкъны «шалп-шулп» этдире, кёнделен ётюп келди. Къараса — кёзулары жокъ. Арлакъ атлап, ийилип, тауукъ орунга къаралды. Анда да не гурт тауугъу жокъ, не балалары жокъ.

— Мен — башы кёуругъан, кёзуларымы, гурт тауугъуму да балалары бла бирге ырхыгъа элтдирип, кёуру къалып къалдым ушайды да! — деди Сакий, кеси кесин терслей. — Буттукъ ыйых кюн тирилик деп, нек кетип къалгъан эдим мен тели!

Кёзула, баям, аны ауазын эшитген болур эдиле. Аш юйден кёзу макъыргъан таууш чыкъды. Сакий барып къараса, кёзулары да, балалары бла гурт тауугъу да — анда. Ынна алагъа бек кёууанды. Жилиярыгъы да келе. кюллюгю да келе, кёзуларына, тауукъ балаларына дунияны ариуун айтды. Сера, жаулугъун башына табыракъ кыысып, арбазгъа чыкъды. Чыгъа келгенлей, дуппур башында Лейляны бла Аминатны кёрдю.

— Къызчыкъларым, бизни арбазгъа ким кирип кёргенсиз? Кёзуларымы, гурт тауугъуму да балалары бла ким кёутхаргъан болур ырхыдан? Тобады, ол огъурлу адамгъа бир иги нохтабау этер эдим! — деп кыычырды ол.

— Билмейбиз, ынна, кёрмегенбиз! — деди кыызла.

САРЫКЪАНАТЧЫКЪ

Бу гитче сарыкъанат чыпчыкъчыкъ бла мен эрттеден танийбыз бир бирни. Алапат тиричикди кеси да. Къарап-къарагъынчы, жортуп, базыкъ терекни башына чыгъар, сора кыстау энишге энер. Учуп угъай, аякълары бла.

Жазны узун кюнюнде, кыш суукъда да, арымай-талмай, алай жортханлай айланыр. Сарыкъанатчыкъ (энди анга алай атайыкъ) зыбыркъабукъ терекни юсюнде чапханлай, бош ойнап айланмайды. Ол аны къабугъуну тырмы жерлеринде бугъуп тургъан къурт-къумурсхаланы излейди.

Жазда Сарыкъанатчыкъ ашын-сууун эркин табады. Аны себепли, алайтын озуп тебиресенг, ол «чик-чирик» деп, кенгден «саламлашып» кыюучуду.

Кыш суукълада уа анга кыйналыргъа тюшеди. Суукъ, узун кечеледе ач болады. Алайды да, танг аласы бла къарын къайгъыгъа киреди. Терек тырмыланы не бек къармаса да, Сарыкъанатчыкъ кызыл бурунчугъу бла къурт-къумурсханы элпек табалмайды.

Ма ол заманда, мени узакъдан окъуна танып, учуп, аллыма келеди. Татлы къабынчыкъны тилей, «чик-чирик» деп, къанатлары бла къалпагъыма жете, ары-бери учады. Анга деп келтирген чёплеу ичлени къол аязымда узатсам, Сарыкъанатчыкъ, къолума арсарсыз кюнуп, аланы терк-терк чёплеп башлайды. Жютю бурунчугъу къолуму дыгъыл этеди. «Нечик татлыды!» — дегенча, гинжи кёзчюклери бла манга терк-терк къарайды. Анда-санда чёплеу бюртюкле жерге тюшедиле. Сарыкъанатчыкъ аны суймейди. Олсагъат аланы ызларындан жерге конады. Жангыз бирин кыймай чёплейди. «Абери иш къалдымы?» — дегенча, тегерек-

ге-башха къарайды, сора биягъы къол аязыма къонады да, къалгъан чёплеулени чёплеп башлайды.

Ма алай ашыгъып сакълайды Сарыкъанатчыкъ мени.

ДУГЪУМА ШАЙ

Аскерни аппасы ауруп турады. Сууукъла тюшгенли, жётели тохтамайды. Солууун айлан-дыралмай, ол кыйналып тебиресе, туудугъу анга дарман береди. Дарман ичгенлей, аппа бир аз эс табады. Ол кезиучюкде жашчыкъ да жарыйды.

Аппа биягъы жётел этип башлады. Аскер анга энтда дарман берди. Алай аны жётели терк тохтап къалмады. Не этерге билмей, жашчыкъ аппасыны кыйналгъанына жарсыйды. Энди, аппасыны жётелин дарман да тыялмай эсе, не бла болушсун?

— Хорлатып къоя ушайбыз да бу аман кесеклеге,— деди аппа, жётели аз-маз сел болгъандан сора.— Тейри, дугъума шай ичсем, къарап-къарагъынчы сау болуп къаллыкъ эдим. Бу къарда, бу сууукъда ким барып келтирсин ансы. Бёрю улугъан къолну ары жанында — Бахатны кёшунда дугъумала бар эдиле...

— Юйде болгъан дугъумачыкъны мындан алда кесинг Кябаханнга берип ийген эдинг да, аппа,— деп мурулдады жашчыкъ, тырман этген халда.— Ма энди уа, кёресе, кесибизге керек болду да къалды.

— Бермей жарамай эди,— дегенни айтды аппа.— Ауругъаннга бир себеп этер онгунг болуп, къайгъырмай къойсанг, айып туюлмкюдю? Ол кюн мен Къабаханнга болушдум. Бюгюн сен манга болушаса. Тамбла уа санга — башхала. Ма алай этерге, сакъ болургъа керекдиле адамла бир бирге.

Аппасыны айтханын Аскер тюз ангылады. Ангылады да, эсине былай келди: «Барайым да, аппагъа къошдан дугъумала алып келейим». Сора терезеден тышына къарады. Бир кесек солуюм да, жолгъа алай атланайым, дегенча, кюн Къара тауну тѣппесине жыгъын салып тургъанын кѣрдю. «Кеч болуп къалады. Кюн батхынчы, къошха жетерге кюрешейим»,— деди кеси кесине. Аппасы ючюн жер этегине барыргъа да хазырды. Аскер ма алай сюеди аппасын.

Бел баучугъун да къаты тартып, жылы кийинип, жашчыкъ юйден шыбыртсыз чыкъды. Жолда жаныуар тюбеп къалыргъа да болур деп, аппаны эски жюлгючюн да жан хуржунуна салып, къошха ашыкъды. Ингир аланы сууугъу бетин къызарта, жангы къарны жырып барады жашчыкъ. Дугъума къоншулада да табыллыкъ болур эди, алай аппасы айтхан дугъумаладан келтирирге сюеди.

Бѣрю улугъан къол таба жол тутуп барады Аскер. Энди бир кесек барса, жетерикди. Къара тау а сазбет кюнню иги кесек «кемиргенди». Энди бир сермесе, тауусуп окъуна къоярыкъды. Аскер, жангы къарда терен ыз къоя, ашыкъбушукъ атлайды. Бир кесекден чабып окъуна тебиреди. Ол къызыуу бла Бѣрю улугъан къолдан къалай ѳтгенин эслемей къойду. Къара тау кюнню «кемирип» бошагъанды. Къар басхан терекледен бирини бутагъы «чыкъырт» деп сынды. Олсагъат бир сабий жилигъан ауаз да эшитилди. Аскер, къоркъуп, тѣгерекге сагъай-

ды. Жаны тамагына тыгылганча болду. Арып, бутлары ауур болгандыла ансы, Аскер, артха айланып, аяусуз къачарыкъ эди. Бираздан а: «Бош, къулагыма эшитилген болур»,— деп, кесин таукел этди.

Кертиси бла да, бош къоркъа эди Аскер. Сабий жиямай эди. Къошда улакъ макъыр-
гъан тауушну келтирген эди аяз.

Кёз байлана, жашчыкъ арлакъда къошну къарелдисин эследи. Эследи да, къоркъгъаны кетди. Баям, аны келе тургъанын кёрген болур эди,— Бахатны аты «пырх-чырх» этди. Бойнакъ да юрюп чапды. Къаппады. Аскер болгъанын билгенлей, къуйругъун булгъап къойду. Ол эрттеден танийды аны. Жашчыкъ босагъагъа жетерге Бахат къошдан чыкъды.

— Нек келесе былай кеч?

— Бош, жумуш бла келеме,— дей, ышарды жашчыкъ.

— Бёрю улугъан къолдан а къоркъмай ёт-
дюнгмю?

— Ётдюм,— деди жашчыкъ, къоркъгъанын жашырып.

Экиси да къошха кирдиле. Аскер, от жагъа-
гъа жууукъ олтуруп, къолларын жылытды. Къар жугъу чурукъларын а эшикте окъуна къакъгъан эди.

— Не жумуш бла келгенсе? — деди сора Бахат.

— Аппагъа шай этерге дугъумала алама деп. Ауруп турады.

— Не болганды? Неси ауруйду?

— Кесекле тийгендиле. Къуру жётел этген-
лей турады.

— Кюндюз келсенг эди уа, хайырсыз!

Жашчыкъ жукъ айтмады. Бахат берген ду-
гъумаланы да къолтугъуна кысып, ызына ат-
ланды.

— Къоркъмай, кесинг бараллыкъмыса? — деди Бахат, аны ашыра.

— Бармай а! — деп таукел айтды жашчыкъ.

— Бар сора, бар. Къоркъмай бар, — деди Бахат.

Аскер, Бёрю улугъан къолдан ётюп, элге эннген жыяу жолчукъга чыкъгъанда, иги да къарангы болду. «Бармай а!» — деп, Бахатха таукел айтханлыкъга, жашчыкъ къоркъады. Къоркъгъандан бир жырчыкъны мурулдарга кюрешеди. Ахшам къарангысында аны ызындан бир огъурсуз жаныуар къуууп келгенчады. Бёрюмю келе болур, айыуму? Жашчыкъ, бурулуп, артха къарарга базмайды. Бирде уа ол огъурсуз жаныуарны солугъан тауушу эшитилгенча да болду. Жашчыкъ жырлагъанын да къоюп, кычырыкъ этерге аз къалды. Кычырмады. Аяусуз къачып башлады. Ол огъурсуз жаныуар да аны ызындан къуууп башлады. Жашчыкъ жилямсырады. Ызындан къуугъан да сынсыгъан таууш этди. Сора жашчыкъ батырланды. Тохтап, артха къарады. Къараса — ызындан къуугъан да жокъ, сынсыгъан да жокъ. Кеси кесине айып этип, жашчыкъ ууакъ-ууакъ кюлдю. Суху аяз терек бутакъланы шуулдата эди ансы, тегерек шош эди.

Аскер юйге келгенде, юйдегиле аягъы юслерине болуп тура эдиле. Къарт Кябахан да, аппаны кёре келип, тёрде олтуруп. Жашчыкъны къакъды-сокъду этерге да бир тебиреди анасы, алай, аппадан амал тапмай, кесин тыйып къойду. Аскерни къолтугъунда дугъумаланы кёргенлей, юйдегиле ишни болушун ангыладыла.

— Мен санга къошдан дугъумала алып келеме, — деди жашчыкъ аппасына.

— Аперим, балам, аперим! Келчи былай, бир къучакълайым кесинги да! — деди аппасы.

Туудугъуна тынгысыздан аурууун унутхан аппа бек къууанды. Бирсиле да, къууанып, хош болдула.

— Жашым, жашым жашасын,— деди амма, жашчыкъны от жылыууна олтурта.

Келин терк окъуна шай къайнатды. Дугъума шайны ариу ийиси юйге жайылды. Шай да ичгинчи, жашчыкъны къошдан сау-саламат къайтханына къууанган аппаны санларына къалай эсе да бир женгиллик келди.

БАЗАР ГИНЖИ

Лейлячыкъ Муратны — атасыны къарындашын сакълагъанлы сау ыйыкъ озду. Ол а келмеди. Баш кюнню эрттенлигинде уа тѣбен айланчда бир акъ машина кѳркюндю. Лейлячыкъ анга тюрслеп-тюрслеп къарады. Муратны машинасыды ол!

Лейлячыкъ, юйде кѳп мычымай, чартлап, эшикге чыкъды. Мурат, ышара-ышара, къабакъ эшикден кирди. Ол къызчыкъны уппа этди, ий-накълады, къучакълады. Мор чемоданындан чыгъарып, аны къолуна уллу гинжи, омакъ гинжи тутдурду:

— Алгъын келгенимде алыргъа айтхан эдим да, ма, бу базар гинжини санга алгъанма. Ойнап эриксенг, бешик жыр айт да, жукълат. Бешик жыр айтмасанг да, сыртындан жатдырсанг, кѳзлерин къысып, жукълап къалады. Ма, къарачы! Олтуртсанг не да аягъы юсюне сюесенг а — уянады.

Лейлячыкъны гинжиси — бурмачач, жил-тинкёз къызчыкъ — бек ариуду: аякъларын-да — къызыл чурукъчукълары, башында — омакъ жаулукъчугъу. Юсюнде да къысха женгли бир къолан жыйрыкъчыгъы барды.

Лейля гинжисини бал бетли бурма чашчыгъын эки-юч кере да къол аязчыгъы бла сылады. Асыры къууаннгандан, улакъча, ёрге-ёрге секире, Муратны ызындан юйге кирди. Бек алгъа ол гинжисин ыннасына кёргюзтдю, ызы бла уа — аннясына.

— Уй, не алапат гинжи келтиргенди Мурат къызыма! — деди ынна.

— Быллай ариу базар гинжи уа, тобады, кёзюме бир да урунмагъанды. Сау болсун муну санга келтирген, — деди къызчыкъны анасы.

Бир кесекден Лейля базар гинжисин тенгчиклерине кёргюзтюрге ашыкъды. Гинжини да къучагъында элте, чабып орамгъа чыкъды. Орамда жашчыкъла ашыкъ ойнай тура эдиле.

— Хейле, къарачыгъыз, Лейлячыкъны къаллай ариу гинжиси барды! — деди жашчыкъладан бири.

Жашчыкъла, ашыкъ ойнагъанларын да къоюп, гинжиге къараргъа Лейляны тегерегине жыйылдыла.

— Бююн Мурат келтиргенди муну манга. Сыртындан жатдырсанг, кёзлерин къысып, жукълап къалады. Олтуртсанг не да ёре сюесенг а, уянып къалады, — деп махтанды Лейлячыкъ.

— Не сейирлиги барды да! — деди шон-тукъбурун жашчыкъ. — Тейри, алгъаракъда атам манга бир вертолёт келтиргенди да, тар-тып, айланжугун сын къатдырып, ийип къойсам, кёкню къарелдисине чыгып кетеди. Тик ёрге!

Туудугъуна тынгысыздан аурууун унутхан аппа бек къууанды. Бирсиле да, къууанып, хош болдула.

— Жашым, жашым жашасын,— деди амма, жашчыкъны от жылыууна олтурта.

Келин терк окъуна шай къайнатды. Дугъума шайны ариу ийиси юйге жайылды. Шай да ичгинчи, жашчыкъны къошдан сау-саламат къайтханына къууанган аппаны санларына къалай эсе да бир женгиллик келди.

БАЗАР ГИНЖИ

Лейлячыкъ Муратны — атасыны къарындашын сакълагъанлы сау ыйыкъ озду. Ол а келмеди. Баш кюнню эрттенлигинде уа тѣбен айланчда бир акъ машина кѣрюндю. Лейлячыкъ анга тюрслеп-тюрслеп къарады. Муратны машинасыды ол!

Лейлячыкъ, юйде кѣп мычымай, чартлап, эшикге чыкъды. Мурат, ышара-ышара, къабакъ эшикден кирди. Ол къызчыкъны уппа этди, ийнакълады, къучакълады. Мор чемоданындан чыгъарып, аны къолуна уллу гинжи, омакъ гинжи тутдурду:

— Алгъын келгенимде алыргъа айтхан эдим да, ма, бу базар гинжини санга алгъанма. Ойнап эриксенг, бешик жыр айт да, жукълат. Бешик жыр айтмасанг да, сыртындан жатдырсанг, кѣзлерин къысып, жукълап къалады. Ма, къарачы! Олтуртсанг не да аягъы юкуне сюесенг а — уянады.

Лейлячыкыны гинжиси — бурмачач, жил-тинкёз кызычык — бек ариуду: аякларында — кызыл чурукчуклары, башында — омак жаулукчугу. Юсюнде да кысха женгли бир кюлан жыйрыкчыгы барды.

Лейля гинжисини бал бетли бурма чашчыгын эки-юч кере да кюл аязчыгы бла сылады. Асыры кюуаннгандан, улакча, ёрге-ёрге секире, Муратны ызындан юйге кирди. Бек алгя ол гинжисин ыннасына кёргюзтдю, ызы бла уа — аннасына.

— Уй, не алапат гинжи келтиргенди Мурат кызыма! — деди ынна.

— Быллай ариу базар гинжи уа, тобады, кёюме бир да урунмаганды. Сау болсун муну санга келтирген, — деди кызычыкыны анасы.

Бир кесекден Лейля базар гинжисин тенгчиклерине кёргюзтюрге ашыкды. Гинжини да кучагында элте, чабып орамгя чыкды. Орамда жашчыкыла ашык ойнай тура эдиле.

— Хейле, къарачыгыз, Лейлячыкыны каллай ариу гинжиси барды! — деди жашчыкыладан бири.

Жашчыкыла, ашык ойнагъанларын да кююп, гинжиге къараргя Лейляны тегерегине жыйылдыла.

— Бююн Мурат келтиргенди муну манга. Сыртындан жатдырсанг, кёзлерин кысып, жуклап калады. Олтуртсанг не да ёре сюесенг а, уянып калады, — деп махтанды Лейлячык.

— Не сейирлиги барды да! — деди шонтукбурун жашчык. — Тейри, алгъаракда атам манга бир вертолёт келтиргенди да, тартып, айланжугун сын кятдырып, ийип кюйсам, кёкню къарелдисине чыгып кетеди. Тик ёрге!

— Алдама! Айгъа чыгып кетмеги эди, хау, сени ол тыхырдауукъ вертолётунг!

Вертолётун махтагъан жашчыкъ, нёгерини айтханын эшитмегенча этип, гинжини бурма чашчыгъын сылап кёрдю.

— Кет, не зыбыр чачы барды кесини да, ат къылы кибики,— деди ол, къолун силдеп.

— Кетчи ары! Сени чачынгды ат къылы,— дегенни айтды Лейлячыкъ, ол жашчыкъны масхарагъаны жанына тийип.— Гинжими чачына «ат къылы» дегенинги Муратха айтсам, ол сени кюнюнгю берип.

Сора, кёлю бир бек толуп, Лейлячыкъ юйлерине чабып кетди. Юйге келсе — ыннасы, биягъы жеринде олтуруп, жюн тите тура эди. Анасы да аш юйде хычин эте.

— Мурат не болду? Къайдады? — деди, тегерегине къарай.

— Къошха кетгенди,— деди анга анасы.

— Нек?

— Атанга болушургъа.

— Кетмесе иги эди.

— Нек?

— Тарыкъгъан этерик эдим.

— Кимден?

— Ма бир аман жашдан.

— Тюйгенми этгенди?

— Угъай. «Гинжинги чачы ат къылданды»,— дегенди.

— Айтма къой. Аны ючюн ненг къорайды?

— Нек аманлайды да бу ариу гинжими?

Алай айтып, Лейлячыкъ жияп къалды. Ыннасы, аннасы да аны жапсарыргъа кюрешдиле. Ол а, жияй кетип, ыннасыны къойнунда жукълады. Уянганында, ингир ала болуп тура эди. Сора ол, кёзлерин ууа, эшикке чыкъды. Чыкъса — атасы къошдан келип, атын къантара.

— Аття! Аття! — деп чапды ол, босагъа ал-
лында абыныргъа да аздан къалып.

Атасы, энишге ийилип, аны къучакълады,
ийнакълады.

— Уллучукъ болуп къалгъанса да. Ауру-
май турамыса, къызым? — деди.

— Турама. Мурат а келмедими, аття?

— Угъай. Мени орнума къошда къал-
гъанды.

Лейлячыкъ шонтукъбурун жашчыкыгъа кёл-
къалдысын да унутуп, къууанып айтды:

— Аття, Мурат манга бир уллу, бир ариу
гинжи, келтиргенди.

— Алаймыды?

— Хау. Майна, кёремисе? Терезе аузунда
сюелип турады.

Къызыл чурукълу, омакъ жаулукълу, кьо-
лан жыйрыкълы базар гинжи, терезеден Лейля-
чыкыгъа, аны атасына да къарап, ариу ыша-
ра эди.

КИШТИК БЛА ЭШЕК

Отундан келген эшек, жүгю туюрюлгенден сора, керилип, белин тюзетди да, арбазда кертме терекни аумасында, ырахат жатып, къалкыу эте тургъан Киштики къатына барды.

— Къаядан кетип ёлген атамы жаны бла къаргъанып айтама, Гырнау, бу дунияда сенден насыплы жокъду, — деди Эшек.

— Къалайлыкъ бла? — деп сорду Киштик.

— Ишлегенинг да болмай, суюсенг — жатаса, суюсенг — тураса. Юйде татлы къабынладан да сен къабаса. Иебизни тобугъуна минп, эркеленесе. Аны жау жугъу эринлерин ийисгеп, бетинги аны бетине ышыйса, Жумушакъ тешекде къалкыйса. Мен а, кёзюм къарангы этип, кюнню узуну юйге отун ташыйма, бичен келтиreme. Алай болуп тургъанлай да, иебизден «акъылсыз...» деген болмаса, бир ариу сёз эшитмей барама. Къаядан кетип ёлген атамы жаны бла ант этип айтама, бу дунияда тюзлюк жокъду, — деп ахтынды Эшек.

— Хар ким къууллугъуна кёре жашайды, — деди Киштик, аягъы бла бетин сылай.

— Хы, сора сени аллай бир не къуллугъунг барды?

— Мен чычхан тутама.

— Иха-Иха-Иха!..— деп, эшек киндиксиз болуп кюлдю.— Аны да къуллукъгъамы санайса? Иебиз мени сенича тынч жашаргъа къойсун аны, битеу бу журтда болгъан чычханланы тутуп, аллына келтирейим!

— Туталлыкъ туююлсе... Бирин да туталлыкъ туююлсе!

— Къаядан кетип ёлген атамы жаны ючюн, жер юсюнде жангыз бирин къоймай тутайым!

— Тутчу сора... Ма алайда отунла туюбуне кирип баргъан чычханны кёремисе?..

— Кёрдюм! — деп, Эшек отун къалауну юсюне секирди. Отун къалау «гурр» деп оюлду. Эшек да аны бла бирге жерге жыгъылды да, аягъын ачитды. Киштик «мяу, мяу, мяу...» дей, чегилери туююле, кюлдю. Юйню иеси уа: «Уй, акъылсыз Гыррайт!» — деп, эшекни къуйрукъ башына таякъны жетдирди.

* * *

Бу тамсилде магъана: хар ким эталгъан ишин этсин.

МУСАЧЫКЪНЫ ЭКИ КЪОЗУСУ

Алтыжыллыкъ Мусачыкъ, жай жылыу жетгенлей, атасы Харуннга нёгер болуп, аны къойчу къошуна барды. Ол бек алгъа къош парий

бла шагъырейленди. Экиси да бир бирге терк жууушдула. Андан сора жашчыкъ къойла бла шагъырейленди. Къойланы уа къозлай тургъан заманлары эди. Ол, гитче къозучукъланы кёргенде, битеу эси алагъа кетди. Бир къарыусузчукъла, аякъларыны юслеринде кючден бла бутдан сюеле, макъыргъанлары уа мындан ары эшитиле.

— Была не ырахынладыла,— деп жарсыды жашчыкъ.

— Бир ыйыкъдан кёрюрге ала къалай чабып башласала да,— деди Харун жашына.

Ол кюн Мусачыкъ сау кюнюн къозучукъланы ийнакълай ашырды. Экинчи кюн жашчыкъ кёп жукълап уянды. Юсюне жабып жатхан жамычыны бир жанына атып, ол кёшдан чыкъды. Тышында жарыкъ кюн тийип тура эди. Шёндюге дери нек жукълагъанса деп, айып этгенча, парий эки арт аягъына олтуруп, аны бетине къарады. Муса, анга да эс бурмай, къозучукъланы кёрюрге къой орунга къууулду. Атасы аллына чыкъды. Ол мудах эди.

— Эгизле табама деп бир иги къоюбуз ёлюп къалгъанды,— деди ол жашына.

— Къозучукълары уа саумудула? — деп сорду Муса, жарсып.

— Ала уа саудула. Алай мындан ары къалай боллукъдула ансы. Ёксюз къозучукъла хазна айнымаучудула.

— Кёргюзтчю манга аланы,— деди Мусачыкъ. Ала экиси да орунга кирдиле. Уллу къара къой, жерде сойланып, эки гитче къозучугъу уа аны къарын тюбуне къысылып, мыкылчыкъла болуп тургъанларын кёргенде, Мусачыкъны жилярыгъы келди. Энишге ийилип, къозучукъланы башларындан сылады. Ала алыкъа суу эдиле. Аналары аланы юслерин жа-

лап, къургъакъсытыргъа да жетишалмагъанды.

— Къошда шешасы бла эмизик барды,— деди Харун жашына. Муса олсагъат къошха къууулду. Эмизикни алып келди. Атасы, бирси къойладан жез табакъчыкъгъа сют саууп, аны шешагъа къуйду да, жашына берди. Мусачыкъ эмизикни къозучукъланы ауузларына тиреп кюрешди. Алай ала, башчыкъларын бир жанына буруп, эмизикни алыргъа унамадыла. Къарап тургъан атасы, къозучукъладан бирини аузун къолу бла ачды да, эмизикни къыйырын аны тилине жетдирди. Къозучукъ эмип башлады. Алай, терк окъуна чачыгъып, аман кюнлю болду.

— Къайгъырмаз... алай эте юйренирле,— деп, Харун эмизикни жашына берди. Кеси уа, ёлген къойну арт аягъындан тутуп, сюреп кетди. Къозучукълары уа аны ызындан макъыра къалдыла.

Муса кюнню узуну ёксюз къозучукъланы къатларындан кетмеди. Ол алагъа мулхардан жылы жерчик этип, экисин да ары жатдырды. Эмизик бла сют ичирип турду. Бир, эки ыйыкъдан ала тирилдиле. Эмизикни алып келген Мусачыкъны кёргенлей, экиси да макъырып, аны аллына чабып башладыла. Дагъыда бираз заман озгъандан сора уа, эгиз къозучукъла жашчыкъны ызындан тагъылып, андан айырылмай тохтадыла.

Ингирде къойла сюрюуден къайтып, ыстауатха жыйышхан заманны Мусачыкъ бютюн да бек сакълаучуду. Къойла да, къозула да, макъырышып, бир бири алларына чабышып, аналары балаларын, балалары уа аналарын излеучюдөле. Ажашмай ала бир бирин тапханларына Муса, сейир этип, къарап туруучуду. Эки ёксюз къозучугъ а тюзюнлей Мусаны аллына чабыгучудула.

Бир жол кѡшха колхозну председатели келди. Эки ёксюз кѡзучукѣну, жашчыкѣга тагѣылып, аны ызындан айланганларын кѣргенинде, ол сейир этди. Харун анга аланы хапарларын айтды. Председатель Мусаны махтап, башын да сылап, алай кетди.

Мусачыкѣ, атасы бла бирге, парийлери да нѣгер болуп, кѡйланы кютерге барып турду. Бир кюн а атасы, ашыгѣышлы жумуш бла кѡйчу кѡшладан бирине кетди. Сюрюу кѣыйырында жашчыкѣ бла парий кѣалдыла. Кѣп да турмай, кѣк кѣаралып, жауун жаууп тебиреди. Со-ра, кѣаты жел уруп, буз жауду. Сызгѣаладан бла кѣырладан ырхыла келип тебиредиле. Кѡйла тынгысыз болуп, ары-бери кѣачышдыла. Жашчыкѣ апчымады. Буз жаугѣанына да кѣарамай, парий бла бирге, аманны кебинден, кѡйланы бирге жыйышдырды. Аланы ырхы келген жерледен кѣууалап, сырт башына жыйды. Бу кезиуде, ёпке солуу эте, атасы да жетди. Жашы да, кѡйла да палахха кѣалгѣан сунуп, ичинде жаны жокѣ эди. Алай Мусаны да, кѡйланы да сырт башында хатасыз тургѣанларын кѣргенде, эс жыйды.

Ол ингирде кѡшха колхозну председатели да келди. Жайлыкѣлада буз жаугѣанын эшитип, кѣайгѣылы болуп келгенлиги эди аны.

— Кѣалайсыз, хатасыз кѣутулалдыгѣызымы?! — деп сорду ол Харуннга. Харун а болгѣан ишни болушунлай айтды анга. Председатель, от жагѣада олтуруп жылына тургѣан Мусачыкѣны кѣолун да тутуп, анга ыспас этди.

— Ол эки ёксюз кѡзучукѣну колхозну атындан санга саугѣагѣа береме,— деди председатель. Жашчыкѣ жюрегинден кѣууанды.

АХИЯНЫ КИШТИКЧИГИ

Ахия аны бир исси кюн мурсалада оу-шау эте тургъан жеринде тапхан эди. Бир гитчечик, алыкъа кёзлери да ачылмагъан, кёлан киш-тикчик. Ахия, аны мурсаладан алама деп, кёл-ларын, бетин, бойнун да кюйдюрген эди. Алай Ахия тёздю, жилимады. Эси уа — кишиучукъ-да. Ол аны юйге алып келди.

— Муну анасындан нек айыргъанса? Гю-няхдан кёоркъмаймыса? — деди геллясы жаш-чыкъгъа. — Бусагъат элт да алгъан жеринге са-лып кел.

— Анасын кёрмегенме. Мен муну мурсала-да тапханма. Энди бу меникиди, — деп, Ахия кишиучукъну кёйнуна къысды. Ол а, жаш-чыкъны кёкюрегин ийисгей, башчыгъын аны кёолтукъ тюбуне сугъаргъа кюрешди.

— Кёремисе, ол ачды. Анасыны эмчегин из-лейди.

— Алай эсе, сютчюк ичирейик, — деди Ахия. Геллясы олтургъан жеринден турду да, тап-када гитче табакъчыкълардан бирине сют къуй-ду, кишиучукъну аллына салды. Кишиучукъ аны эки-юч кёре да ийисгеп кёрдю. Сора аяусуз макъырып тебиреди.

— Анасын излейди, харипчик, — деп жа-зыкъсынды гелля.

Бираздан кишиучукъ табакъда сютню ичип тауусду. Ичине къатып тургъан быгъынчыгъы тёп-тёгерекчик болуп, тышына чыкъды. Ахия, кеси тойгъанча, алай къууанды. Ол кюнден башлап, жашчыкъ бла кишиучукъ бир бирге юйюрсюндюле. Ахия анга Чапайчыкъ атады. Ахия юйюнден ары-бери иш чыкъса, Чапайчыкъ да аны ызындан тагъылып тохтай эди.

— Киштики былай юйрениб а ким кёрген-ди! — деп, гелля къуру сейир этгенлей турду.

Ахиягъа жети жыл толуп, школгъа барыр заман да жетди. Ол, китапларын, дефтерлерин да алып, юйден чыкыгъанлай, Чапайчыкъ да биргесине тебиреди.

— Мен школгъа барама, сен а мен келгинчи юйде тур,— деп кюрешди Ахия «нѣгерине». Алай кишиу юйде къалыргъа артал да унамады. Ахияны ызындан тагылып, школгъа барды. Сабийле, аны кѣрюп: «Кишиу, кишиу...»,— дей, тѣгерегинден алдыла. Ол а, секирип, Ахияны имбашына минди. Сабийле кюлдюле.

Къонгуроу зынгырдады. Ахия классха киштиги бла бирге кирди. Устаз кирип, партаны юсюнде чѣгюп тургъан киштикни кѣргенде, сейир этди.

— Бу кимни киштигиди? — деп, ышарып сорду.

— Мени! — деп, ъхтемленди Ахия.

— Ариу киштикчигинг барды. Алай сен аны бери бош келтиргенсе... Жарамайды.

Чапайчыкъ, сѣз аны юсюнден баргъанын сезгенча, Ахиягъа къысылыргъа кюрешди.

— Кеси тагылып келгенди ансы, мен келтирлик туйюл эдим,— деди Ахия, киштикни башын сылай.

— Мындан ары келтирмезге кюреш,— деп, устаз дерсни башлады.

Къонгуроу зынгырдагынынчы, сабийле бла бирге Чапайчыкъ да устазны айтханларына бек сакъ тынгылап турду...

Экинчи кюн да школгъа тебирегенинде, биягъы кишиу Ахияны биргесине «атланды». Ахия анга урушуп да, ариу айтып да кюрешди. Алай киштиги андан айырылыргъа унамады. Болмагъандан сора, Ахия геллясына айтды. Геллясы, Чапайчыкъны къойнуна алып, юйге кирди. Ахия уа школгъа кетди.

Ол, дерслерин бошاپ, классдан чыкыгъанлай, кишиуу да аллындан чыкыды. Ахия аны кыойнуна алды. Чапайчыкы жашчыкыны бетин, бурнун ийисеп, кесин анга ышып, тансыкылады. Кюн сайын, Ахия школдан чыгыаргы, кишиучугу да аны аллына барып турду...

Ахияны атасы Хамзат кыойчуду. Аны кыошу Кыанжал башы деген узакы тау жайлыкыдады. Жай каникулла жетгенлей, ол жашын кыошха биргесине элтирге айтханды.

Каникулла да жетдиле, Хамзат да айтхан сёжуне табылды. Жашын да арбагы миндирип, тау жайлыкыгы атланды. Арба жеринден тебирегенлей, Чапайчыкы да секирип ары минди. Энди ол алай гитче кишиучукы да туююл эди. Ёсенди. Мыйкык туклери да кыатхандыла.

— Нёгеринг сенден айырыллыкы туююлдо, — деп кюлдо Хамзат. — Келсин ол да. Бир затха жарар.

Кыошха жетгенлеринде, Ахия ариу жерлени: шаудан сууланы, кёк гелеулени, гаммешлеча, жер жерде дылгам болуп жатхан уллу ташланы кёрюп, сейирсинген да эте, кыууанды. Кыштиги да ариу тюрсюнлю гёбелеклени кыуууп ойнады.

Хамзат бичен чалыргы бёлюнген кюнледе кыойланы Ахия кютюп турду. Бир исси кюн Ахия кыштиги бла бирге, таш салкынына кыысылып, жукылап кыалды. Бир заманда ол, не эсе да бир жабыны эшитип, уянды. Кыараса, кыштиги бир жылян бла сермеше тура эди!

Кыолуна таякы алып, сермеште Ахия да кыошулду. Таякы тийгенден сора, жылян, кырдыкга ташайып, думп болуп кетди. Кыштик аны ызындан болургы умут этди. Алай болалмады. Жерге аууп кыалды. Ахия аны кыойнуна алды.

Киштикни кёзлеринден жиямукул ага эдиле. Бу кезиуде алайга Хамзат да жетди. Жашанга ишни болушун айтды. Атасы киштикни кёлуна алып кьарады.

— Бу кесин жияннга кьапдыргьанды. Уу жияннга. Терк окьуна муну дохтурга жетдирге керекди! Сен кьойла кьатында тур... мен а бусагьат! — деп, Хамзат, киштикни да кьойнуна кьысханлай, кьош таба кьууулуп кетди. Мычымай фельдшерни тапды. Ол, укол этип, киштикни ёлюмден сакьлады. Ингирде, кьойланы да сюрюп, Ахия кьошха келди.

— Аття, Чапайчыгьым не болду? Саумуду? — деп, гузаба этип сорду жашчыкь.

— Сауду! Дохтур укол этгенди. Шёндю киштигинг жукьлап турады. Кьоркьма, ёллок тьуюлду! Кеси да, сени жияндан сакьлап, жанынгы кьалдыргьанды. Аллай киштикди сени киштигинг.

КУРНАЯТЧЫ АЛДАРБЕКНИ ХАПАРЛАРЫ

КЪАПЛАНЧЫЛА ОЮНУ

Бурун заманлада бардырылыучу спорт оюнланы бюгюнлюкде бек тынчлары кьалгьандыла. Кьыйынлары уа унутулгьандыла. Сёз ючюн, алгьын Курнаятда «Кьапланчы» деген оюнубуз болуучу эди. Ол оюн баргьан кезиуде, аны сейирлигине кьарар ючюн, битеу да дуниядан адамла келиучу эдиле.

Оюн а былай эди. Уучула, бир талай кѣапланны, агѣачдан сюрюп чыгѣарып, бийик буруугѣа жыя эдиле. Кеслерине базынган жашла уа аладан бирлерин тутуп, жүгенлеп, атны юйретгенча юйретирге керек эдиле. Экинчи кюн а ала, юйретген кѣапланларына да минип, чариште чыгѣыучу эдиле. Аллай чариште хорлагѣаннга уа «Кѣапланчы» деген хурметли ат атап, намысын бек уллугѣа кѣтюргендиле. Аны кесин да кѣызла бек суйгендиле. Алай, аллай даражагѣа жетер ючюн а уллу батырлыкѣ, чынтты кишилик керек эди. «Кѣапланчы» болабыз деп, кеслерин кѣапланлагѣа талатханла да аз болмагѣандыла.

Бир жол кѣапланчыланы кезиулю эришиулерине кѣатышыргѣа мен да таукел болдум.

Кѣапланчыла оюну шабат кюн башланды. Белими кенг, кѣайиш бели бау бла кѣаты кѣысып, мен да ары бардым. Кѣаты бели бауну кѣапланны тырнакѣларындан сакѣланыр ючюн кѣыса эдиле. Баргѣанымда, Ибрахим шуѣхум да анда тура эди. Шауурдатчыла да, кѣолларында байракѣлары шууулдай, аны тѣгерегине басынып!

— Не этесе сен а мында? — дедим шуѣхума.

— Да сен не этесе ансы, мен а «Кѣапланчы» болургѣа келгенме!

Мен, айтыр сѣз тапмай, аузуму кѣысып, бир жанына кетдим.

Бурууда уа жыйырмадан артыкѣ кѣаплан, тышына ычхыныр ючюн гузаба этип кюреше эдиле. Кеслери да бир огѣурсузла! Сарыкѣулакѣ кѣаплан а бютюн да бек чамланып эди. Адамла аны кѣрюмдюсюнден окѣуна кѣоркѣа эдиле.

Сюдю кѣапланчыланы кесине чакѣырды.

— Кѣайсыгѣыз башлайсыз? — деди ол.

— Мен! — деп, Ибрахим алгъа чыкъды. Шауурдатчыла уа «Ибрахим! Ибрахим!» — дегенни кычыра, жашха кёл этдирирге кюреше эдиле.

Бир къолунда аркъаны, бирси къолунда да жюгени бла Ибрахим буруугъа кирди. Оюнну жоругъуна кёре ол, аркъан атып, къапланладан бирин тутуп, жюгенлеп, буруудан чыгъарып, сыртына минерге керек эди. Ибрахим аркъанын Сарыкъулакъгъа атды. Аны базыннганына мен бек сейир этдим. Адамла да анга къарс урдула. Ибрахим атхан аркъан Сарыкъулакъны бойнуна илинди. Алайлай, Къаплан аны юсюне секирди да, тюбюне малтады. Къапланчыла, барыбыз да, чабышып, Ибрахимни кючден-бутдан къутхардыкъ. Аны санларына Сарыкъулакъны тырнакълары кирип, жашны амалсызгъа къалдыргъан эдиле.

— Энди уа ким чыгъады? — дегенни айтып кычырды сюдю. Къапланчыла бир кесек арсар болдула. Баям, аланы Сарыкъулакъ арсар этген болур эди. Ол а, бютюн да бек ачыуланып, аузун адамлагъа ачып, тишлерин бир бирге ура эди...

Секирип, буруугъа кирдим да аркъан атдым. Аны кыйыры учуп барып, къапланны бойнуна чулгъанды. Къаплан мени ол Ибрахимни талагъаныча таларгъа умут этди. Алай андан мен алгъа болдум. Кюреше кетип, чамланган къапланны онгун алдым. Ахырында, тюпге уруп, башына жюген салдым, буруудан чыгъардым. Адамла тамаша болдула. Мени атымы айта башладыла, къарс урдула. Сарыкъулакъгъа, атха миннгенча минип, кюреше кетип, бу къарыулу жаныуарны жууаш этдим.

Экинчи кюн а чариш башланды. Ол чаришде да онглу болгъанымдан сора уа манга «Къапланчы» деген сыйлы ат аталды. Бойнума мермер ташладан тизилген минчакъланы такъ-

дыла. Ол Чемпионну белгиси эди. Къызла уа, аллыма чабып келип, дарий къолжаулукъларын аягъыма атдыла.

НАРТЛА УЯЛГЪАН ЭДИЛЕ

Бурун заманлада нартла, кеслерини кишиликлерин сынар ючюн, бирге жыйылып, нарт оюнла къурап болгъандыла.

Бир жол ала Курнаятха жыйылдыла. Сюй-сегиз ийнаныгъыз, скойсегиз къоюгъуз, алай мен аллай сейирлик затха ёмюрюмде да кёз ачмагъанма. Ол кюн нартланы оюнларына къараргъа деп басынган халкъны санап саны жокъ эди. Къонакъла кёп къыралдан келдиле, саугъала да алып. Арисейни патчахы уа биргесине ариу къызын да алып келди.

Бираздан нартла ортагъа чыкъдыла. Къая-лача, бир уллу адамла! Аланы билек шаугютлери тукъур-тукъур къайнап, жауурунлары буруу чалманлача кенг, боюнлары эмен тёммеклеча бёкем! Барындан да залими уа — Къонгуртай деген нарт. Аны къатында Сосурукъ, Алауган, Къарашауай, Ёрюзмек да бош жашчыкълагъа ушай эдиле.

Нартла биринчи оюнну илишан атыудан башладыла. Тёртжюз атлам узакълыкъда, башына да ийне чанчып, узун къазыкъ сюедиле. Нартла ийнени марап ата башладыла. Биринчи Къонгуртай тартды садагъын. Аны огъу, учуп барып, ийнени кёзюне чанчылды. Халкъ, къарс уруп, Къонгуртайгъа аперимлик берди. Сюдюле

къурукъну башына жангы ийне чанчдыла. Алауганны огъу аны белинден эки этди. Бу оюнда не хорлагъан, не хорлатхан болмай къалды. Нартла барысы да атхан окъларын ийнеге тийдирдиле.

Андан сора тутуш башланды. Алай ала бир бирни жыгъалмадыла. Къонгуртай окъуна къарыу эталмады. Бек ахырында ол Алауганны сермеп тутханында, адамланы ахлары кетген эди. Нек дегенде, Къонгуртай Алауганны къучагъына асыры къаты къысхандан, ол чыбыкъча инчгерип къалгъан эди. Алай деу нарт не бек кюрешди эсе да аны жыгъалмады. Алай бла нартланы бу оюнлары да тенг бошалды. Аланы ючюнчю оюнлары уа бютюн да къыйын эди. Бу жол нартла Курнаятны чегет жанында Чынгыл къаяны аркъалары бла тюртюп аудурургъа керек эдиле. Сюдюле чёп атдыла. Бек алгъа кючюн сынаргъа Сосурукъгъа тюшдю. Ол аяусуз сыгъынып кюрешди. Болалмады. Къаяны азчыкъ тепдирип къойду. Аны ызындан кезиу Алауганнга жетди. Ол да къаягъа жукъ эталмады. Ёрюзмек да кюрешди кючюнден келгенни аямай. Къаяны къымылдатып къойгъан болмаса, аудуралгъан а этмеди. Къарашауай аладан онглуракъ болду. Ол къаяны аудуруп къоялмаса да, мурдорун а чыкъырдатды. Кезиу Къонгуртайгъа жетди. Ол санларын бир кесек ийледи, кёкге къарап, Уллу Тейриден болушлукъ да тиледи. Сора, ашыкъмай барып, аркъасын къаягъа тиреди. Сыгъына келип, ачы къычырды. Кёк кюкюреген сунуп, барыбыз да элгендик. Къонгуртай къаяны ары бла бери бешикнича чайкъады. Къаяны тёппесинден уллу ташла юзюлюп, энишге тёнгередице. Алай, не бек сыгъынып кюрешди эсе да, Къонгуртай къаяны аудуралмады. Ачыуундан жундурукълары бла жерни туюп, жилиады.

Алайлай, биреулен, чабып барып, аркѣасын кѣаягѣа тиреди. Кѣарасакъ ол а — Ибрагим! Адамла анга асыры кюлгенден киндиксиз болдула. Кючюн билмеген желкесин кѣашыр дегенлей, шаурдатчы шуѣхум эки орталыкѣда хилик-кялыкѣгѣа кѣалды.

Нартла ахыр оюнларына киришди. Бу оюнда ала, ёрге секирип, кёкде учуп баргѣан кѣушладан бирлерини аякѣларындан тутуп, аны жерге тюшюрюрге керек эдиле.

«Энди бу оюнда нартладан кѣайсысы хорласа, аперимлик да анга берилликди, саугѣала да», — деп ангылатды баш сюдю.

Бу оюнну биринчи болуп башларгѣа Кѣарашауайгѣа тюшдю. Ол ортагѣа таукел чыкѣды. Курнаятны кёгюнде учуп айланган кѣушлагѣа кѣарап бираз турду. Сора, тёгерек бурула кетип, кесин кѣыздырды да, садакѣдан ычхынган окѣча, кёкге шууулдап кетди. Адамла тамашагѣа кѣалдыла. Кѣарашауай кѣушладан бирине жетди. Алай ол аны аягѣындан туталмады. Кѣушну кѣанат тюклеринден бирин юзюп, жерге тюшдю.

Аны ызындан кёкге Кѣонгуртай секирди. Секире туруп, биягѣы ачы кѣычырды. Кѣушлауа, ол кѣычырыкѣдан кѣоркѣуп, жан-жанына учуп, думп болуп кетди. Алай бла Кѣонгуртай да кёкден кѣурлай кѣайтды. Аны бла да кѣалмай, жерге тюшгенде, аягѣын да сындырды.

Сосурукъ бла Алауган да сызылышдыла кёкге. Была да болалмадыла. Кезиу Ёрюзмекге жетди. Ол а асыры кѣаты секиргенден, кѣушладан да бийикге учуп кетип, халкѣны сейирге кѣалдырды. Анга кѣарс да урдула. Алай ол да ызына кѣурлай кѣайтды. Адамла ахтындыла, ачыу этдиле. Нартла кеслери да мудах болдула. Мени жүрегим кѣабынды. «Тейри, антым, кесими бир сынап кёрмей кѣоймам!» — деп, ортагѣа

чыкъдым. Халкъ ызымдан кюлдю. Нартла да кюлдюле. Аланы алай этгенлери ачыуума ачыу кьошду. Битеу кючюмю жыйышдырып, кёкге ургъуйча атылдым. Учуп барып, кьоушладан бирини эки аягъындан эки кьоолум бла сермеп тутдум! Кьоуш менден ычхыныргъа кюрешди. Къанатлары бла мени аяусуз туююп башлады. Жютю бурну бла кьоолларымдан, кёкюрегимден да къабып, жарала салды. Кёзлерими да кючден сакъладым. Алай мен аны иймедим. Кьоушну да эки аягъындан тутханлай, парашот бла учханча, акъырын учуп келип, жерге тюшдюм.

«Аперим, Алдарбек! Аперим!» — деген эшитиле башлады. Дуниядан бери жыйылгъанла манга махтау айта, жерлеринден турушдула. Арисей патчахны кызы уа, келип, бойнума жаухар минчакъча тагъылып къалды.

«Сенича жигит кёрмегенме!» — дегенни айтды. Сора саугъала берди. Бирси кьоонакъла да алай этдиле. Мени намысыма той-оюн кьоурадыла. «Мени бла кел,— деди Арисей патчахы.— Аскер башчы этерме, кызымы да санга берирме». «Угъай,— дедим мен а.— Курнаятны уланыма. Туугъан жерими кьоюп, бир жары да кеталлыкъ туююлме».

Бу кезиуде, къайдан чыкъды эсе да, Ибрагим ортабызгъа кирди. «Мен барайым сени бла!» — деп, Арисей патчахны аллына чапды. Алай ол Ибрагимни къатындан кыстап ийди.

Ол кюн нартла менден уялып кетген эдиле. Кеслери да андан сора Курнаятха келмеген эдиле.

БЕК БИРИНЧИ МЕН БОЛГЪАНМА!

Минги тауну башына бек алгъа ким чыкъ-
гъаныны юсюнден бюгюн да, бюгече да даулаш
барады. Алай ол даулаш, тирменде чыпчыкъ
гаккыланы тартханча, бир тюрлю кыйматы
болмагъан затды. Минги тауну башына жолну
биринчи салгъан курнаятчы жаш болгъанды.
Ол да ким десегиз — кесим!

Алдарбек биягъы махтанып башлагъанды
деп, кёлюгюзге келмесин. Мен ол затны кёрюп
да болмайма. Алай, бу Минги тауну тёппесине
чыгъыуну юсюнден керексиз даулашланы тыяр
ючюн, тюзюн айтыргъа керекди. Тюзю уа бы-
лайды...

Кёп минг жыл мындан алгъа Минги тау
шёндюча алашачыкъ туюл эди. Асыры бийик-
ден, аны тёппеси кёзге кёрюнмей эди. Бирле
Айгъа жетеди деселе, бирле уа угъай, Кюннге
жетеди дей эдиле.

Аны башына ол заманлада окъуна кёп къая-
чы чыгъаргъа умут этгенди. Индиядан, Афри-
кадан, Эфиопиядан, Вьетнамдан да, бери келип,
кесини кючюн бир сынамагъан къаячы къалма-
гъанды. Алай аладан бири да Минги тауну бе-
линден ёрге баралмагъанды.

Кюнлени биринде мен да кючюмю сынап
кёрюрге таукел болдум. Аны эшитгенде, атам
бла анам уллу къаугъагъа къалдыла. «Сен ан-
дан кетип жоулсанг, биз не этербиз!» — деп, ий-
мезге умут этдиле. Алай мени уа кючюм къай-
нагъан заманым эди. Атам бла анам мени тыял-
мадыла. Къутургъан сууну аллын ким тыйып
кёргенди! Мен да къутургъан суу кирик эдим.
Атам бла анама ариу айтып, жүреклерин жап-
сарып, жолгъа атландым.

Мен келгенде, Минги тауну тийреси адамдан топпа-толу эди. Аякь угъай, бармакь басар жер окъуна жокь эди. «Жашасын Алдарбек!.. Жашасын курнаятчы жигит!» — деген тегерекден-башдан эшитиле эди. Кёзлери кюнча жылтырагъан ариу кызла, аллыма чабып келип, гюлле бердиле. Бири уа, нек эсе да, гюлле бла бирге кьол жаулукьчугъун да берди. «Атым а Алмады», — деди ол ариу. Кертиси бла да, аны кыпкызыл уууртчукълары бишген кызыл алмачыкълагъа ушап тура эдиле.

Узун сёзню кысхасы, жол азыгъымы да биргеме алып, Минги тауну башына жол тартдым. Адамла уа, ызымдан кьол булгъап, уллу Тейриден манга болушурун тиледиле.

Минги тауну орта белине дери женгил ёрледим. Андан арысы уа кыйнай башлады. Асыры борандан къарыу табалмай, тохтап калдым. Амалсыз болдум. Алай тургъанымлай, сол жанымдан шайтан жели жетди да, мени, урчукъча айландырып, биргесине алып кетди. Эрте барып, бир къаты жерге атды. Эсими жыйып къарасам: къап-къара гыйы ташны юсюнде сойланып тура эдим. Таш кеси уа жылы... тылпыуу чыгъа! Тегерекде уа, жюз минг къазан асылып, эт бише тургъанча, хар жерден да тылпыуу чыгъа эди. Минги тауну тёппесинден а ожакъдан баргъанча тютюн бара эди. Уллу тауубуз алыкъа башы суууп бошамагъан вулкан болгъанын алайда билдим!

Аны отундан кьоркъа, терк окъуна ызыма айланып, къачаргъа умут этдим. Алай, жорегимде кишилигим уянды да, этегимден тутуп тохтатды. «Хомух болма!» — деп, къатыландырды ол санларымы. Ташдан ташха секире, ёрлей барып, тауну тёппесине жууукълашдым. Солургъа хауа жетишмей, бек кыйналдым. Ол ачы тютюнле да, кёзлериме бла тамагъыма кирип,

бютюн да амалсыз этдиле. Алай хорлатмадым!
Жилянча сюркеле, тауну башына жетдим!

Сейир-тамашагъа къалдым! Битеу дунияны
къол аязымдача кёрдюм! Курнаятда атам бла
анама да къол булгъадым. Ала, арбазда олту-
руп, Минги тау таба къарап тургъанлыкъгъа,
мени кёрмедиле. Мен а, бир жылы ташха кьо-
нуп, аркъамда артмагъымы аллыма салдым да,
ашыкъмай, жарагъан кюйде ауузландым. Ол
кече мен анда къалдым. Кечени бир заманында
Ай чыкъды. Ол, эне келип, Минги тауну башы-
на жетгенде, узалып, къолум бла тийдим. Ючюн-
чю кюн а, ол Алма деген къызчыкъ берген къол
жаулукъчукъну да байракъ халда Минги тау-
ну башында орнатып, ызыма айландым.

Эннгенимде, адамла бютюн да кёп жыйылып
тура эдиле. Ала мени хурметиме, топла бла
атып, ат чаришле да къурадыла. Отха къазан
асдыла, той-оюн этдиле. Мен, атыма да минип,
Курнаятха кетип тебирегенимлей а, бир ариу
къыз, чабып жетип, ёзенгимден тутуп тохтады.
Къарасам, ол а — Алмачыкъ! «Мени кьоюп кет-
ме!» — деп тиледи ол. Аны да ат бойнуна
миндирип, юйге келдим. Юйдегиле айтып-айт-
мазача уллу къууанчлы болдула. Артыкъ да
бег а ол Алмачыкъ деген келинлерине бек
къууандыла.

Бир жол, акъ ажирге да минип, биреулен мени излеп келди. Ол заманлада мешинала, поездле жокъ эдиле.

— Алдарбек, тебире! Бразилиягъа барабыз. Футбол ойнаргъа. Кемебиз да хазырды,— деди ол киши.

— Мени уа не этесиз? — дедим, тамаша болуп.

— Къалай «не этесиз»? Сен битеу да дуниягъа аты айтылгъан футболчуса. Бу жолгъу оюнубуз а, ангылай болурса, бек жууаплыды. Онжети пуд таза алтындан ишленнген кубокну алыргъа керекбиз. Аны алмай къайтсакъ, башыбыз бедишликке къаллыкъды. Хайда, маржа, тебире!

— Да мен энди къарт да болгъанма...

— Билебиз, билебиз къарт болгъанынгы да. Алай биз сени ары ойнаргъа деп элтмейбиз. Сен биргебизге болсанг, жаш футболчула, кёл этип, иги ойнарыкъдыла.

Биз терк окъуна, кемеге минип, жолгъа атландыкъ. Бир ай бла бир кюн жюзгенден сора, Бразилиягъа жетдик. Кемеден тюшгенибизлей, дуния бла бир адам тегерегибизге гумулжуклача басынып къалдыла. «Алдарбек къайда? Алдарбекни кёргюзтюгюз!...» — деп кычыра эдиле ала. Атым бери, жер этегине жетип тургъанына, кесим да аз сейир этмедим.

Эки кюн солуп, ючюнчю кюн стадионнга келдик. Жети миллион бла эки жюз адам сыйынган стадион топпа-толуду. Хахай-тухай, кычырыкъла, сызгъыргъанла!..

Футболчуларыбыз ойнаргъа чыкъдыла. Бир кесекден бразилиячыла да чыкъдыла. Тренер да, мен да дагъыда бизни бла келген бир къауум, алгъа ётуп олтурушдукъ. Тренер фут-

болчуларыбызны аллына чакъырды да: «Хайт дегиз, маржа!» — дегенни айтып ашырды. «Алдарбекни да жерге къаратмагъыз!» — деди ызларындан.

Оюн башланды. Халкъ шум болду. Бизни футболчуларыбыз бразилиячыланы къабакъ эшиклерине жан атдыла. Эки-юч кере да топну къаты урдула. Алай къабакъ эшикни сакълаучу аланы сермеп-сермеп тутду. Халкъ анга къарс уруп, махтау берди.

— Къара жин аман затды, — деп кючсюндю бизни тренер.

— Кимди Къара жининг? — деп сордум мен.

— Бразилиячыла къабакъ эшиклерин сакълаучугъа алай айтадыла. Алыкъа ол жангыз бир топну ётдюрмеген хапары барды.

Бизни футболчуларыбыз биягъы бразилиячыланы ырбынга тыйдыла. Алай ургъан топлары Къара жинни къолларына жабышып къалгъанчадыла. Аллай алааматны, аллай сейирни уа ким кёргенди!

Оюнну биринчи кесегини ахырында бразилиячыла бизни къабакъ эшигибизге топ урдула. Стадион къыяма айланганча болду.

— Къайгъырмаз, бир гол алай уллу палах туюлдо. Хайт десегиз, хорларыкъсыз! — деди тренер, мудах болуп тургъан оюнчулагъа кёл этдире.

Оюнну экинчи кесеги бютюн да къызыу башланды. Бизни футболчуларыбыз, бразилиячыланы къабакъ эшиклерини къатындан кетмей тохтадыла. Ол къыйырдан да, бу къыйырдан да, ортадан, узакъдан, жууукъдан да топну аямай урадыла. Алай Къара жин хар топну тутуп барады. Бираздан бразилиячыла, чабыуул этип, бизни къабакъ эшикге дагъыда бир топ кийирдиле.

— Къурудукъ,— деди тренерибиз башындан тутуп. Ол да алай айтып башын кётюргюнчю, бизни къабакъ эшикге ючюнчю гол урулду. Тренерибизни кёзлеринден жиямукъла саркъдыла. Анга къошулуп, бирсиле да оу-шау этип тебиредиле. Оюн бошалыргъа беш минут къалгъанда, бизни къабакъ эшикге дагъыда бир топ кирди. 4 : 0! Мени тёзюмюм тауусулду. Эрлай олтургъан жеримден туруп, тешинип тебиредим.

— Не этесе, Алдарбек? — деп, тренер манга жалынчакълы къарады.

— Кёрмеймисе бедилик бола тургъаныбызны! Манга кийимле бармыдыла?

Тренер артмагъындан футбол кийимле чыгъарды.

Мен акъ сакъалым бла майданнга чыкъдым. Битеу стадион сейир-тамашагъа къалды. Судья оюнну башлады. Майданны сол жаны бла акъырын алгъа бара барып, терк окъуна ортагъа ётдюм. Бу кезиуде, футболчуларыбыз топну манга бердиле. Кёп сагъыш эте турмай, сол аягъым бла уруп жибергенимде, топ бразилиячы футболчуладан бирине тийип, аны да жерге къаппап, къабакъ эшикге ташайды. Къара жин ёрге секирип, жерге тюшдю. Стадионда чибинни учханы эшитилирча шошлукъ тохташды. Оюнну майданны ортасындан башладыкъ. Топ биягъы мени аллыма келди. Уруп ийдим. Къара жин аны тутама деп, кесин къабакъ эшикни таханына уруп, белин чанчдырды. Алай туталмады. Эсеп 4 : 2 болду. Бразилиячыла ачыуланып тебиредиле. Ала мени тегерегими алып, ары-бери тепдирмей къояргъа умут этдиле. Алай манга кереги да ол эди.

Ычхынып, къабакъ эшиклерине чапдым. Бийикде учуп келген топну башым бла тутдум. Мен аны олсагъатдан къабакъ эшикге урлукъ сунуп, Къара жин мени таба секирди. Мен а

топну башымдан жерге атып, аягъым бла сеткагъа ашырдым. Кесин алай халек алдатханына ачыуланып, Къара жин башын жерге-жерге урду. Бу кезиуде трибуналадан: «Алдарбекни тыйыгъыз!», «Алдарбекге уругъа къоймагъыз!» — деген къычырыкъла битеу стадионну да, кёкню да гюрюлдетдиле.

Бразилиячыла мени бютюн да къаты къуршалап тебиредиле. Аякъларыма да уруп, къара кесеу этдиле. Мен кесибизни къабакъ эшиклерибиз таба чегиндим. Ала барысы да мени ызымдан сюрюлдюле. Бизни футболчуларыбыз а аланы ол жангылычларын хайырланып, Къара жинни къабакъ эшигине чапдыла. Топну бирден бирге бере, Къара жинни армау этип, тёртюнчю голну урдула. Тенг болдукъ.

Бразилиячыла хайран болдула. Оюн бошалыргъа жарым минут къалды. Мен, топну аллымда сюре, къонакъбайланы къабакъ эшиклеритаба жанымы атдым. Аланы тазир майданларына киргенимлей, беш-алты футболчу аякъларыма уруп, чяллиу салып, мени жерге жыгъып, юсюме къаландыла. Судья он бир метр тазир урулуучу точканы кёргюзтюп тохтады. Мен топну алайгъа салдым. Къара Жин, къанатларын жайгъан къаргъача, къабакъ эшигини аллында сын болуп сюелди. Мен иги кесек артхаракъ да кетип, чабып келип, топну урдум. Къара Жин аны тутду. Алай, окъча къызыу баргъан топ бла бирге, ол кеси да къабакъ эшикге кирип кетип, сеткагъа чырмашды. 5 : 4 сан бла биз хорладыкъ. Онжети пудлукъ алтын кубокну да кемебизге жюклеп, ызыбызгъа къайтдыкъ.

Бир жол ийнегибиз тас болду. Ол зат битеу юйюрюбюзню бушуу-бушманнга кьалдырды. Бизни жунчутмай жашатып тургъан жалан да ол жангыз ийнегибиз эди. Башха байлыгъыбыз, мюлкюбюз жокъ.

— Жютюкёз, санга бирсиледен эсе бегирек ышанама. Барып, ийнекни табып кел,— деп, атабыз къарындашладан бек таматабызгъа буюрду. Жютюкёз биргесине жети быргъылы къауалын да, атхан огъу алты терекни тешип ётюр, жетинчи терекге чанчылып тохтаучу садагъын да алып, салпыкъулакъ парийибизни нёгер этип, ийнегибизни излей кетди.

Онюр кюн озгъандан сора, юсю-башы да тозурап, Жютюкёз юйге къайтып келди.

— Ата, жер юсюнде мен жетмеген не тау, не агъач къалмады, алай ийнегибизни табалмадым,— деди ол.

Атабыз, асыры ачыу этгенден, жүреги тутуп, амалсыз болду. Анабыз а жияп къалды.

— Аллай бир къайгъы этмегиз. Ийнекни излерге энди мен барайым,— дедим. Алай атабыз унамады.

— Алай къуралгъы сен. Адамыча бурнунгу сюрте билге эдинг да,— деп къойду.— Энди Таутеш барсын.

Таутеш а ортанчыбыз эди. Атабыз айтхандан сора ол да, Жютюкёзча, сауут-сабасын алып, ийнекни излерге кетди. Алай тамам эки айдан сора ол, бутун да сындырып, юйге къурлай къайтып келди.

— Не къолайсыз затла эдигиз сиз! Жашларым барды деп, сизге ышанып мен да турама! — дегенни айтып, атабыз Жютюкёз бла Таутешге къаты урушду. Сора ийнекни излерге кеси кетди.

Бир жылдан да артыкъ айланып, кесин да айыугъа талатып, адам танымазча болуп, атабыз алай келди.

Аны аллай халын кѳргенде, бир да болмагъанча жаным ауруду. Кишиге жукъ айтмай, жол кѳллю болуп, хазырлана да турмай, женгил атлай кетдим.

— Алдарбек, тохта! Бусагъат ызынга къайт! — деген ауазланы эшитдим. Алай бу кезиучюкде мени аллыма ол Искендер патчахны аскери чыкъса да, къайтараллыкъ туюл эди.

Да ма, барама. Аллымда тюбеген таулары, агъачлары кыдырып озама. Уллу сууладан, тенгизледен да таукел етеме. Ийнегизни тапхынчы, юйге къайтмазгъа ант этгенме.

Ахырында бир уллу тауну этегине жетип тохтадым. Аны башы кѳрюнмей эди. Быллай тауну мен кѳрген угъай эсе, жомакъда айтып да эшитмеген эдим.

Аны тѳппесине чыгъама деп, бир минг бла эки кюн къоратдым. Тѳппесини эм чукуона чыкъгъанда уа, айны тенгшисине жетип тургъанымы эследим. Къарай кетип, кесибизни элибизни да кѳрдюм. Бек узакъда. Арбазда урчукъ ийире тургъан анабызны да. Аямай кычырып кюрешдим. Хо бир да, къайры эшитирик эди! Аны бла мени арабыз, бек аздан къалгъанда, эски тергеу бла тамам тѳрт миллион аршын болур эди.

Тау тѳппеден тѳгерекке къарай кетип, узакъда бир гитче талачыкъда не эсе да бир жылтырагъан затха кѳзюм илинди. Не зат болур экен ол деп, сагъышха къалдым. Бир заманда ол жылтырагъан затны къатына бир хайыуан келди. Иги эслеп къарасам а — бизни ийнегиз. Аны кѳргенлей, таудан энишге секирдим. Ачыргъа да болур эдим, алай, насыпха, къапталымы

этеги бир жютю ташха илинип, алай бла кьутул-
дум.

Андан ол кьрген талачыгьыма чабып жете-
ме. Мен ары жетгенде, кьарангы болгъан эди.
Кьарасам, талачыкьны тьп-тегерегин бьрюле
алып. Бьрюле уа аллай бьрюлеми,—пилле ки-
бик. Бизни ийнегибизни ашаргъа хазырлана,
тишлерин чанг-чунг этдире турадыла. Кьолум-
да уа бир затым да жокь. Ол угъай эсенг, бича-
гьым да жокь жанымда. Амалсыздан, бьрюлени
санап чыкьдым: он, жыйырма... жетмиш жети!

Узалып, бир узун нарат терекни тамыры
бла чыгъарып алдым. Эй, не болса болсун, бир
туугъанбыз, бир ёлюрбюз деп, бьрюлеге атыл-
дым. Алайына... Уой, жанчыкьларым, сиз алай-
да болгъан ишни бир кьрсегиз эди! Жетмиш
жети бьрю бла жангыз кесим танг атхынчы сер-
мешдим. Алай мен да адам баласыма. Жаным
темирден туююлдо. Танг да жарый, эсим азып,
жыгьылдым. Бир заманда, эсими жыйып кьа-
расам, ийнегибиз бетими жалай тура эди. Ба-
шымы кьтюрдюм. Тегерегим а — бьрю мыллык-
ла! Бери бурулуп кьарагъанда уа, андан да
сейирликни кьрдюм: бир ариу бузоучукь ийне-
гибизни эме! Ол мен тау башындан кьарап кьр-
ген зат бузоучукь болгъанын ангыладым. Алай
бла, ийнегибизни, бузоучугъун да алгъа сюрюп,
юйге сау-саламат кьайтдым.

Ма, жанчыкьларым, иш алайды. Жашауда
батыр болургъа керекди. Батырлыкь адамны не
палахдан да кьутхарыргъа боллукьду. Этген
умутуна да жетерге болушады.

Эртте-эртте, бу биз тургъан жерледе ханла бийлик этип болгъандыла. Бизни да Шахраман деп ханыбыз бар эди. Акъылдан бек терен болмаса да, айтхан сёзюнден къайта билмеген, къаты кишичик эди ол.

Къызына оналты жыл толгъан кюн Шахраман, битеу аскерлерин жыйып, кесини кюмюш къаласыны кенг арбазында жерге оналты чакъырым тенгли узунлугъу болгъан темир къазыкъ урдурду. Сора бу къужур хан, битеу да миллетибизни аллында тохтап, былай айтды: «Ким да ким, бу къазыкъны тартып, жерден чыгъарса, бу суусурат къызымы, бу кюнтиймез ариуну анга берликме! Эшитген эшитмегеннге билдирсин — сёзюм бу темирча къатыды!»

Ханны келечилери хапарны тыш къыраллагъа да жетдирдиле. Андан Курнаятха атлары айтылгъан гёжефле, ийнаралла, патчахланы, ханланы, бийлени жашлары келип тебиредиле. Ой, жанчыкъларым, сиз анда болгъан ишни бир кёрсегиз эди! Хар келген, къазыкъны чыгъарам деп, юсюнде кийимин жыртхынчы кюреше эди. Чыгъаргъан а къайда! Ол угъай эсе, тепдиралгъан окъуна этмей эдиле.

Арада жети жыл озду. Алай ол темир къазыкъгъа кючю къарыгъан адам табылмады. Ханны къызы уа, кюн сайын арбазгъа чыгып, темир къазыкъны къатында олтуруп, жияусыйыт эте эди.

«Сёзюнгден къайт, атам. Бу палах къазыкъны ёмюрге да бир киши тартып чыгъараллыкъ туюлдю. Мени юйде къартайтма, башымы бе-дишлик этме...» — деп, хандан тилей эди. Алай болгъанлыкъгъа, Шахраман айтхан сёзюнден къайтыргъа бир да унамады. Темир къазыкъ-

гъа кючлери къарымазлыкъларын ангылап, адамла да келмей тохтадыла.

Бир эрттенликде, къайдан эсе да, Мисир жанындан бир къара гёжеф келгенди деп хапар эшитдик. Битеу курнаятчыла кюмюш къаланы кенг арбазына жыйылдыкъ. Къара гёжеф, узун къара мыйыкъларыны кыйырларын да имбашларына атып, темир къазыкъларын къатында тобукъланып, эки кюлун да ёрге узатып, кёкден болушлукъ тилей тура эди. Хан да, юйюнден чыгып, тышындагы тахтасына олтурду. Къызы да аны къатына келди. Ариулугъу уа ма былай дунияны кюн тийгенча жарыта...

— Бу, ким эсе да, аман залим кёрюнеди. Баям, кызым, сен анга буюрулган болурса,— деди хан бу нюржыякъга.

— Ах, атам,— деди кызы,— сени тузагъынгдан азат болур кюн ким бла кетерге да хазырма...

Къара гёжеф, тилегин айтып бошап, темир къазыкъларын сермеп тутду. Ол аны ары-бери бюгюп кёргенде, жер да теби турду. Алай не бек кюрешди эсе да, къазыкъларын чыгаралмады. Ахырында, къара гёжеф, асыры чамланнгандан, жундурукълары бла жерни аяусуз туюп башлады. Ызы бла, аузундан тутуп ёкюрдю. Хан кызы да анга кюшулуп жилиды. Аны ариу кёзлеринден тамган жаухар жилимукъла мени жүрегими эритдиле.

Кел, мен да кесими бир сынап кёрейим дегенни айтып, къазыкъларын къатына атладым. Тёгерекден а дунияны чамы куюлады:

«Алдарбек, не этесе, харип! Болмай эсе да, бел тартмангы къатыракъ кыс, ансы хата азданды!»

«Ол жүз жамауу болган кёчегинге да сакъ бол!»

«Кел, бу сыйынг бла ызынга къайт да къал!»

Бу чамладан, масхараладан ачыуум тутду. Санларымда кюч къайнай тебиреди. Ол жерге бауурланып, жилий тургъан къара араблыны бир жанына ашырдым, ариу айтдым, кёл этдирдим. Келип, темир къазыкыгъа жабышдым. Сюеклерими чыккыр-мыккыр этгенлерин кюулагъым бла эшите турама. Къаным да жиклеримде зуу-зуу этип жортады. Бир бирде уа кёзюм къарангы этип да тохтайды. Алай мен къажымайма. Ахырында, болгъан кючюмю бир туюмчекге жыйып узалдым да, темир къазыкыны жерден суууруп алдым! Мен да аны бияры сызгъанлай, хан кызы, чабып келип, бойнума чулгъанды...

Мени кёп насыплы кюнлерим болгъандыла. Ол да аллай тамаша кюнлеримден бири эди...

«БАШЧЫ ХОРАЗ»

Бурун заманлада телефон, телеграф деген затла болмагъандыла. Радио да болмагъанды. Аланы орунларына кычырыучула болгъандыла. Ол бек сыйлы кюуллукыгъа саналгъанды. Этилген оноуланы халкыгъа кычырыучула жайгъандыла. Къыралла араларында байламлыкъла да аланы юслери бла жүрюгендиле.

Кычырыучула, телефон чыпынлача, жер-жерде сюелишип, хазыр болуп тургъандыла. Не хапарны да бирден бирге ётдюре, керекли жерге терк жетдиргендиле. Кычырып, ким узакъ-

гъа жетдирсе, аны даражасы ол къадар бийик болгъанды. Бек залим къычырыучугъа уа «Башчы Хораз» деп, сыйлы ат атагъандыла.

Аллай атха жетишгеннге уллу хурмет этгендиле. Таба гыржын тенгли бир алтын майдалны да бойнуна такъгъандыла. Сыйлы саугъала бергендиле. Алай, «Башчы Хораз» деген сыйлы атны алгъан тынч иш туюл эди. Жыл сайын къычырыучулары халкъла аралы эришиулері бардырылыучу эди. Ол эришиуледе ким хорласа да сыйлы атны анга атаучу эдиле.

Къычырыучулары эришиулері кёбюсюнде уллу кыраллары ара шахарларында бардырылыучу эдиле. Бир жыл а аллай эришиуню Малкъарны ара шахары Курнаятда бардырыгъа деп оноу этилди. Жер-жерден бизге эм къаты къычырыучула келдиле. Къонакъ юлерибиз тыгъым-тыкъма болдула. Келгенлени умутлары уа «Башчы Хораз» деген атны алыргъа эди.

Эришиуге къатышыргъа Курнаятдан да бир къауум адам жазылды. «Башчы Хоразны» къуйругъундан тутаргъа умут этип, Шаурдатдан Ибрахим да чабып жетди. Ол келгенден сора мен да эриш болдум. Барып, кесими тизмеге жаздырдым. Алай бу ишими анам бир да жаратмады.

— Адамлары кесинге кюлдюре айланаса,— деди, жүреги кыйналып.

— Къычыргъанын къоншулагъа окъуна жетдиралмаучу Ибрахим къатышханда, мен а анданмы аманма? — деп жапсардым анамы.

Эришиу башланды. Ол уллу той-оюн бла ачылды. Тёртжюз кыралны байракълары Курнаят башында сюзюле, даурбасла дынгырдай, сырыйнала согъула,— къарт тауларыбызны зынгырдатдыла.

Биринчи болуп, ортагъа Индиядан келген бир къара киши чыкъды. Ол эм алгъа, ары бла

бери чайкъала кетип, кесин кызындырды. Кёк-ге къарап, бир дууала окъуду. Мангылайын жети кере жерге тийирип, тарталгъаныча, ичине хауа тартды. Сора, бойнун да алгъа созуп, кычыралгъаныча кычырды. Бираздан а Къара тенгизни жагъасында Псыкод деген уллу шахардан хапар келди. Андагъы сюдю Къара кишини кычыргъаны ары эшитилгенин билдирди. Жыйылгъан халкъ къарс урду. Къара киши, кыууанчын ичинде сыйындыралмай, ёрге-ёрге секирди. Баям ол кесин хорлагъан сунган болур эди. Аны ызындан чыкыгъан кычырыучула не бек хахайлап кюрешдиле эсе да, Къара кишини озалмадыла. Ибрахим кычыргъанда уа, жыйылгъанла харх этип кюлдюле. Аны хахайлагъанын Курнаятны баш жанында жашагъанла окъуна эшитмеген эдиле.

Эришиуню ахыр кюнюнде да Къара кишини озгъан чыкъмады. Эм ахырында уа кезиу манга жетди. Ибрахимча айыплы болуп къалырма деп, ичимден къоркъдум. Болса да, таукел этип, ортагъа чыкъдым. Жерге тобукъланып, хауа жыя тебиредим. Уллу Тейриден болушлукъ тиледим. Ахырында, битеу кючюмю салып, хахайладым! Адамла кюллеры бла кыулакъларын басдыла. Курнаятны чегет жанында Чогъуракъ къаяны башы, ууалып, энишге тюшдю. Бир кыауум замандан «Эшитдим!» деп, Аргентинадагъы сюдюден хапар келди. Аны ызындан аллай кыууанчлы хапарла Япониядан бла Испаниядан да келдиле. Мени Махтау ташха миндирдиле, бойнума майдал такъдыла, «Башчы Хораз» деген сыйлы атны атадыла. Мени намысыма Курнаятда юч кюн бла юч кечени той этдиле.

Бир жол анам бла базаргъа бардым. Эртте заманлада Курнаятда бек уллу базарла болуучу эдиле. Битеу да дуниядан ары келмеген адам жокъ эди. Бразилияда Рамтритрахшидорм-барисихам деген бек узакъ шахардан окъуна келиучю эдиле Курнаятда болуучу тауушлукъ базарлагъа.

Анам кесине чилле жыйрыкъ сайлай, кёп айландыкъ. Бу жолча бай базар а кёрмеген эдим. Алтын, кюмюш бууунлукъла, ёшюн туюмеле, кюмюш саплы къамала! Тюрлю-тюрлю накъышла салынган чын аякъла! Къажардан келген кюйюзле! Алтын къулакълары болгъан эшек окъуна! Бирин айт да бирин къой!

Анам да кеси бюсюреген жыйрыкъны алып, юйге кетейик дегенибизлей, базарны тюз да ортасында бир къаугъа чыкъды. Мен ары тебидим.

— Алдар, жаным, барма ары. Анда уллу туююш ачылгъаннга ушайды,— дегенни айтып, билегимден тутду да жибермей тохтады. Мени тохтаргъа унамагъанымдан сора, анам да ызымдан келди.

Туююшле хар базар сайын да бола туруучу эдиле. Алай бу жолча уллу туююш а бир заманда да болмагъан эди.

Жети да японлу каратечи, алларына тюшгенни уруп, жерге къаплап, битеу да базарда болгъан кишилени дырын этип бара эдиле. Кеслери уа, ёрге секирип, аякълары, къоллары, башлары бла да ура эдиле.

— Не болгъанды сизге? Нек туююшесиз? — деп сордум отча къызгъан японлу базарчылагъа. Алай, аладан къайсысы эсе да, аягъы бла уруп, мени бияры чартлатды. Мени уа къаным къызды. Ачыуум чыкъды. Арлакъда аууп

тургъан бир арбаны эследим да, аны кёчер агъачын чыгъарып, бузукъчуланы юслерине айландым. Хы деп ургъанымлай, каратечиледен бири тюп-баш болуп жыгъылды. Къалгъанлары, аны кёрюп, ачы къычырышып, юсюме алындыла. Кеслеринде уа бир низам, женгиллик, гиртчилик, хыпийарлыкъ да бар эди! Кёзлериме, къашларыма тебине башладыла. Алай мен къолумдагъы уллу къазыкъ бла силдегеним сайын ала, жабы этип, жан-жанына чачыла эдиле. Тюйюшобюзню бек къызгъан кезиуюнде кёчер агъач сынды да японлула юсюме хуна оюлгъанча оюлдула. Мени, тулукъ таууш этдирип, сыйпай чыкъдыла. Бойнумдан да тутдула. Ачыуум бютюн къайнады. Ол къызыуум бла эки да японлуну, кёлек жагъаларындан тутуп, жерден ёрге кётюрдюм да, къол таш атханча, экисин да быргъап ийдим. Ала, базар бурууну башы бла учуп барып, жерге топ таууш этип тюшгенлерин эшитдим. Дагъыда бир каратечини жумдуругъум бла «сыйпадым» да, урчукъча айландырдым. Дагъыда бирин а... къысхадан айтханда, шошайдыла жигитле. Хорланнганларына женгдирдиле. Кечгинлик тиледиле.

— Сиз не ючюн тюйюш ачхан эдигиз? — деп сордум алагъа.

— Тюйюшюр умутубуз да жокъ эди. Алай мени эгечими ким эсе да урлап кетгенди, къаугъа да андан башланнганды,— деди японлуладан бири.

— Къызыны ким урлагъан эсе да бусагъатызына келтиригиз! — дедим мен базар халкъына. Бираздан Ибрахим деген шауурдатчы жаш японлу къызыны, къолундан тутуп, къарындашына алып келди. Къыз а аллай къызмы эди! Къыз угъай — толгъан ай!

Японлула манга уллу ыспас этдиле. Саугъагъа деп, бир кишмир кёлек да кийдирдиле. Алай

бла туююш-кѣаугѣа да бошалды. Базар да тын-
чайды. Базарчыла барысы да манга уллу ыспас
этип, жүрек ыразылыкѣларын билдирдиле. Бир
кѣара негрли уа, асыры кѣууаннгандан, келе-
келип, кѣаты кѣучакѣлады.

— Сен бизге айтчы, бу сен бизге кѣргюзтген
туююшню аты неди? — деп сордула японлула
манга.

— Курнаят туююш! — дедим мен.

— Не залим туююшдю! — деп, ала уллу
сейирге кѣалдыла.

Анам да, мен да юйге кетдик. Ызыма буру-
луп кѣарагѣанымда уа ол ариу япон кѣызы ма-
нга назик кѣолчугѣун булгѣай тура эди. Мен
да кѣол булгѣадым...

КѢАРАЧАЙГѢА ЖОЛОУЧУЛУКѢ

Бир кюн, эсде-бусда болмай тургѣанлай, КѢа-
рачайдан Курнаятха кѣуугѣунчу келди.

— Ы-ы, маржа, малкѣарлыла, болушугѣуз!
Тау кирик бир уллу эмеген келип, Теберди ба-
шында тохтап, журтларыбызны тозуратып бара-
ды. Малларыбызны ашап бошап, энди уа ариу
кѣызларыбыз бла ауузланып тебирегенди. Иш
былай барса, ол КѢарачайны жутуп бошарыкѣ-
ды, — деп билдирди кѣуугѣунчу.

— Да сиз бир эмегенни кѣалай хорлаялмай-
сыз? — деди бизни патчахыбыз анга.

— Ол бош эмеген болса, хорлар эдик. Муну
уа аузундан от чыгѣады. Бурун тешиклеринден

ургъан жел а тереклени тамырлары бла кьоба-
рады. Жети кёзю барды да, хар биринден кезиу-
кезиу элия ургъанлай турады. Биз анга артал
да къарыу эталмайбыз.

Къуугъунчуну хапары курнаятчыланы къау-
гъагъа къалдырды. Терк окъуна уллу тёре
жыйылды. Анда, къарачайлы къарындашлары-
бызны палахдан къалай къутхарыргъа боллу-
гъуну юсюнден кенгеш барды. Бирле аскер жый-
ып жиберейик дегенни айтдыла. Бирле уа Чи-
нгиз ханны окъуна сагъындыла — андан
болушлукъ тилейик деп.

— Сиз алай эте тургъунчу, эмеген Къара-
чайны тюп этип бошарыкъды,— деди къуу-
гъунчу.

— Сора не мадар болсун? — деп, тёреге
жыйылгъанла амалсызгъа къалдыла. Мен же-
римден турдум. Патчахыбыз мудах кёзлерин
манга буруп къарады.

— Неди Алдарбек... айтыр затынгмы бар-
ды? — деди ол манга.

— Эркин этсегиз, мен барайым! — дедим.

— Угъай, сен ары барып, анда жоюлсанг,
атанг-ананг жиярла. Къарачайлыла да бедиш
этерле, бир хуначы малкъарлы келди да эмеген-
нге аш болду деп. Андан эсе, жерингде тур,—
дедиле тёречиле.

Мени бир болмачыгъа санап, аланы алай
айтханлары жаныма тийди, ачыууму кьозгъа-
ды. Кишини сёзюн да къулагъыма алмай, дум
къара ажириме да минип, Къарачайгъа жол
тартдым. Къуугъунчу да, артыкъ ыразы бол-
май, ызымдан тебиреди. Бызынгы башы бла
аууп, Чегем тарына кире баргъан жерде бир ул-
лу айыу бир ариу маралны талай тургъанын
кёрдюк. Мен, арсарсыз, атымы башын ары бур-
дум.

— Къайрыса, Алдарбек? Барма ары! Айыу сыймеучюдо ашха къампалгъан кезиуюнде чырмагъанны,— деп, къуугъунчу жеринде къалды.

Мен, бара барып, айыуну эки къулагъындан тутдум. Аны кёзлерине къан чапды, къылыкъсыз къутурду. Ал аякълары бла белимден тутуп, мени жыгъаргъа умут этди. Экибиз кёп жагъалашдыкъ. Ахырында мен аны кётюрюп, жардан энишге атдым. Артха бурулуп къарасам, ол ариу марал, айыу салгъан жараларын тили бла жалай тура эди.

— Сау бол, Алдарбек, сен мени жанымы къутхардың,— деди ол, адамча сёлешип.

Мен сейирге къалдым.

— Сен мени Алдарбек болгъанымы къайдан билесе? — деп сордум анга.

— Билеме,— деди ол.— Къайры атланнганынгы да билеме. Эмеген бла сермеширге бараса. Унутма, аны жаны къарныны ичинде, киндик тийресиндеди.

Алай айтып, марал кёзюмден думп болуп кетди. Бу кезиуде къуугъунчу, атын чапдырып, къатыма келди.

— Алдарбек саумуса?! — деп, уллу сейирге къалды...

Экибиз да, бара кетип, Тебердиге жетдик. Адамла жыйылып, жияу-сыйыт эте тура эдиле. Бир ариу къыз да орталарында. Ол да жияй.

— Къайдадыла малкъарлыла? Бизге болушургъа келмеймидиле?..— деп, къарачайлыла къуугъунчуларына гузаба этип сордула.

— Ма бу келгенди... Алдарбек,— деп, къуугъунчу мени кёргюзтдю.

— Алдарбекми!!! — деп, адамла, сейир этип, манга къарадыла. Бир къарт ынна мени къатыма келди да: «Жашым, аурууунгу алайым, болаллыкъ эсенг, къутхар мени бу туудукъчугъу-

му... мени алтын Гюлжанчыгъымы. Эмегеннге бюгюн муну беребиз, ашаргъа...» — деп, тара-лып жиляды. Тёгерегиме къарадым. Эмеген сырт башында сойланып жатып тура эди.

— Ол шёндю жукълапды. Уянганлай, кё-лун бери созарыкъды,— деп ангылатдыла ма-нга адамла. Мен терк окъуна къызыны къатына бардым. Аны ариулугъу мени эсимден тайды-рыргъа аздан къалды.

— Къызыны юсюнде кийимлерин тешип, ма-нга беригиз! — деп буюрдум. Жамауат танг-та-маша болду. «Ант этдир, не эсе да бу малкъар-лыны акъылына биз билмеген бир зат келген-ди...» — деп, жыйылып тургъанла бир бирге къуш-муш этдиле. Алай мен айтханны уа тол-турдула — къызыны кийимлерин алып келип, манга бердиле. Мен, таш артына барып, ол кий-имлени кийип чыкъдым, къамамы да этек тю-бюме букъдуруп.

Бу кезиуде эмеген уянды да, аузундан от ча-ча, чинар терекден да базыкъ, тюклю кёолун алгъа узатды. Кёол аязы уллу ыстауат чакълы бар эди. Адамла къоркъуп, артха къачдыла. Мен а, акъырын барып, эмегенни кёол аязына миндим. Ол кётюрюп барып, мени аллына элт-ди. Жети кёзю бла да манга кезиу-кезиу къарай кетип, жийиргеннгенча этди. Мен инчге ауаз бла жияп тебиредим. Ол арсарсыз, чёплеуноу атханча, мени аузуна атды да, жутуп ийди. Аны тамагъындан тигелеп бара, къамамы чыгъар-дым. Жолда тюбеген маралны айтханы эсимде эди. Къарнына тюшгенимлей, къармай барып, киндиги болгъан жерин тапдым. Алайда уа бир уллу без. Эрлай, къамамы анга урдум. Жер те-бип, къая оюлгъанча болду. Тунчугъуп ёлюрге аздан къалдым. Алай, битеу кючюмю жыйыш-дырып, къамам бла эмегенни къарнын жырдым да, тышына чыкъдым. Эмеген сойланып, ахыр

— Къайрыса, Алдарбек? Барма ары! Айыу суймеучюдо ашха къампалгъан кезиуюнде чырмагъанны,— деп, къуугъунчу жеринде къалды.

Мен, бара барып, айыуну эки къулагъындан тутдум. Аны кёзлерине къан чапды, къылыкъсыз къутурду. Ал аякълары бла белимден тутуп, мени жыгъаргъа умут этди. Экибиз кёп жагъалашдыкъ. Ахырында мен аны кётюрюп, жардан энишге атдым. Артха бурулуп къарасам, ол ариу марал, айыу салгъан жараларын тили бла жалай тура эди.

— Сау бол, Алдарбек, сен мени жанымы къутхардың,— деди ол, адамча сёлешип.

Мен сейирге къалдым.

— Сен мени Алдарбек болгъанымы къайдан билесе? — деп сордум анга.

— Билеме,— деди ол.— Къайры атланганынгы да билеме. Эмеген бла сермеширге бараса. Унутма, аны жаны къарныны ичинде, киндик тийресиндеди.

Алай айтып, марал кёзюмден думп болуп кетди. Бу кезиуде къуугъунчу, атын чапдырып, къатыма келди.

— Алдарбек саумуса?! — деп, уллу сейирге къалды...

Экибиз да, бара кетип, Тебердиге жетдик. Адамла жыйылып, жияу-сыйыт эте тура эдиле. Бир ариу къыз да орталарында. Ол да жияй.

— Къайдадыла малкъарлыла? Бизге болушургъа келмеймидиле?..— деп, къарачайлыла къуугъунчуларына гузаба этип сордула.

— Ма бу келгенди... Алдарбек,— деп, къуугъунчу мени кёргюзтдю.

— Алдарбекми!!! — деп, адамла, сейир этип, манга къарадыла. Бир къарт ынна мени къатыма келди да: «Жашым, аурууунгу алайым, болаллыкъ эсенг, къутхар мени бу туудукъчугъу-

му... мени алтын Гюлжанчыгымы. Эмегеннге бююн муну беребиз, ашаргъа...» — деп, тара-лып жиляды. Тёгерегиме къарадым. Эмеген сырт башында сойланып жатып тура эди.

— Ол шёндю жукълапды. Уянганлай, кёолун бери созарыкъды, — деп ангылатдыла манга адамла. Мен терк окъуна къызыны къатына бардым. Аны ариулугъу мени эсимден тайдырыргъа аздан къалды.

— Къызыны юсюнде кийимлерин тешип, манга беригиз! — деп буюрдум. Жамауат танг-тамаша болду. «Ант этдир, не эсе да бу малкъарлыны акъылына биз билмеген бир зат келгенди...» — деп, жыйылып тургъанла бир бирге къуш-муш этдиле. Алай мен айтханны уа толтурдула — къызыны кийимлерин алып келип, манга бердиле. Мен, таш артына барып, ол кийимлени кийип чыкъдым, къамамы да этек тюбюме букъдуруп.

Бу кезиуде эмеген уянды да, аузундан от чача, чинар терекден да базыкъ, тюклю кёолун алгъа узатды. Кёол аязы уллу ыстауат чакълы бар эди. Адамла къоркъуп, артха къачдыла. Мен а, акъырын барып, эмегенни кёол аязына миндим. Ол кётюрюп барып, мени аллына элтиди. Жети кёзю бла да манга кезиу-кезиу къарай кетип, жийиргеннгенча этди. Мен инчге ауаз бла жиляп тебиредим. Ол арсарсыз, чёплеуню атханча, мени аузуна атды да, жутуп ийди. Аны тамагыындан тигелеп бара, къамамы чыгъардым. Жолда тюбеген маралны айтханы эсимде эди. Къарнына тюшгенимлей, къармай барып, киндиги болгъан жерин тапдым. Алайда уа бир уллу без. Эрлай, къамамы анга урдум. Жер тебип, къая оюлгъанча болду. Тунчугъуп ёлюрге аздан къалдым. Алай, битеу кючюмю жыйышдырып, къамам бла эмегенни къарнын жырдым да, тышына чыкъдым. Эмеген сойланып, ахыр

солууун ала тура эди. Тюбюнде адамла, мени кёргенде, уллу тамашагъа къалдыла.

— Ант этдир, жаным, сен таза да тулпар малкъарлы кёреем! Бизде къал. Хар затынгы таптырып, ариу жашатып турурбуз,— дедиле. Алай мен унамадым. Кесими Курнаятымы бир заманда бир затха да алышмагъанма. Ол жол да алышмадым. Ажириме минип, ызыма къайтдым. Къарачайлы къызла уа мени къол булгъай ашырдыла.

БИР КЮН ХУДОЖНИК КЕЛДИ

Кюнлени биринде Хасанны атасы, жашларына да саугъала алып, Нальчикден къууанып келди. Ол битеу да республиканы механизаторларыны жыйылыуларына баргъан эди.

Экинчи кюн а аны ызындан бир алапат художник келди. Келди да, жумушун айтды. Былай да былай, махтаулу механизаторну сура-тын ишлерге керекди.

Бу арыкъсуу кишини юсюнде мор къатапа костюму, башында уа, тёппесинде да топалчыгъы бла, тёгерек ысхарла бёркчюгю. Художникни къызгъыл мыйыкълары бла сакъалы, бойнуна пионер галстукча кысылгъан дарий жау-лукъчугъу Хасанны кюллюгюн келтирдиле. Алай ол кюлмеди. Нек дегенде, художник кесини сейирлик кюбюрчегин ача башлагъан эди. Анда уа — дуния бла бир бояу...

Амма бу къужур кийимли кишиге жарыкъ ышарды. Къонакъны хант къангагъа чакъырды. Сыйлай башлады.

Ашын ашап, аммагъа ыспас этип, художник тегерегине къарады:

— Ишни башларгъа керекди,— дегенни айтды.

— Хау, башлайыкъ,— деди Хасан да. Алай, атасы жашчыкъгъа ачыуланып къарады да, Хасан, ёпкелеп, бир жанына кетди.

Механизатор бла художник не затны юсюнден эсе да кёп даулашдыла. Алай художник анга хуржунундан чыгъарып бир къагъытчыкъны кёргюзтгенден сора, ата шошайды, даулашханын къойду.

Художник а, ючаякъны тохташдырып, сурат этерик къангасын хазырлай тебиреди. Ата жангы костюмун кийип келди. Ёшюнюнде уа — ордени бла майдаллары жылтырай. Ол художникни аллында шинтикге, даулашмай, шошчукъ олтурду.

Алай иш арсарсыз башланып къалмады. Художник, атаны туурасындан къарай кетип, жанлап, имбашына къатылды. Дагъыда келип, жингиригинден тутду, ары бурду, бери бурду. Художник атаны тап олтурталмай кёп кюрешди.

Ахырында, къолуна кёмюр кесекчикге ушагъан бир затчыкъны алды да, сурат эте башлады. Анда — бир ызлыкъ, мында — бир ызлыкъ. Хасан суратха, атасына да кезиу-кезиу къарай кетди да, атасыны кюллюгюн келтирди. Художник, аны эслеп, Хасаннга огъурсуз къарамын бурду.

— Жашчыкъ, арлакъ кет! Керек болсанг, чакъырыбыз.

— Бар, Хасан, дерслеринги эт,— деди ата да...

Художник экинчи кюн да келди. Алай энди ол суратны кёмюр бла угъай, бояула бла эте башлады. Хасанны кёз аллында атаны сыфаты

ма былай, узакъдан жууукълашып келгенча кёрюне тебиреди.

— Жууугъуракъдан къараргъа боллукъмуду? Жалан да бир минутчукъгъа? — деди Хасан.

— Боллукъду, нек болмайды,— деди художник, ишин да бардыра.

Ол суратны бир бурнуна, бир жыягъына къатыла эди. Суратха кёз кёре «жан кире» башлагъанды. Художник а, бирде къашларын тюе, бирде уа, бир макъамчыкъны мурулдай, ишин бардырады.

— Сурат хазыр болса, къайда тагъарыкъбыз? — деди Хасан художникге.

— Суратны ишлеп бошасакъ, жигит, музейде тагъаргъа боллукъбуз,— деди художник, къарамын суратдан айырмай.— Хар ким да кёре турурча.

— Сен бек фахмалу художник болурса. Суратны аламат ушатханса.

— Сау бол, жашчыкъ,— деди художник.

Сурат тамам болгъандан сора, битеу юйюр жыйылып, художникни ишине сейир-тамаша эте къарадыла. Ким ышара, ким башын булгъай, художникге махтау айта, ыспас эте, сюеледиле.

...Бир жол Хасан ата къарындашы бла бирге музейге барды. Экиси да анда иги кесек айландыла. Алайына, Хасан тюз да аллында атасыны суратын кёрюп къойду. Ол, аз ышара, ёшюнюнде да ордени бла майдаллары жылтырай, жашына къарап тура эди.

Хасан тегерегине къарады. Бу жыйылгъанланы барына да суратдан къарагъан ким болгъанын айтыргъа умут этди. Алай... сагъышланды. Нек дегенде, бир бирле Хасан махтанып айтхан сунарыкъ эдиле. Бирле уа ийнанмай окъуна къалыргъа боллукъ эдиле.

Ата уа бу сейирлик суратдан хар кимге да жарыкъ ышара къарай эди. Сора жашчыкъны эсине ол алапат адам, ол закий художник тюшдю.

МЕН А КЛОУН БОЛУР ЭДИМ

— Энди уа,— деди Мариям Ибрагимовна,— бери иги тынгылагъыз. Бир талай жыл озгъанлай, сиз школну бошайсыз. Андан сора уа, ким университетге кирип, окъууну андан ары бардырады, ким а, сайлагъан усталыгъына юйренип, ишлеп башлайды. Шендю уа хар биригизни бир мураты болур. Бирер усталыкъ сайлагъан болурсуз. Алай эсе уа, аны юсюнден келир дерсибизге бирер хапар жазып келтиригиз.

Сабийле быллай дерсге бек къууандыла. Нек дегенде, бу къыйын дерс туюл эди. Хар кимни бирер мураты барды. Бир бирлени уа экишер окъуна. Хасанны къоншусу Тамара кесин артисткагъа хазырлап турады. Махмут милиционер болургъа мурат этеди. Алай бу базыкъбут семизка аманлыкъчыланы къалай жетип тутаргъа умут этеди ансы. Азрет а шофёр усталыкъны сайлагъанды да, муратына жетерге да болур.

Хасан а, не космонавт, не тракторист болурма деп тургъанлай, мындан алда мураты артал да тюрленип къалды.

Иш а былай болгъан эди. Ыйых кюн, Нальчикде анасыны къарындашы кесини жашы бла бирге аны да циркге элтди. Кертисин айтханда,

быллай циркде Хасан бу жолгъа дери да болгъан эди. Озгъан каникулда. Алай бу жол кѳргени уа эсине былай тѳйреуюч бла тѳйрелип къалгъанча болду.

Жигит жашла бла кыызла деменгили чатырны тѳбюнде кѳушлача уча эдиле. Джонглѳр а дуния бла бир тогъайны, ѳрге сызып, бирем-бирем тутта эди. Жаныуарла да, не айтырса, кѳп тюрлю сейирлик ишле эте эдиле. Ма уллу къаплан, бир ариу кызыны буйругъуна бойсуна, жана тургъан тогъайны ичи бла секирип ѳтдю. Тау кибик пил, не багъалы этдире кетди эсе да, арт аякъларына туруп ѳкюрдю. Ол аны саламлашханы иш болур эди. Бир бурматюк итчик, чабып баргъан атны сыртына кѳонуп, жыйылгъанлагъа кѳарады да эки-юч кере юрдю: «Кѳарачыгъыз, мен нечик жигитме!»

Акробатла да, кѳаты санлы жашла бла бир кыыз, секирип, хауада киштикча бурула, кѳп кѳарс урдурдула, аперимлик алдыла.

Алай барындан да бек а Хасан клоунлагъа сѳюйүп кѳарай эди. Бютюн да ол алаша бойлу клоуннга. Ол кѳуру юс кѳрюмдѳсю бла окъуна кюлдюрюр эди. Бир бутлугъу биринден кыысха кѳюлан кѳнчеги, узун жухлу чурукълары, жохар габарасында аш табакъ тенгли тѳймеси... Бек сейирлик а — бети. Тѳп-тѳгереке картош бурну, узун кирпичли кѳзлери, кыып-кыызыл кыызыл чачы.

Ол акробатланы, гимнастланы, джонглѳрланы алай эриклей эди, кѳарагъанла бу клоун ала этген номерлени аладандамы иги эте болур дерча. Ол кюлсе, аузу кѳулакъларына жетип къалгъанча бола эди. Жиялгъанда уа кѳз жашлары сакъ жауунча жауа эдиле.

Циркге келгенле уа, асыры кюлгенден, бир бирлери, кѳол жаулулкъларын чыгъарып, кѳзлерин сюрте эдиле. Уллула, сабийле да бу кюн

кибик жарыкъ клоуннга аяусуз къарс ура эдиле. Да сейирми эди: хар атламы, хар чам сёзю кюлкю къабындыра эди.

Хасан да, жанында олтургъан кишича, къарнындан тутуп, кюлгенлей турду. Бир кесекден а Хасан бу клоуннга сукъланып башлады...

Жазаргъа олтургъанда кёп сагъыш этди. Айтхылыкъ клоунну юсюнден сёз бла къалай айталлыкъса. Аны кёзюнг бла кёрюрге, къулагъынг бла эшитирге керексе.

Къалай-алай болса да, Хасан клоун усталыкъны нек сайлагъаныны юсюнден былай жазып башлады:

«Клоун минг да адамны бирден кюлдюре биледи. Ол минг да адамгъа зауукълукъ, къууанч береди. Андан халал иш а болурму... Мен билеме, иги клоун болур ючюн кёп затха юйренирге керекди. Къаты санлы болургъа, спортсмен, артист да болургъа керекди. Къолумдан келсе, мен клоун болур эдим...»

Экинчи кюн дерседе хар ким жазгъан хапарын окъуду. Устаз да бек ыразы эди. Хар ким муратын ачыкъдан жазып айтады.

Кезиу Хасаннга жетгенде уа, бары да сагъайдыла. Аны уста хапарчы болгъанын сабийле биле эдиле.

Алай Хасан клоун болургъа мурат этгенин эшитгенде уа, бары бирден кюлдюле... Ол циркде кюлгенле Хасанны кёз аллына келдиле...

«Охо,— деди ол ичинден,— муратыма жетсем, сизни андан да бек кюлдюрюрме».

— Аперим, Хасан,— деди Мариям Ибрагимовна.— Минг да адамны къууандырыр муратынг бар эсе, ол иги муратды, огъурлу ишди.

— Тамбыладан башлап,— деди Хасан,— хар эрттен сайын, терк кийинип, жарагъан зарядка эте турлукъма.

— Ол а иги затды, балачыкъ, алай сенича эринчеклеге зарядка дегенинг бир кесек кыйыныракъ иш болур,— деди амма, масхара эте.— Ансы зарядка уа бек керекли затды дейдиле.

— Ма сен иги къарап тур, амма, зарядка бла да къалмай, ол уллу тюкеннге дерн чабып къайтама. Сора школ арбазда турникде бир онеки кере бурулама. Юйге келип, къолуму-бетими сууукъ суу бла жууама. Сора уа... сен айтхан жумушланы э-э... жерге салмай этеме.

— Охо, къозучугъум, охо, бек алапат ишни башлагъанса, алай...— деп, амма, башын булгъай, ышарып кыйду.

«Эртте къобар ючюн, эртте жатаргъа керекди»,— деди Хасан кеси-кесине. Сора, мултик да тауусулуп, ол ариу кыйыз да «Тынч кечели болугъуз, сабийле!» — дегенлей, Хасан жеринден арсарсыз турду. Ары-бери бурулмай, барып, жууургъан тюбуне ташайды.

Алай, кёзюне жукъу келир орнуна, башына тюрлю-тюрлю сагъышла келе тебиредиле. «Аны бла да къалмай, арбазда бир уллу таш барды да, ол ташны да кётюре турурма. Сора, билек шаупютлерими иги къатдыргъанлай, Аскер бла жарагъанча салышырма. Ансы, менден бир жылчыкъ тамата болгъанына базынып, къуру да манга чам этгенлей туруучуду. Мен аны алайлай да кыйркыйргъа болур эдим...»

Кеч-эртте болса да, сагъышла кетип, аланы ызларындан жукъу да келди. Сора бир сейирлик тюш да аны бла бирге келди. Ма Аскер бла ол бузоула отлаучу талачыкъда кыаты тутушадыла. Хасан аны, белинден тутуп, ёрге кётюре-

ди да, Аскер а жалынып башлайды. «Эхей, мар-жа, Хасан-шуёхум, сен мени бу жол айыплы этме, бу къадар халкъ къарап тургъанлай», — дейди. Хасан ызына бурулуп къараса — битеу да школну сабийлери жыйылып, тутушханладан кёзлерин алмай сюеледиле. Эм алларында уа — ол Аскер бла бир партада олтургъан Тамара. Хасан сагъышлы болду. «Керти да айыплы иш боллукъду мен муну былайда сыртындан салсам. Бу жол чакълы къояйым. Артда, бир башха жерде тюбегенде танытырма анга кесими...»

Эрттенликде, терезе бла ётюр, Хасанны жел-кесин къыздыра башлагъан кюн таякъла битеу да отоуну толтурдула. Жашны тюенене этген оноуу эсине тюшдю. Тёшег а алай жылыды, хы-чыуунду, алай жумушакъды. Сора орамгъа адамла да жайыла башлагъан болурла. «Бу не этеди, тели кибик!» — дерге да болурла, Ха-санны чабып баргъанын кёрселе. Турникни те-мири да алыкъын жылынган болмаз... Кранны сууукъ сууу эсине тюшгенде уа, Хасан тёшегине бютюр терен батылды. «Охо, бютюр бир кесек кечигип къалгъан эсек да, тамбыла танг да ат-хынчы чыгъарбыз. Салкъын аязчыкъда...»

Бир заманда амма да кирип келди.

— Охо-охо, солу, балачыкъ, бир кесекчик солу, ансы ол «зарядка-марядка» деген бла санларынгы арытхан болурса. Ол арбазда уллу ташны да сенми тепдиргенсе? Нек эсе да, чунгу-рундан бир жанына кёчюр тургъанга ушайды.

«Амма биягъы чамын башлады. Да охо, тамбылагъа дери тёзсюр да ишлени-оюнланы анда кёргюзтюрюз», — деп, Хасан жууургъан тюбуне башын да тумаландырды.

КЪЫРКЪАРДА

Хар къыркъар жетгени сайын къой къыркъыучу «парикмахерле» эришиу къураучудула. Ким кѣп къой къыркъыр, ишин ариу тамамлар, жаш усталагъа ким иги юлгю кѣргюзтюр деген хыйсап бла.

Тюзюн айтханда уа парикмахерден эсе къой къыркъыучу устаны иши къыйынды. Ол къойну чач тююн угъай — битеу «тонун» къыркъып алыргъа керекди. Терк да, ариу да къыркъып.

Бу сейирлик эришиуле башланган кезиуде битеу ишден бош адамла, уллу, гитче деп къалмай, къыркъыу бардырыллыкъ жерге табылыучудула.

Ферма элден узакъ болмаса да, Хасан ол кюн бек эртте турду. Анасындан эркинлик алып, Борис бла бирге жолгъа атланды. Борисни атасы озгъан къыркъарланы экисинде да чемпион болгъанды. Аны себепли, Борис къой къыркъыуну юсюнден атасындан эшитген затланы Хасаннга, бирси тенглерине да айтып туруучуду. Хар хапарын а былай башлаучуду: «Тохтагъыз бир, сиз андан не ангылайсыз? Бусагъат, ангылатып къояйым. Къыркъарда, сѣз ючюн...»

Ма хар заманда да алай.

— Тохта, Хасан, мен санга ол затны ангылатып къояйым...

— Кел, Борис, сен бу жол, аузунгу ачмагъанлай, бир кесекчик тур. Ангыламагъанымы санга кесим сорурма. Охому?

— Да... охо,— деди Хасанны тенги бир кесек ѳпкелеген ауаз бла.

Жер да, кѣк да, адамла да къыркъаргъа тынгылы хазырлангандыла. Кѣкде жангыз бир булутчукъ да кѣрюнмейди. Жерде уа аз желчик да жокъду. Энди былайда элдеча жылы болма-

са да, «парикмахерле», жалан кёлекле болуп, кыптыларын зызылдата, жарау эте турадыла. Эришиуню ачарыкъ сюдюню буйругъун сакълайдыла. Ол а, уллу журналыны чапыракъларын аудура, бир керекли жазууну излей тургъаннга ушайды.

Къойла да сакълайдыла. Ала кызыудан кыйналып тургъанчадыла. Да сейирмиди. Борис бла Хасан, бир-бир кишиле да кысха женгли кёлекле кийип тургъанлыкъгъа, къойла къалын жюн «тонларын» төшмегендиле. Мудах кёзлери уа, теркирек къармашыгъыз да бу ауур тонларыбызны юсюбюзден теркирек кетеригиз дегенчадыла.

Ма къаты санлы, кенг жауурунлу жашла, кишиле да, тюз да ол парикмахерлени машинкаларыча, алай бир кесек уллуракъ машинкаларын къаты тутханлай, хар ким кеси жерине тийишди. Имбаш, билек шаугютлерин кымылдата, жарау этдиле, сюдю таба бурулдула.

Ахырында, акъ къалпакълы сюдю — бу иште уллу сынамы болгъан акъмыйыкъ киши, сагъатына къарап, белги берди. «Башлагъыз!» — деди.

Ол да алай айтханлай, болушлукъчу, жумушчу жашла, къойларын кётюрюп элтип, «парикмахерлени» алларына салдыла. Ток бла ишлеген машинкала, былайгъа минг да дидин учуп келгенча, бирден зызылдап башладыла.

Ал сагъатда къойланы бир бирлери бу иште ыразы болмагъанча да кёрюндюле. Санлары къалтырай, къоркыгъанданмы болур эди, тыпырдаргъа да бир болдула. Алай, кызыу «тонларын» ташлагъандан сора, салкъын хычыуун кёрюнюп, шошая тебиредиле.

Жашчыкъла Сафар ишлеген жерге жанладыла. Кыркыуучу машинка бу кишини уллу, гёжеф къолларында бир гитчечик кёрюнеди. Ал-

лындагы кьой а бош кьозучукьгьа ушап кьа-
лады.

Хасан бла Борис, ишни барыууна асыры
сейир этгенден, ауузларын ачып кьарайдыла.

Биринчи «тешинген» кьой Сафарны кьо-
лундан секирип тюшдю. Тюшдю да, бир ауукьгьа
абызырап, тегерегине кьарай, сюелгенлей турду.
Халына кёре бу манга не болуп кьалды, былай
женгилчик кьалай бла болалдым деп тургъан-
нга ушай эди. Кертиси бла да аны кёрюмдюсю
шөндю бек кюлкюлю эди. Кьырккьылгъан кьой-
ну башы уллу, төммеги уа бир назикчик болуп
кьалгъанча кёрюндю. Алай, дарман суу да чач-
дырып, энчи буруугъа кьыстагъанларында,
кьойгъа жангыдан жан кире башлагъанча
болду.

Бир кесекден а Хасан бла Борисге да иш та-
былды. Зоотехник киши, жашчкьъланы алла-
рында тохтап, сагъышланды. Сора бир гюрюлде-
ген ауаз бла айтды:

— Келчигиз, жигитле, келчигиз былай, жа-
нымы кьыйырчыкьлары. Бодуркьулача сюелип
турмагъыз да, бир затха жарагъыз.

— Не затха? — деди Борис, алгъа атлап.

— Ма былайда тохтагъыз да, кьырккьыл-
гъан кьойланы ол «тонлуланы» бурууларыны
кьатына иймей туругъуз. Ансы ол эски чалман-
нга мен бек ышанмайма, — деди зоотехник
киши.

Жашчкьъла бу уллу ишде алагъа да бир жу-
муш табылгъанына бек кьууандыла.

Кьырккьылгъан кьойла кёпден кёп бола ба-
радыла. Ол «тешингенлеге» жанлары ауруп
кьарагъан «тонлула» уа энди алагъа сукълан-
нган окьуна эте башлагъаннга ушайдыла. «Биз-
ни уа кьачан тешиндиредиле?» — деп, сакълап
турадыла. Кьырккьылгъанла уа бурууларында
ары бла бери, кьууанып, жортадыла.

«Парикмахерле» кыйын ишлерин тохтаусуз бардырадыла. Жюн тебеле кез кере есе тебирегендиле. Эки мазаллы киши уа ол тебелени, жыйып, кысып, базманнга етдюрөдиле...

Тюш бола, арыгъан усталагъа, битеу да бу ишге къатышханлагъа солургъа, тюш азыкъларын ашаргъа эркинлик берилди.

Хасан бла Борис, арыгъанларын сезип, ол оноугъа къууандыла.

— Келигиз, жигитле,— деди ол биягъы зоотехник киши,— бир зат къабыгъыз, харипчикле, сиз да ач болгъан болурсуз. Келигиз, ол иги айрандан да ичигиз.

Жашла, таматала олтургъан узун столну кыйырына тийишип, тойгъунчу ашадыла. Хасан кружка бла бир айранны солумай ичди. Ол акъ «мыйыкъларын» сыйпай тургъанда уа Борис айранын кезлерин кысып иче эди. Асыры хычыуун кёрюнгенден болур эди. «Киштикле да,— дейдиле,— къаймакъ ашай туруп, кезлерин кысыгучудула».

Алайгъа бригадир жанлады.

— Ахмадия,— деди ол жанында сюелген шофёр жашха.— Энди жашчыкъланы кыйнамайыкъ. Экисин да ол жылы гарагъа элт да, ойнап, солуп келсинле.

Ахмадияны «уазиги» кызыл ташлы суучукъдан етгенлей, ёргеде уллу сары къая кёрюндю. Машинадан тюшүп, бир кесекчик атлагъанлай а жашла тылпыу эте тургъан кёлчюкге чыгып кълдыла. Кёлчюк дегенде да бир уллу таш «тегенеге» келдиле. Тёгерёги да бир кызыл гыйы ташла бла сырылып.

Жашчыкъла сейирге кълдыла. Бу аланы бери биринчи келгенлери эди.

— Тешинигиз, жашла, жууунугъуз! — деди Ахмадия.— Къоркъмай киригиз. Сууну иссиги жалан да отуз градусду. Хамам суудан исси

туйюлду. Къышда, жазда да тюрленмейди. Жылылай турады. Алимле мынга «гейзер» сууду дейдиле. Эшитгенмисиз аллайны?

— Угъай,— деп, шыбырдан айтды Борис.

— Жер тюбюнден боркзулдап чыкыгъан суугъа айтадыла алай,— деди Хасан.— Мен бир жол телевизор бла кёрген эдим. Къайда эсе да аллай айрыкам барды.

— Исландия,— деди Ахмадия.— Анда дуния бла бир гейзер барды. Бизде уа жалан да бучукъ,— дей, ол таш «ваннагъа» ташайды.

Хасан бла Борис да бу тауушлукъ ваннада зауукълу жууундула. Алай бир кесекден Ахмадия, суудан чыгып, кийине башлады.

— Болду, жашла. Мен аны сизден кыызгъанмайма, алай бу сууда кёп жууунургъа жарамайды.

— Не-ек? — дедиле жашчыкъла, бу хычыуун суудан чыгаргъа суймей.

— Сууну дарманы барды. Дарман дегенни уа мардасын артыкъ алсанг, хайырындан хатасы озуп кетерге боллукъду,— деди хар нени да билген Ахмадия.— Ахшы жашла уа аны унутмазгъа керекдиле...

Жашчыкъла фермагъа энгенде да иш кыыстау бара эди.

— Чемпион ким боллукъ болур? — деди Хасан.

— Ол а артда белгили боллукъду,— деди Ахмадия, жашланы машинагъа миндире.

Кюн акъбаш тау таракъланы кыызарта тебиги. Тёбенги жашчыкъланы бетлерин хычыуун сылап ётдю. Ёргеде, къая жухда ёсген жангыз назы терекчикни ауанасы кесинден эсе узун болду.

Къыркъарны биринчи кюню бошала бара эди...

ХАСАН КЪОШХА БАРАДЫ

Терекле жашил бет алып, чыпчыкъла да аяусуз жырлай тургъан кюнлени биринде Хасан школдан къууанып келди, анасын къучакълады.

— Мама, мен экинчи классха ётгенме! Жалан бир «тёртчюгюмден» къалгъаны «бешледиле». Сурат этиуде бир кесекчик артха къалгъанма, алай сен къайгъы этме. Келир жыл андан да «бешле» ала турурча окъурма. Ма кёрюрсе.

— Аперим, балачыкъ,— деди анасы, Хасан-ны башын сылай.

— Мен энди «балачыкъ» туююлме, мама. Мен энди экинчи классны окъуучусума. Ангыладынгмы? Устазыбыз а жай каникулланы зауукълу ётдюрюгюз дегенди.

— Охо, жашым, охо. Сен каникулларынгы зауукълу ётдюрюрча этербиз. Биз айтханны этип тур ансы. Энди уа бар да, амманы да бир къууандыр. Ол кеси да бюгюн сени либжи бла сыйларгъа хазырлана турады. Мен айтханны айтма ансы, алгъындан билдирип къойгъанымы жаратмазгъа да болур...

Хасан аш отоугъа киргенде, амма ун элей тура эди. Ол, жашчыкъны эслегенлей, къолунда элегин бир жанына салып, Хасаннга тюрслеп къарады.

— Былай эртте нек келдинг, Хасан? Огъесе сен биягъы энтда бир палахмы этип келесе? Ы-ы?

— Бир тюрлю палах жокъду! Мен экинчиге ётгенме, экинчиге! Ангыладынгмы? Ма, бу махтау къагъытха да къара! Жалан да бир «тёрчюм» барды. Къалгъаны — «бешле».

— Китапчыкъгъа уа жазгъанмыдыла? — деди амма, къолларын сыйпай.

— Хау, ма кесинг къара!

Амма Хасанны кѣучакѣлап, мангылайына уппа этди, чачына да ун жакѣды. Сора, дагѣы-да, туурасындан кѣарай кетип, айтды:

— Аперим, мени акѣыллы улакѣчыгѣым, аперим, «атлишник» балачыгѣым! Бек кѣууандырдынг мени, бек кѣууандырдынг.

Ол сурат этиуден «тѣрт» алгѣаны ючюн бир кесек тырманчыкѣ этерге боллугѣун Хасан алгѣындан окѣуна биле эди. Алай анга да жууабын алгѣындан хазыр этип кѣойду. «Энди сурат этедамы билмейсе?» — десе — «Келир жыл барын да озмасам, мыйыгѣымы юзюгѣюз!» — дерме. Аз кюлмезле».

Энди Хасанны сагѣышы, кѣайгѣысы да бирди: жангы окѣуу жылгѣа дери заманны сейирлик, хайырлы да ѣтдюрюрге керекди. Ол устазлары айтханча...

Ингирде, телевизор ѣчюлгенлей, Хасан жукѣларгѣа кетди. Арсарсыз барып жерине жатды. Алай жукѣусу уа келмейди. «Энди эрттенден ингирге дери, чыбыкѣ атха минип, орамда жортуп айланыргѣа жарамаз. Энди мен уллу болгѣанма. Айып этерикдиле. Да сора каникулларымы кѣалай ѣтдюрейим да?» — деген сагѣыш Хасанны башындан кетмейди, жукѣларгѣа кѣоймайды.

«Охо,— деди ол ахырында кеси кесине,— каникулну кѣайгѣысын таматала этсинле. Алай да алай да ала айтханча боллукѣду. Ала уа манга аман болурунму сюедице? Угѣай, сюимейдиле».

Кертиси бла да ол кезиуде таматала да Хасанны юсюнден кенгешлерин башладыла. Ол жууаплы кенгеш тийишли оноу бла бошалыргѣа керек эди.

— Юйде турсун,— деди атасы.— Аммагѣа болуша турур. Ансы жукѣгѣа жарамай айланса, тапсашар-лодыр болуп кѣаллыкѣды.

— Тенгчиклери бла бирге ол сабийле солугъан лагерге ийип кёрсенг а къалай болур эди? — деди мама. — Анда вожатала бар, кёз-къулакъ бола турур эдиле. Ансы юйде эрикгенден къыйналыр.

— Ол а бошду, — деди атасы. — Кесин жюриоте билмегенни аллай жерге алыкъын ийген эртеди. Лагерни жандырып къачса, турурсуз алай. Угъай, ары иймейик...

— Шахаргъа элтип, къарындашынгы сабийлери бла турма къойсагъ а къалай болур эди? — деди мама.

Аны эшитгенде Хасан къууанды. «Кертиси бла да, алай этселе, нечик иги боллукъ эди. Кюн сайын морожна аша, лимонад ич. Сора ол зоопаркга да бара турургъа боллукъ эди. Э, сахарда азмыды зауукълукъ иш. Ма жашау десенг...»

Алай бу жол анасы кеси айтханны кеси жаратмай къойду:

— Угъай, ийнан, алай а тапсыз болады. Къарындашынг асыры тынч адамды. Жаш къолдан ычхынып кетерикди. Сора ол биягъы машина бла да тынчлыкъ берлик туюлду.

Атасы, анасы да кёп сёлешдиле. Амманы ауазы уа алыкъын чыкъмайды, эшитилмейди. Жукълап ишми тура болур? Алай, Хасанны башына аллай сагъыш келгенлей, амма сёлешип башлады. Хасан сагъайды. Эки къулагъы бла да эшитир ючюн, башын жастыкъдан кётюрдю. Ол биледи, ол ахшы биледи: атасы, анасы да не кёп кенгешселе да, иш амма айтханча боллукъду. Нек дегенде, ала Хасандан тамата болгъанлыкъгъа, амма аладан да таматады. Андан болур, амма хар сёзюн ашыкъмай, тыншчыкъ айтып къоючуду.

— Аны-муну къоюгъуз да, жашны къошха иейик. Заманында лагерге да барыр, сахаргъа да барыр. Алай бу жол Османнга иейик. Ол Ха-

санны адам ызына салыр, кѣп керекли затха юйретир. Сабий, малчыла бла туруп, айран ичип, ариу тау хауадан да юлюш алса, игиди. Келигиз, жаш кеси эрикгинчи кѡшда турсун. Алай тап сунама мен.

Таматала барысы да ол оноугъа келишди. Таулу жашчыкъ таулары да бир кѣрсюн. Осман а аны эрикдирмезге кюрешир. Ол жарыкъ кѣллю адамды, сабийлени да бек сюеди.

Таматала жукъларгъа кетди. Алай Хасан а нек эсе да жукълаялмайды. Ол бийик таулары, ол кѡшну, ол айранны... барын да кѣз аллына келтирирге кюрешди. Алай келтиралмады. Кѡшда ишлегенледе ол таныгъан жалан да Османды. Бу оюнчу, кюлкючу кишини Хасан бек сюеди. Болса да кѡшда бир бек эригирге тюшмеге эди... Быллай сагъышла башында айлана, Хасан ахырында кѣзлерин къысды, ызы бла уа терен жукъугъа батылды.

Эрттенликде, Хасан уяниганда, жаз кюнню таякълары терезе бла тѣгюлюп, битеу да юйню жарытып тура эдиле.

Хасан арсарсыз кѡл-бет жууду, ашын ашады, сора жангы чурукъларын кийди. Аммасы кѣп болмай алып келген спорт костюмун да кийип кѣрдю. Аны тауда ингири салкъын, сууукъ окъуна болуучусу ючюн алгъанды. Хасан костюмну «зыр-р» деп ачылыучу кирити бла кюреше тургъунчу, амма уллу сумкагъа лѣкъумла, бишлякъ, жумуртхала, сора эки бишген тауукъ салды.

Тюз да ол кезиучюкде уа арбазгъа колхоз сабанлада айланыучу «уазикледен» бири кирди. Амма бла анасы уа Хасанны урушха ашыргъанча, алай тансыкълап кѡучакълайдыла. Анасы бир кесек жилиамсырагъаннга окъуна ушайды. Алимчик да, бир зат сезгенча, Хасаннга

къысылып, андан тансыгъын алыргъа кюрешгенчады.

Аллында, шофёр жашны онг жанында Хасан олтурду. Арт шинтикге уа — атасы.

— Да къалай этебиз, жигит,— деди ол шофёр жаш,— машинаны сенми бардыраса, огъесе, манга ышансанг...

«Ол «Волга» бла болгъан ишлени билип тура кёреме»,— деди Хасан ичинден. Соруу кёлуне тийгенин а сездирмеди.

— Ышанама,— деп, къысха жууап этип къойду. Къозутургъа кюрешгенлени айтханларына къозулсанг, артда тынчлыкъ бермей турлукъларын Хасан ахшы биле эди.

* * *

Жолну ал кесегин Хасан иги танийды. Андан болур, эрикген да этди, жукъусу да келди. Алай машина уллу сыйдам жолдан сол жанына бурулуп, тарыракъ жолгъа чыкыгъанда, Хасан бу жолгъа дери кёрмеген жерлерине сейир этип къарай башлады. Жол энди уллу жарны эрни бла боз къаялагъа къысылып барады. Бир бирде машина башындан салынып тургъан деменгили ташланы тюплери бла ётеди. Бирде, булутсуз кёкден къарагъан кюн алларында тау жолну жарытып барады. Бирде уа «уазик» аллында кесини узун ауанасын къуууп баргъанча да болады. Жол энди алгъынча сыйдам туююлдо. Бир кесек тарыракъ да кёрюнеди. Машина, жардан кетеме деп къоркыгъанча, къаялагъа къысылгъанлай, бек да ашыкъмай барады.

Хасан жарны эрнинде ариу тизилип келген акъ таш столбачыкълагъа къарай кетди да, шофёр жашха бурулду.

— Былайдан энишге ташайыргъа боллукъмуду?

— Айхай да боллукъду. Бир кёрюрмю эдик?

— Чыкъсын да кеси кёрсюн,— деди Хасан-ны атасы ачыуланган ауаз бла.— Билмей тургъанлай, быллай тели-мели айтып ийген адетинги къачан къоярыкъса?

Хасан жууап къайтармады. Жолну къалгъа-нын тынгылагъанлай барып туругъа сёз берди кеси кесине. Болса да бир кесекден ол сёзюн унутуп къойду.

— Ол тауну башындан энишге салынып келген жыжымчыкъ неди?

— Ол а,— деди шофёр жаш, тауну чегет жанында энишге ызланган акъ «жыжымчыкъгъа» къарай.— Ол эрип бошалгъан къарчыкъны ызыды. Ариумуду?

— Бек ариуду,— деди Хасан, асыры сейир эгенден ауазы да кючден эшитиле.— Анга жуугъуракъ барып къараргъа боллукъмуду?

— Хазнамы,— деди шофёр.— Машина ары ёрлеяллыкъ туююлдо. Жыяу барама десенг а ингирге дери да жеталмазса. Таулада хар не да быллай къарагъанда жууукъда кёрюннгенликге, барып турсанг а — жолу тауусула билмейди.

Алайына, билмей тургъанлай, жол сол жанына бурулду да, машина тюз да эки акъ юйчюкню аллында тохтап къалды.

Хасан, атасы, шофёр жаш да машинадан секиришип тюшдюле. Алай, шофёр жаш, экиси бла да саламлашып, биягъы жерине орналды да, машинасын ызына бурду.

— Эриксенг билдирирсе, Хасан! Мен а къарап-къарагъынчы жетерме! — деп кычырды шофёр жаш машинасыны терезесинден.

— Охо-о! — деди Хасан.

Атасы да, ол да салкъын юйчюкге кирдиле. Аны ичинде уа — эки узун шинтик, стол, арлакъда уа — къара от жагъа.

— Биз энди мындамы турлукъбуз? — деди Хасан, бу халгъа бюсюремегенин ангылата.

— Угъай, жигит, мында киши да хазна кѣп къалмаучуду. Жауун жауса, не билейим, къая оюлуп жолну кессе, жолоучула мында ышыкъ табадыла, солуйдула... аз затха жарамайды тау жоллада быллай юйчюк. Къаячыла, туристле, геологламы дейсе, башха жолоучула...

— Осман а къачан келликди? Биз былайда аны сакълап тургъаныбызны уа ол билемиди? — деди Хасан, къайгъылы бола.

— Билмей а! Мен эрттенликде, сен жукълап тургъанда, анга телефон бла сѣлешгенме. Былайгъа тюш бола келлигибизни да айтханма, — деди ата, сагъатына къарай. — Кел, бир кесекчик солудунг эсе, аллына чыгъайыкъ.

— Къош а былайдан узакъмыды? — деди жаны-тини соруула берип тургъан Хасан. Алай атасы бюгюн анга артал да ачыуланмайды. Хар сорууна тынгылы жууап бергенлей турады.

— Да аны уа кесинг бил: ма, ол акъбаш къаяны кѣремисе? Угъай-угъай, бери къара. Ма аны этегиндеди къошубуз. Былайдан кѣрюнмейди, ол дуппурчукъ жабып турады. Алай ары атлагъа минип барлыкъбыз. Ол Осман келтирлик атла бла...

— Атла бла! Атла бла! — деп, къууанчлы къычыра, Хасан ёрге бла эниште жорта тебиреди. — Былай кѣп нек къалды Осман? Энди уа къаллай бир сакъларыкъбыз?

Хасан жолчукъну бирси жанында жартысын да габу басып тургъан бир ташны эслеп, секирип анга минди. Бир сейирлик шауданчыкъны да анда эследи. Тюз ол ташны тѣбен жанында.

— Былайда шауданчыкъ барды! Мен шаудан тапханма! Келчи, ичип кѣрейик!

— Да кёрейик,— деди атасы. Сора, юйчюкге кирип, акъкъалай кружка алып чыкъды. Ата шауданчыкъдан узалып суу алды. Эм алгъа кеси уртлап кёрдю. Сора, тилин чок этдире, кружканы Хасанга узатды.— Бир уртлап кёрчю.

— Уой нечик сейирлик затды! Къара, чыр-чыр эте турады. Тюз да ол тюкен аллында сатылыучу татлы суугъа ушайды. Аныча татлы туйюлдю ансы...

— Да алай къалай болады да? — деди ата.— Татлы суугъа ол татлы болмаса къалай бла ушарыкъды?

— Бир кесекчик... Ма бу гитче кёмюкчюкле-ри бла,— деди Хасан.

Дагъыда бир кружканы «тындыргъандан» сора жашчыкъ бу шауданны ташларыны къызарып тургъанларына эс бурду. Ала кертиси бла да, къызыл кирпишчиклеча къызылла эдиле. Ол себепден, дагъыда бир соруу тууду. Алай ата анга терк жууап тапды:

— Сен ичген сууда темир барды. Ол ташлагъа чёкгенди да, ала да ма андан къызаргъандыла. Нарзанды бу — гара суу.

— Да алай къалай болады да? Темир ташлагъа къалай бла «къонады?» — деди Хасан, «темир» дегенни кесича ангылай.— Темир къашыкъ, темир бичакъ, темир кирит... трактор да битеуюнлей темирден ишленеди...

— Охо, жашы, ол затла бла бу жол башларыбызны аурутмай къояйыкъ,— деди ата.— Артда, школда, химияны дерсинде тынгылы айтып, кёргюзтүп ангылатырла.

— Охо,— деди Хасан да...

Аны сагъышларын узакъдан эшитилген ат аякъ тауушла бёлдюле. Бир кесекчикден а къая жухну артындан эки ат кёрюндюле. Чырпабёрк киши, бир атха минип, бирсин а жүгенинден тартып келе эди.

Хасанны атасы атлыны аллына чыкъды. Чырпабёрк къарамыйыкъ киши, жолоучулары кёргенлей, атындан секирип тюшдю. Хасан бла, аны атасы бла да жарыкъ саламлашды. Осман-ны бети, тау желлери кюйдюргенден болур, мор-гъулдумду. Хар кюлгени сайын а къалын къара къашлары бла мыйыкълары бир кюлкюлю кы-мылдайдыла.

Осман Хасанны къаты къучакълады.

— Мени жигер болушлукъчум, Хасан-къа-рындашчыгъым, нечик иги болду келгенинг. Ке-синг да нечик уллу жаш болгъанса, нечик залим жаш болгъанса!

Хасан жукъ айтмады. Жалан да таматала-гъа энтда бир сейир этди. Хар тюбегенлери сайын айтханлары бирди: «Уой нечик уллу жаш болгъанса, нечик уллу болгъанса!» Уллу болур ючюн, амма айтыучулай, кёп гыржын ашаргъа керекди. Хасан аны кеси да энди бек ахшы биледи.

— Энди къошубузда тургъан къадарда, биз-де болгъан халлагъа, бизде жүрюген адетлеге, жорукълагъа табылыргъа керекди. Ангыла-дынгмы, къарындашчыгъым?

— Ангыладым,— деди Хасан, атладан би-рин сайлай.

— Аны айтханым,— деди Осман, къара-торну бойнун къашый,— манга сормай бир жа-ры кетмезге, бир тюрю иш этмезге. Айтханым-дан чыкъсанг а не этерими билесе.

— Къулагъымы кесип, гутчагъа атарыкъ-са,— деди Хасан, атха чёпчюк узата.

— Ай маладес, ай аперим! — дей, Осман, акъ тишлерин ачып, зауукълу кюлдю.— Ма кер-ти да жигит десенг! Хар нени да нечик ангы-лап, билип турады. Ма-аладе-ес!

Хасан да кюлдо. Ол кесин таныгъанлы бери аны къулагъын кесерге айтмагъан ким къалды! Бирси жашчыкъланы, аны тенглерин да къуру алай айтып къоркъутургъа кюрешиучюдоле. Алай къулагъы кесилгеннге Хасан алыкъын бир да тюбемегенди, кесини къулакълары да жерлериндедиле.

Таматала салкъын юйчюкден ауузланып чыкъгъынчы, Хасан атланы тегереклерине айланганлай турду. Ала да, кеслерин сымарлап, жашчыкъгъа уллу къара кёзлери бла къарай эдиле. Къараторну ал аякъларында чыммакъ-акъ «носки-чындайчыкъларына» Хасан сейир этип къарайды. Атны къара туякълары да кёп болмай сюртюлген чурукъларына ушайдыла.

Ол бирси къызыл атны уа ал онг аягъы къалтырай турады. Хасан жууукъ барып къарады да аны тобукъ башында бир гитче жарачыкъны эсledi. Аман саскыла анга кьонаргъа кюреше эдиле. Ат да аягъын аланы кыыстар ючюн кымылдатханига ушай эди.

Ахырында таматала да чыкъдыла.

— Былада мени атым къайсыды? — деп сорду Хасан.

— Бу жол сен бла мен бир атха минейик, — деди Осман. — Бирси атха уа атанг минсин.

Хасан жукъ айтмады. Кертиси бла да ол атха минсе, бирси ат эки уллу кишини къалай кётюраллыкъды? Алай а жарамайды. Хар не да табынлай болургъа керекди.

Атла ашыкъмай барадыла. Ташлы жолчукъ ёрдо. Атла да къарыуларын андан аяй болурла, ким биледи. Османны аллында ырахат олтуруп баргъан Хасан, бурулуп, энишге къарагъанында, ол жол жанындагъы жангыз юйчюк бош оюнчакъ юйчюкге ушап къалды. Алай ёргеде сыртха кьонуп тургъан акъ булут а жууукъдан жууукъ келе тургъанча кёрюндю. Бир кесекден а

жолоучула уллу, ариу да сыртха чыгып к'алдыла. Битеу да дуняны бир алапат гюлле алып к'ойг'анчады. К'ызылы, аг'ы, сарысы, к'ексюллери. Былайда к'ек да жуууг'урак'ча к'ерюнеди.

Эси бу жомак'дача ариу дуняг'а кетип тург'ан Хасан к'ошну таматаладан эсе кечирек эследи. Аты «к'ош» болг'анлык'г'а, бу башы ак'сыл шифер бла жабылг'ан мекам эди. Жартысы — терезелери, эшиги да болг'ан юй, к'алг'аны уа — узун столу, узун шинтиклери да болг'ан жатма.

К'ошха жетгенлерин, тююн айтханда, эм алг'а ит юргени билдирди. Уллу к'ош ит, к'ош парий, ауазы да к'ек кюкюрегенине ушай, к'онак'ла бла кесича саламлашды.

— Юйюбюзге-к'ошубузг'а жууук' болуг'уз,— дегенни айтып, Осман атындан тюшдю. Хасаннга болушама дегенде уа, жашчык' кеси тюшерге суйгенин билдирди.

Хасан, атха минип келгенликге, бир кесекчик арыг'анын сизди. Юйренмегенден болур эди.

Ол к'ош ит, бирсилеге хазна эс бурмай, чабып келип, Османнга к'ысылды, аны к'ол тышын уллу к'ызыл тили бла жалады. Осман да итни уллу башын сылады.

— К'арачы, Бойнак', мен санга к'аллай к'онак'ла келтиргенме. Хасан, былай келчи. Экигиз да танышып к'алыг'ыз. Иги шу'ехла болурсуз деп умут этеме. Кел, к'орк'ма, Хасан. Бу былай к'ерюннгениликге дуняда болмаг'анча аллай халал жаныуарды.

Бойнак' Хасаннга бир кесек арсар болуп к'арады. Сора, шош атлай барып, уллу жуху бла Хасанны к'олуна тыншчык' к'атылды, жангы танышын эм алг'а ийисгеп к'ердю. Ызы бла, к'алач к'уйруг'ун к'ымылдатып, Османнга

къайтды. Андан сора, барып, Хасанны атасы бла да тийишлисича танышды.

— Кел, Бойнакъ, энди жолоучулары, къонакъларыбызны адетдеча сыйлайыкъ.

Кюн а Акъ къаяны чокайына жетип, аны ёмюрлюк къарларын эритип башлагъаннга ушай эди.

* * *

Осман жарыкъ кёллю, халал адам болгъанына Хасан мында, къошда, бютюн бек ийнана башлады. Жол узуну ол сейирлик, кюлкюлю да хапарла айтып, Хасанны кюлдюрюп келди. Кеси кюлгенде уа ауазы битеу да тау жайлыкълагъа жайылып кетгенча бола эди.

Хасанны атасы къошда кёп турмады. Тёбенде иш кёпдю, барайым, дегенни айтып, атына минди. Шёндю аны къайгысы нартюх сабанладыла. Аны Хасан да биледи. Жашчыкъ атасы бла адетдеча саламлашып айырылды. Ингирде уа, кюндюз жолда арыгъанмы болур эди, эрттерек жатып, жукълап къалды.

Эрттен азыкъны ызындан Осман Хасаннга кружка бла бир айран берди. Амма хар заманда да уллу, къарыулу киши болургъа сюе эсенг, айран иче тур дегени эсине тюшоп, Хасан ол уллу кружканы, эски гоппанны тутханча, эки къолу бла тутуп, ашыкъмай, таматалача иче башлады. Ызы бла акъ «мыйыкъларын» да, таматалача, къол тышы бла сыйпады.

— Энди хайт де, шуёхум, эрикмезге кюреш,— деди Осман.— Къоншу фермаладан да жашла келликдиле. Ингирде уа киногъа барырбыз. Не да концертге. Сюйсенг а муну бла да жубана тур.— Осман, узалып, тапкадан транзистор приемникни алды.

— Тохта, антеннасын кесим чыгъарайым,— деди Хасан.

— Чыгъар антеннасын да. Алай бизни кѡш битеу да дунияны антенналарындан бийикди. Аны ючюн болур, мында тартыула, музыка ала-мат таза эшитиледиле. Жубана тур. Мен а мал-лагъа къарап келейим,— деп, Осман тышына кетди.

Ингирде Хасанны жукъусу келмеди. Тау ингирле эл ингирлеге артал да ушамайдыла. Хауа салкъынды. Тѡгерекини шошлукъ бийлепди. Сенгирчгелени чыкъырдагъанларындан башха жукъ эшитилмейди. Ала уа «ушакъларын» къыстау бардырадыла. Акъбаш таула ай жарыкъда кѡксюл бет алып, къалкъып тургъанча кѡрюнедиле. Булутсуз кѡкде уа санап саны бол-магъан жулдузла жанадыла. Ай да башчылары болуп.

— Ай былай къызыл некди? — деп сорду Хасан.

— Кертиси бла да, ыннаканы багъыр тазы-на ушап, бу былай нек къызаргъан болур экен,— деди Осман.— Ай бу формада къызарса, тамбла къызыу кюн боллугъун бил да къой. Алай эсе уа, кел, эрттерек жатайыкъ да, эртте-рек къобайыкъ. Кюн къыздырып башлагъынчы чалмасанг, артда алай уллу кирфилдетмез.

Эрттенликде, танг белги бергенлей, Осман бла тенглери, «бешкъарышларын» да алып, чал-гъы чалыргъа кетдиле. Хасан да ала бла барыр-гъа умут этди. Алай Осман нек эсе да унамады.

— Бу жол сен кѡшда къал. Бойнакъ бла сен кѡшну сакълагъыз. Биз а кѡп турмабыз, терк къайтырбыз. Сора ол бузоулагъа да кѡз-къу-лакъ бола туругъуз. Буруудан чыкъмай турсун-ла. Охому?

— Охо,— деди Хасан, Османны оноууна бек ыразы болмаса да. Ол жумушланы барын

да Бойнакъ кеси эталмаймы эди да? Бютюн да эрттенликде, быллай салкъын кезиуде. Ол огъурсуз эшитилген ауазы бла «хаф-хаф-хаф!» дегенлей, бузоучукъла арсарсыз низамгъа жыйылып къала эдиле. Кюн къыздыргъанда уа Бойнакъ, мыккыл болуп, эринчек болуп къала эди. Андан болур эди, кёлю жаратмагъан затны эслесе, бирси итлеца, чабып, къазауат эте турмай, башын кётюрюп, «хаф!» деп къоя эди. Со-ра, уллу башын ал аякъларына салып, къалкъый тебирей эди. Жалан да бир бирде къуйругъун къымылдата эди ансы.

Хасан муну быллай кезиукънде къатына жанлап къарагъанда уа ол аны кёрмеген кибик этип къойду.

Алай, кёп да заман озгъучу, Хасан бла Бойнакъ татлы тенгле болуп тохтадыла. Болса да Бойнакъ бир бирде, жангы тенгине тийиш-лисича эс бурмай, кёлюне тие эди. Хасан, кел ойнайыкъ деп, итге жанласа, ол не да туруп, бир жанына кетип къала эди, не да аузун уллу ачып, татлы эснел, жатып къала эди.

Тенгини быллай осал къылыкъларыны юсюн-ден Хасан Османнга айтды.

— Сен аны ючюн Бойнакъгъа кёлкъалды болма,— деди Осман.— Бу ишчи-жумушчу итди. Ойнаргъа уа аны киши да юйретмегенди. Къул-лугъу да жууаплы къуллукъду. Къошну бёрю-леден сакълагъан да ол, бузоуланы «низамлы» тутхан да олду. Алай энди сен келгенли иши тынчыракъ болгъанды. Не десенг да, жангыз къалгъандан эсе, бир нёгеринг болса, иги туююл-мюдю.

Хасан сагъышланды. Осман айтхан тюздю. Алай Бойнакъ эндиге дери этип тургъан къул-лугъун Хасансыз да эталлыгъын жашчыкъ ангылай эди. Чалгъы чалыргъа уа Хасанны биргелерине элтмей эдиле. Чалгъычы жыйынны

таматасы — къарт Даулет: «Келир жыл уллуракъ да болуп келсенг, жигит, жыйыннга къошаргъа болурбуз», — деди. Сора, жашчыкъны башын сылай, къошду: «Бу жол а къош къалауур болгъанлай тур».

Кюн бегирек къыздырып башлагъанлай, чалгъычыла къошха жыйыла тебиредиле. Ким ашсуу къайгъыгъа киришди, ким маллагъа къараргъа кетди. Шахматчыла шахматларын тизе башладыла. Хасанны да шашка ойнаргъа чакъырдыла. Иги да солуп, бир бирде уа къалкъыгъанчыкъ да этгенден сора, чалгъычыла, ишге хазырлана, чалгъыларын чанг-чунг этдире, жолгъа атландыла.

Биягъы Хасан бла Бойнакъ къошда жангыз кеслери къалдыла. Бу сейирлик итни Хасан дагъыда бир сейирлик къылыкъларын эсledi. Ала да неле десенг, жашчыкъ олтуруп тургъанда, ит аны эслеген да этмегенча, бир тюрю эс бурмагъанча, бош жатып турады. Хасан арбаздан тышына чыгып кёрсе уа, ызындан чабады.

Бир жол Хасан къошдан тёбенирекде саркъгъан бир суучукъгъа барды. Бойнакъ — ызындан. Алай жашчыкъ сууну бирси жанына ётерге умут этгенде уа — ит унамады, къаты юрюп башлады, гырылдагъан окъуна этди. Хасанига бу зат ачуу тийди.

— Къара бу телиге! Мен санга бузоуму болгъанма? Мени ючюн былай нек къоркъаса?

Алай экиси да ызларына атланганда уа, Бойнакъ, жашчыкъдан кечгинлик тилегенча, башын Хасанны къолуна ышый барды. Къошха жетгенде уа, Бойнакъ босагъа аллында созулуп жатды.

— Келчи былай, Бойнакъчыкъ, — деди Хасан.

Ит жукъ эшитмегенча этип къойду. Жалан да бир къулагъын азчыкъ къымылдатды.

— Уой аман сен, былай эринчек болургъа жараймыды?

Бойнакъ, ким биледи, ол сёзлени ангылап, ёпкелегенми этди. Алай бу жол, уллу башын Хасаннга бурду. Итни кёзлери жукъусурап тургъаннга ушадыла.

— Тохта, мен санга этчик келтирейим. Татлы этчик,— деди Хасан.

Бойнакъ къулагъын къымылдатды. Жеринден а тепмеди.

— Бери къарачы, аман кюлтыпыс, алай этсенг, житчячыкъны кесим ашап къоярма. Уой, нечик татлыды,— деп, Хасан чам-чум этип башлады.

Ит бу аламат эт ийисге тёзалмады да, жашчыкъны къатына барды. Хасанны къолундан этчикни шош алды да, чайнай да турмай, жутуп къойду.

— Ыхы, кел, энди арбазда бир кесек чабышайыкъ! — деп, Хасан алгъа чапды. Алай ол бир он атламдан ызына къарагъанында биягъы Бойнакъ биягъы жеринде жатып тура эди.

— Уой аман сен! Осман махтап тургъанлыкъгъа, быллай эринчекни уа мен бир жерде да кёрмегенме. Ай-ай-ай!

Быллай сёзлени эшитген ит, чамланыр орнуна аузун керип, эснел къойду. Сора, уллу башын ал аякъларына салып, тынчайып къалды.

— Уой аман тапсашар. Мен санга этчикни аша да жукъла депми берген эдим? Мени бла бир кесекчик ойнармы эдинг деп берген эдим да.

«Таматала да нек келе болмазла. Бир жаргъан ат къоя да кетмедиле да. Минер эдим да ары бла бери жоргъалатыр эдим. Ма зауукълукъ десенг анда боллукъ эди...»

Тюзюн айтханда, малчыла Хасанны атха да миндирген эдиле. Бир жол а атны чапдыргъан

окъуна этген эдиле. Алай Хасан артал да кьоркъмагъан эди. Кесине берип, ма, бу сени атынгды деп а бир да айтмагъан эдиле. Гитчикге санап тура болурла Хасанны.

* * *

Бузоула бурууну бир мюйюшюнде жокку болуп, ышныр эте тура эдиле. Алай аланы бири, акъмангылай таначыкъ, кючюн къайры этерге билмегенча, ары бла бери чабып ойнай эди.

— Таначыкъ! Эй таначыкъ, бир тохта да танышайыкъ. Огъесе сен да, Бойнакъча, ёхтем затчыкъмыса?

Таначыкъ дагъыда бир кесек чапды да, Хасаннга жууукълашып, уллу къара кёзлерин къакъмай, жашчыкъгъа сейир эте къарады. Хасан, шош атлай, таначыкъгъа жанлады, аны сыртын сылады, бойнун къашыды. Ол зат таначыкъгъа хычыуун кёрюннген болур эди ансы, акъ мангылайлычыкъ къачмады, кетмеди, жашчыкъгъа ачыуланмады. Ол угъай эсенг, бойнун алгъаракъ этип, энтда да къашычы дегенча, Хасаннга ышаныулу къарады. Хасан аны мангылайында эки догъурачыкъны эследи. Алагъа бармагъы бла къатылып кёрдю.

— Э да санга уа, таначыкъ, жарагъан мюйюзле чыгъа турадыла да. Алай сен тана болмай, тайчыкъ болсанг, андан да иги боллукъ эди.

Хасанны башына бир хыйла акъыл келди.

— Да сен, таначыкъ болгъанлыкъгъа, ойнагъанда тайчыкъ болаллыкъ туююлмюсе да? Айхай да болаллыкъса! Сора мен Чапаев болайым, сен а мени жигит атым бол. Келишдикми?

Хасан таначыкъны сыртына къонаргъа умут этди. Алай «атыны» сырты асыры сыйдамдан, учхалап кете эди. Таначыкъ къачмады. Ол, къа-

ра эриклеге ушагъан кёзлерин къакъмай, къарамын Хасаннга бурду.

— Сен тепмей тур, атчыгъым. Иеринг бла ёзенгилеринг болса, бек терк къонар эдим...

Алай таначыкъ, ат болургъа суюмегенин билдире, арлакъ кетип, ызына къарады, башын булгъады.

— Бойнакъ бир эринчек, сен экинчи эринчек,— деди Хасан, тананы къылыгъын жаратмай.— Ма былайгъа келчи, бу хунагъа жуугъуракъ турчу. Ыхы, ма энди минерге тап болду.—Таначыкъ эс жыйгъынчы, Хасан аны сыйдам, жылы да сыртына тапчыкъ минип къалды. «Атыны» къулакъларына узалып кёрдю.

Алай таначыкъ бу затха асыры сейир этгенден, жеринден тепмей къалды. Сейир этмей а! Ол жаратылгъанлы бери аны сыртына саскыладан башха зат къонмаучу эди. Аланы уа ол арсарсыз чартлатыучу эди. Бу жол а... Хасан аны ат этип минигенине андан сейир эте эди.

— Н-но-о! — деп, Хасан «атыны» бойнундан тутханлай, жалан табанлары бла быгъынына къатыла башлады. Алай тана бу жол да жеринден тепмеди.

— Чабамыса, чапмаймыса, аман мытыр хайыуан! — дегенни айтып, Хасан, узалып, «атыны» къулагъындан къаты тартды.

«Мытыр хайыуан» эм алгъа беш-алты атлам этди. Сора теркирек къымылдай тебиреди. Бу ишни кёрген бирси таначыкъла бла бузоула, асыры сейир этгенден, бары бирден бери-бери бурулуп, уллу кёзлерин андан да уллу этип къарай башладыла. Ол къалкъыу эте тургъан Бойнакъ окъуна, башын кётюрюп, бери бурулду.

Тана уа, терклигине къошуп, къызына тебирегенди. Хасан да, аны бойнундан къаты тутханлай, керти да атлыча, алгъаракъ ийилип барады. Бусагъатда аны шашкасы болса, ким би-

леди, жигит кавалеристге ушаргъа да боллукъ эди.

Алайына таначыкъ, эсине шайтан акъыл тюшгенча, билмей тургъанлай тохтап къалды. Сора, мангылайына къоннган саскыны кыыстаргъа кюрешгенча эте башлады. Хасан аны сыйдам сыртындан чонгкъайып кетерге аздан къалды.

— Къарагъыз бу теличикни этгенине! Арыпмы къалдың, харипчик? Кел, энтда бир жортайыкъ да андан сора солурбуз,— деп, Хасан «атыны» быгъынына табан жетдирди.

Анга жууапха таначыкъ, арт аякъларын жерден айыра, башын да хыны булгъай, бир чаба, бир тохтай, бир тургъан жеринде хыны бурула тебиреди. Хасан тананы эки къулагъындан да къаты тартды. Ол зат а тананы чамландырды.

Артал да тѣзюмю тауусулгъан таначыкъ ахырында, мыллыгын алгъа атып, жютю туякъчыкълары жерге чанчылып къалгъанча, сир къатып тохтады. Хасан а, «ажирни» башы бла учуп барып, жерге доп деп тийди. Жагъынлы таначыгъ а, алгъа чабып кетип, ызына сейир этип къарады. Ол кюлген окъуна этер эди, алай танала кюле билмейдиле ансы.

Хасан ачитхан жерин сылай, ол анга жарсып къарагъан бузоуладан да уяла, акъсай-акъсай, къошха кирип кетди.

* * *

Кѣп да заман озгъунчу таматала келдиле. Хасанны халын кѣргенде, Осман къайгъылы болду, дуния бла бир соруу берди. Хасан ишни болушун башдан аякъ айтханда уа, бары бирден кюлдюле. Жашладан бири уа, аны башын сылап, махтагъан окъуна этди:

— Аперим, Хасан, чынтты жигит атдан да кетер, башха затчыкѣла да сынар. Биз кесибииз да жыгѣыла-жыгѣыла ёсгенбиз. Алай бизге бек жарсысала: «Кеси жыгѣылгѣан жаш жилямайды»,— деп кѣюучу эдиле.

— Жигит а жигитсе, алай жингиригинги кѣанатып тураса ансы. Тохтачы, дарман тийи-рейим,— деди Осман. Сора, йод келтирип, Хасанны жарасына жакѣды.— Ачыта эсе да тѣзген эт, жигит. Ыхы, маладес.

Сора, жарагѣан кѣош кѣалачла этдиле да, жашчыкѣ сау бир кѣалачны айранига бушто этип ашады. От жагѣа табадан а шишлик ийисле келе башладыла.

— Бир кесекчик солуюкѣ,— деди Осман.— Артда уа жууунургѣа барырбыз. Ингирде уа — киногѣа.

— Нени юсюнденди кино уа?

— Билмейме, алай кѣарагѣанла уа бек махтайдыла,— деди Осман.

Ингирге дери кѣыздырып тургѣан кюн, арып-талып, акѣбаш тауну артына жукѣларгѣа тигелегенде, Осман бла Хасан, ол жууаш кѣараторгѣа минип, киногѣа кетдиле.

Кино уа кертиси бла да сейирлик, тамаша кино. Кѣарамыйыкѣ жигитле, кѣолларында да уллу тапанчалары бла, атларын мукѣут этдирип барадыла. Кѣызыу сермеш башланады. Атла, адамла да кѣатыш боладыла. Сермешгенле ёшюн урушха киришедиле...

Кинону ахыр кесегинде бир жерин а Хасан бютюн да бек жаратды. Айтып айтмазча, бир жигит торреро, сол кѣолунда — кѣызыл плащы, онг кѣолунда уа — жим-жим жылтырагѣан шпагасы бла жютюмюйюз, огѣурсуз бугѣаны аллына чыгѣады. Бу кѣутургѣан бугѣа, кѣама-лача жютю мюйюзлерин да алгѣа буруп, секиргенде, торреро абызырамады, кѣачмады, жалан

да бир жанына жангыз бир атламчыкъ этип кьойду. Ол огъурсуз бугъа уа, бютюн да бек чамланып, чабыуулун жангыдан башлады. Жигит жашны ол бир да кьоркьуталмады.

Ма кино десенг!

...Биягъы жууаш кьаратор шош атлай барады. Кинода чапхан атланы кёрсе, ол женигилик барыргъа да болур эди. Алай ол тышында тургъанды, сора кечеги жол, не десенг да таулада сакълыкъны излейди. Хасанны акъылын ангылагъанча, ат жүрюшүне бир кесек кьошду. Болса да Осман, жүгенинден тартып, ашыкъгъан атны сабыр этди.

— Кече нечик алапатды. Тынчыракъ барайыкъ,— деди Осман, толгъан айгъа, аны төгерегинде жулдузлагъа сүйюнюп кьарай.

Кертиси бла да жай кече таулада нечик сейирликди, нечик алапатды. Ай жарыгъы акъбаш таулагъа, кьалын кырдыкы сыртлагъа, битеу да дуниягъа бир хычыуун жайылып тургъанча кёрюнөди. Жел жокъду. Андан болур, кюндюз жайлыкъны кьыздырып тургъан кюнню жылыуу алыкъын тауусулмай турады. Хауа, кёкюрегинги толтуруп солусанг, бир татлы кёрюнөди. Гюллени ийислери уа ол хауагъа элпек жайылыпды. Кече болгъанлыкъгъа, сегирчтеле ни «оркестрини» музыкасы уа узакъгъа эшитиледи.

Османны жылы кёкюрегине таянып баргъан Хасан бир кесекден жукъусу келе башлагъанын сезди. Алай тюз да ол кезиучюкде Осман анга сорду:

— Кинону несин бек жаратдың, жигит?

— Ол торреро бла бугъаны сермешгенлерин,— деди Хасан.

— Корриданымы? Ол кьоркьуулу оюннга испанлыла «коррида» дейдиле.

— Хау,— деди Хасан ол жангы сёзню биринчи эшитгенликге.— Ол жаш нечик жигит эди...

— Тореадор болур ючюн керти да уллу жигитлик, аны бла бирге къарыу-кюч, акъыл да керек болады. Испанлыла корриданы бек сюе-диле. Уллу байрамгъа баргъанча барадыла ары.

Къошха келгенлей, ушхууур ашадыла. Хасан а,арбазгъа чыгып, Бойнакъ бла бир кесек «ушакъ» этди. Сора ох, сен да тынч кечели бол дегенни айтып, парийни башын сылады.

Иги кинодан сора иги тюшле болуучуларын Хасан эрттеден биледи. Ма бу жол да анга сейирлик тюш келди. Хасан, юсюнде да бир жылтырауукъ омакъ кийимлери бла, къолуна да жарагъан шпагасы бла майданнга чыгъады. Анда уа бир угъай, төрт да, беш да бугъа аны төгерегин алдыла. Хасан а аланы биринден да къоркъмайды. Шпагасы бла бир — ары, бир бери узалады, халкъны къаратып ойнайды. Алайына, адамланы ичинде ол амманы, анасын, атасын, алайчыкъда ёрге-ёрге секире тургъан Алимчикни да кёрдю. Аладан төбенирекде уа Осман бла Бойнакъ олтурупдула. Бары бирден Хасаннга кёл этдире, кычырадыла:

— Къоркъма, Хасан! Хайт де, жигит!

— Ай, аперим, Хасан! Нечик алапат ойнайса!

— Аперим, жигит тореадор!

* * *

Эрттенликде Хасанны отун жаргъан таууш уятды. Терезечикден къарап, Османны эследи. Жашчыкъ, терк кийинип, анга болушуп башлады. Къарап къарагъынчы, Осман жаргъан отунланы Хасан от жагъагъа ташыды.

Эрттенлик да бир алапат! Къалын кырдык-да чыкъ тамычыла жылтырайдыла. Хауа да асыры тазадан, тѣбенде саркъгъан сууну тауушу ол былайчыкъда баргъанча эшитиледи.

Бу ариу эрттенликге асыры къууаннгандан, Хасанны бу жылтырауукъ кырдыкда бир кесек аунарыгъы келди. Алай Осман унамады.

— Кырдык къургъакъсып, жер да жылыннгынчы бир кесекчик тѣз. Сора кел, къол-бет жууайыкъ да бир зат къабайыкъ.

Осман къоншу къошха бир жумуш бла кетгенлей, Хасан ол бузоула таба барды. Эски танышы, акъ мангылайлы таначыкъны эследи. Эслегенлей а ол тюнене кѣрген кинолары да эсине тюшоп къалды.

— Кел былай, таначыкъ! Ол кинодагъы жютюмююз бугъагъа ушамагъанлыкъгъа, бир затха уа сен да жараргъа болурса. Тохта, мен бир шпага табайым да кесибиъ «коррида» къуарарбыз.

Излей кетип, аллай чыбыкъ да табып, Хасан буруугъа кирди.

— Кел, бугъачыкъ, неге сирелип тураса? Тореадорну кѣргенмисе? Кел, сермешейик.

Алай таначыкъ аны айтханын эшитмеген кибиъ этип къойду.

— Ой аман къоркъакъ! — дегенни айтып, Хасан «бугъаны» къулагъына «шпагасы» бла узалды. Алай таначыкъ, ол саскыланы къыстагъанда этиучюсуча, башын женгил къымылдагып къойду.

Былай сансызлыкъ энди Хасанны да ачууландыра башлады. Ол чыбыгъы бла таначыкъны башына женгил жетдирди. Жууап а — жокъ. Таначыкъ Хасан аны бош, башын къашып къойгъан сунду.

«Тюнене бир да кесинги тыймай, къатели этип айлана эдинг да, Энди санга не болгъанды? Былай эринчек болуп нек къалдынг?»

Андан ары не амал этерге билмей, Хасан, барып, ол жылы босагъа ташха олтурду. Алайда, кесини сюйген жеринде жатып тургъан Бойнакъ, туруп, Хасанга жанлады, уллу башын аны тобукъларына салды.

— Мени акъыллы шуёхум, Бойнакъчыкъ, мен сени эрикгенинги бусагъат кетерейим. Сен коррида кёргенмисе? Кёрмегенсе. Алай эсе уа...

Хасан, секирип туруп, «шпагасын» да алгъа тутуп, таначыкъгъа мыллыгын атды. Алай «бугъа» жеринден да тепмеди. Хасанга сейир эте, ол уллу къара кёзлери бла къарады. Хасан чыбыгъыны жютю жаны бла аны мангылайына къатылды. Ол а жалан да къуйругъун кымылдатып къойду. Хасан ачыулана башлады. Бойнакъ а экисине да кезиу-кезиу къарайды, была не этедиле дегенча, башын булгъайды.

Ахырында Хасан, чыбыкъны жангыдан алгъа узатып, тананы къара гимхотчугъуна къатылды. Ол да болушмады. Тана, ызына бурулуп, кете башлады. Хасан, алгъа ётюп, биягъыча, аны аллында сюелди.

— Уой аман хомух. Тореадор аллынгда тургъанлай, къайры кетип бараса? Алгъа секирип орнуна, манга арт буруп нек бараса? — дегенни да айта, Хасан «бугъаны» бурун тешигине «шпагасы» бла тийди.

Алайда таначыкъ артха бир-эки атлам этди, башын эниште бошлады. Сора, билмей тургъанлай, алгъа атылды. Хасан, къалай эсе да бир жанына секирди да, «бугъа» жаны бла ётюп кетди. Алай, арсарсыз ызына бурулуп, Хасанга жангы чабыуулун башлады.

Сора былайда, бир да болмагъанча, айыплы иш болду. Тананы ол гитче мюйюзлери анга ай-

ланып келгенлерин көргенде, Хасан абызырады, чыбыгың да кѳолундан тѳшѳрѳп, кѳачып тебиреди. Ол кѳачып, таначыкѳ да кѳуууп, иги да кесек озгѳанлай, Бойнакѳны «хаф!» дегени эшитилди. Алай анга киши эс бурмагѳанын кѳрѳп, кѳош ит, жеринден секирип туруп чапды да, Хасан бла таначыкѳны орталарына кирди, аяусуз ѳрѳп башлады. «Кѳутургѳан бугѳа» арсар болду, Бойнакѳ бла демлеширге базынмады. Алай бла Хасан кѳутулду. Ол буруудан будуман этип чыкѳды. Бузоула уа аны ызындан башларын булгѳай, кѳарап кѳалдыла.

Осман келгенде, Хасан Бойнакѳны башын сылай, экиси да тыншчыкѳ олтуруп тура эдиле. Болгѳан ишни ѳсѳнден не Бойнакѳ, не таначыкѳ, не Хасан кеси жукѳ да сагѳынмадыла. Хапарны Хасан артда, элге келгенде, кеси айтхан эди.

* * *

Быллай кѳннѳ Хасан эрттеден сакѳлап тура эди. «Былай бир тап кѳн болгѳанлай,— деген эди Осман,— эрттенден ингирге дери кѳайры сѳйсенг ары барып, айланып турлукѳбуз».

— Мен бир кесекчик жазыу этейим да алай чыгѳайыкѳ,— деди Осман, чот жѳрѳтген кѳагѳытларына кѳарай.— Сиз а, Бойнакѳ да, сен да, талачыкѳда ойнай туругѳуз.

— Биз уллу суугѳа бара турайыкѳ,— деди Хасан.

— Бара туругѳуз, алай мен келгинчи суугѳа кирмегиз. Охому?

— Киреме десенг да кѳоярыкѳ тѳѳѳлѳѳ бу Бойнакѳ. Кѳуру манга кѳалауурлукѳ этип айланады.

— Тѳз этеди. Ол суу былтыр бузоуларыбыздан бирин алып кетгенди.

«Да мен сизге тели бузоуму болгъанма?» — дериги келди Хасанны. Алай ол жукъ да айтмай къойду. Болса да аны кѣлю жарыкъ эди, нек дегенде, бюгюн ол бир жангы зат кѣрлюгюн биллип тура эди.

Къалкъый тургъан Бойнакъ, скойсе-сқймесе да Хасанны ызындан чабып барды. Хасан а ол сқйген жырчыгъын да жырлайды:

Улакъла, къозула секирип ойнайла...

Хасанны жарыкъ ауазы узакъгъа эшитиледи. Тау сууну макъамы уа анга эжиу этгенчады. Суу а кертиси бла да къаты барады, бирси жанына ѳтген алай тынч болмаз. Хасан таякъчыгъыны кыйырын суугъа жетдирди да, ол кълундан ычхынып кетерге аздан къалды. Османны айтханы эсине тюшюп, Хасан артха секирди. Бойнакъ да ыразы болмагъанын билдире башлагъан эди.

Бир кесекчик ѳрге атлагъанлай а къалын битген чертлеуюк юкюлени ичи бла баргъан жолчукъгъа чыкъдыла. Тюз да алайда уа ол Хасан хапарын эшите туруучу кѣпюрчюк да кѣрюндю. Тѳрт да базыкъ темир жип, тюбюндеги эки жипге уа къангачыкъла сырылып. Кѣпюрде адам болмагъанлыкъгъа, ол тыншчыкъ кымылдай тура эди. Шош аяздан ишми болур эди.

Хасан, чабып барып, кѣпюрге минди. Базыкъ темир чыбыкъла бир кесек тот болуп турадыла. Булгъана баргъан суугъа башындан къарагъан нечик сейир, нечик аламатды. Былайда, бу къангачыкълагъа олтуруп, чабакъ тутаргъа да нечик тапды. Осман келгенлей, аны айтыргъа керекди. Артда уа экиси да бери келе-келе турурла. Бойнакъ да биргелерине. Бу жол а ит кѣпюрге минерге базынмай тура эди.

Тюз да ол кёпюрню тубюнде кёксюл ташланы орталарында Хасан тамгъалы чабакъланы эследи.

— Бойнакъ, былай кел! Бу сейирге къара! Чабакъ бау бла ыргъакъ ала келмегенибизни нечик аман этдик!

Хасан чабакъладан кёзюн алмай иги кесек турлукъ болур эди. Алай кёпюрню ёрге жанында эслеген заты уа бютюн да сейирлик эди. Уллу ташны юсю бла саркъгъан сууну тамычылары ёрге, бийикге чачылгъан жерде бир гитче тейри къылыч «тагъылып» тура эди. Жарыкъ кюнню жарыгъында аны кёп тюрсюнлю тамычылары къымылдай тургъаннга ушай эдиле.

Алайына, Хасан кёпюрню бегирек къымылдап башлагъанын сизди. Жашчыкъ бир жанына къарады — жукъ кёрмеди. Бойнакъ а нек эсе да юрюп башлады. Бирси жанына къарагъанда уа... бир уллу жюн тёбе, кёпюрню темир жиплерине къапланып, къыллауча этерге кюреше эди.

Хасан жеринден секирип турду. Уллу «жюн тёбе» ол зоопаркда кёрген айыугъа бир бек ушагъанын эследи. Къоркъгъан а нек эсе да этмеди. Алай деменгили айыу, арт аякъларына туруп, бери, Хасан таба къарагъанда уа, жашчыкъ къоркъа башлады. Къачар мурат этди, аякълары уа бир ауурла болуп, Хасан жеринден тебалмай къалды.

Жашчыкъны абызырагъанын эслегенча, айыу биягъы ишин этип башлады.

Хасан бу деменгили «къыллаучадан» чартлап кетерге аздан къалды. Сора, кеси да айыугъа урушуп башлады.

— Тохта! Кет, аман телика, бусагъат жыгъылып къалама!

Алайына, сууну бирси жагъасындан ушкок атылгъан таууш эшитилди. Ызы бла Бойнакъ бютюн да къаты юре тебиреди.

Айыу «оюнун» кьойду. Сора, ашыкьмай, ызына да кьарамай, жантая-жантая кетди. Бир кесекден а агъачны теренине ташайды.

— Ой аман хайыуан эт ашагъан, мени сакъламай нек кетип кьалгъан эдинг? — деди Осман, башын булгъай. Бойнакъ а жашчыкьны тегерегине эки-юч кере айланып, кьолун жалады.

— Да мен, да мен... — дей, Хасан энди эс жыя башлады. — Айыу мени кьоркьутуп, мен айыуну...

— Хау-хау, айыу — сени, сен айыуну кьоркьутуп, алай тургъаныгъызны эслеген эдим.

— Мен ары жанына ётерге умут этген эдим. Наныкъла жыяргъа — деди Хасан.

— Наныкъла жыяргъамы огъесе айыу бла кертме ашаргъамы?

— Кертмеми!..

— Хау. «Айыу бла кертме ашама», — дегенни сен алыкъын эшитген болмазса. Ол бир кьутургъан не да ач жаныуар болуп тюбесе уа не этер эдинг?

— Угъай, — деди Хасан. — Ол да менича, эрикгенден, кёпюрчюкде кьыллауча этип ойнаргъа чыкьгъан эди.

«Кьыллауча, кьыллауча», — деп мурулдай, Осман Хасанны аллына сюрюп, кёпюрден тюшюрдю.

Бир кесек баргъандан сора, Османны жууашыракъ болгъанын эслеп, Хасан тыншчыкъ сорду:

— Сен ушкогунг бла аны атханда айыу нек ёлмей кьалды?

— Мен аны марап атмагъан эдим. Мен ушкокну ёрге буруп атхан эдим. Айыулары ёлтюрюрге жарамайды. Алайсыз да ала тауларыбызда алай кёп кьалмагъандыла.

Хасанны жарсытхан бир зат бар эди. Бу сейирлик тюбешиуню юсюнден ол тенглерине

айтса, анга ким ийнанырыкъды? Шагъатынг а Осман бла Бойнакъдан сора жокъ. Ай ол кезиуде былайда Махмутчукъ болса эди, ишни болушун къарап къарагъынчы битеу да элге жайып къайтыр эди. Кесинден да бир затчыкъла кьошуп.

* * *

Кьошда жашагъан кезиуюнде Хасан дагъыда кёп тюрю затлагъа тюбеди. Аланы къайсы бирин айтхын. Тау хауасы бла жай кюнню таякълары жашчыкъны этин-бетин да моргъулдум этген эдиле. Айран, гара суула ичгени уа кюч-къарыу кьошхан эдиле. Заман да, нек эсе да, былай бир терк ётюп кетгенча кёрюндю.

Кюнлени биринде Хасанны атасы келди.

Бойнакъ да, айырылыргъа заман жетип тургъанын ангылагъанча, кесин къуру да Хасаннга ышыгъанлай тура эди.

Эки киши бла бир жашчыкъ, биягъы атлагъа минип, тау жолчукъ бла энишге эне башладыла. Бойнакъ да, аны аллында саламлашханларын азгъа санап, жолоучулары ызларындан баргъанлай турду. Ахырында, тохтап, арт аякъларына олтуруп, уллу башын къымылдата, къарыусуз ауаз бла сынсыды. Ол аны, ким биледи, ахыргъы саламлашханы болур эди. Не да Хасанны кетгенине жарсыгъаны.

— Сау къал, Бойнакъчыкъ, сау къал! — де-ди Хасан да, къол булгъай. — Энтда да тюбеширбиз. Мен бери дагъыда бир келирме. Хайт деп тур, Бойнакъ! Аурумай тур!

Хасанны жай каникуллары тауусула бара эдиле...

Бу хапарны Хасан Желли кьолда эшитген эди. Кимден эшитген эди десенг, битеу болгъан ишлени кеси кёзю бла кёрген, алагъа кеси да къатышхан Исхакъдан.

Исхакъ, ашыкъмай бара, зыгъырлы жолчукъ тауусулгъан жерге чыкъды. Жол айырылгъан жерге жетди. Сюрюучю тенглерини кьошла-рына былайдан алай узакъ да туюкдю. Эки сагъатлыкъ жол. Кёп болса — эки бла жарым. Жаш заманында бу жолну ол бир сагъатха окъуна тауусуучу эди. Алай ол жаш заманында эди. Энди уа Исхакъ къартды. Сыйлы пенсио-нерди.

Алай болгъанлыкъгъа, хурметли тамата алыкъын тау жоллада айланыргъа сюе эди. Сабийлигинден бери айланып тургъан жолларын-да. Не къадар зат тюрленнгенди андан бери. Тюрленмей тургъанла жалан да тауладыла. Со-ра бу жууукъдагъы кёк. Кюн да тюрленмегенди. Алгъынча, бирде къыздыра, бирде уа боз булут-ланы артына ташая туруучу кюн.

Къарт Исхакъ, тар жолчукъгъа бурулуп, эс-герме таба атлады. Эсгермеде уа бир ариу къыз-ны сураты.

— Ма энтда да тюбешдик. Ол жыллада мен сенден тамата болурма деп акъылыма да кел-меучю эди. Энди уа бу сахарда кимден да та-мата менме. Сен сёлешген тилде сёлеширге юй-ренирме деген эдим да, сёзюме табылгъан эдим. Сен да тауча сёлеширге юйренирге айтхан эдинг... Сора манга бир уллу сахар ишлеп бе-рирге айтхан эдинг...

Болгъан ишле, озгъан жылла къартны кёз аллында кинодача озуп кёрюндюле. Эсинде уа бегирек да сабий жылла къалгъан эдиле. Ёмюр-де да унутулмазлыкъ сабий жыллары...

— Ата! Ата! Мени да уугъа элтчи! — дегенни айтып, жашчыкъ атасыны имбашына кыысылды.

Экиси да от жагъада олтуруп, кыызгъан-кыызаргъан кесеулеге къарап турадыла. Бир кесекден жарагъан мыдых болур да, ата жугъутур этден шишлик этер.

Атасы жашчыкъгъа бурулду, аны зыбыр чашчыгъын сылады, ышарды, жукъ а айтмады. Терен ахтынып къойду.

— Ата, мен сени кыйнамам. Жол азыгъыбызны да, ушкогунгу да мен элтирме. Ма кёрюрсе...

— Э, жигит, уу дегенинг чыбыкъ «атланы» сюрюп айланганча туйюлдо. Хайнух бургъандан, бузоу кютгенден да кыйынды.

— Мен керти айтама, ата. Сен манга нек ийнанмайса?!

— Жашау дегенинг алдады. Сюеклеринг къатхынчы, этинге кюч-къарыу келгинчи тёз, жигит. Желли къолда жашау этер ючюн къолда кюч, башда акъыл болургъа керекди. Желли къол къарыусузну журту туйюлдо. Аны жорукъларын унутма. Алай, энди жангы жашау келе башлагъанды да, ким биледи, сени къада-рынг тынчыракъ болургъа да болур. Ким биледи... Алайды да, ууну къой да, окъуугъа хазырлан.

Алай жашчыкъны къаты болгъаны атаны бир кесек жумушатды, эритди.

— Да охо, алай эсе... Болса да алгъындан айтып къояма: бирчик ынчхагъанынглай окъуна ызынга кыыстап къоярыкъма. Апсаты аллахы, дегендиле, ууда жалан да чыдамлылагъа,

къажымагъанлагъа, жукъдан да къоркъа бил-
мегенлеге болушуп тургъанды.

— Мен Апсатыны чамландырмам, ата. Ол
ыразы болурча жюрютюрме кесими. Ма кёрюр-
се кесинг,— дегенни айтды Исхакъчыкъ, кёкю-
реги къууанчдан тола.

Анасы жашчыкъны биринчи уууна алай
суйюп да ашырмады. Жангыз жашчыгъын.
Алай ол биле эди: кеч-эртте болса да жаш деге-
нинг уугъа барыргъа керекди. Ол адетди. Минг
жылдан бери жюрюп келген адет.

Исхакъ къууаннганын жашырыргъа кюре-
шеди. Ол да эрттеден келген адетди. Эм алгъа
къоркъуулу жолладан, къая ыранладан ёт, ууда
жетишимли бол, юйюнге сау-саламат къайт да,
ол заманда кёргюзтурсе къууаннганынгы...

Ата жашны къалай суйгенин, аны хар атла-
мын кёрюп, сезип тургъанын Исхакъ къайдан
биллик эди.

Ата жолда хазна сёлешмей барады. Ол а
жашчыкъгъа ёр жолдан эсе къыйын кёрюнеди.
Абери сорса да, ата эки сёз бла жууаплар. Аны
да ызына бурулмай айтыр. Кеси кесине айт-
ханча.

Бир кесекден Исхакъны артмагъы ары ким
эсе да ташла къуйгъанча болду. Жолчукъ да ёр-
ден-ёр бола баргъанчады. Солургъа да боллукъ
эди.

Сейир-тамаша! Ата аны оюмун эшитгенча,
ызына бурулду, азчыкъ ышарды. Сора бир сёз
бла айтып къойду:

— Солуюкъ.

Жашчыкъ атасы олтургъунчу олтурмады.
Исхакъ ол адетни да биле эди. Олтургъанлай а,
аналары салгъан азыкъны чыгъарды, татлыра-
гъын атасыны аллына ётдюрдю.

— Алайда, ол таш артында шауданчык барды,— деди ата, акъкъалай кружканы узата.— Кесинг да ич, манга да келтир.

Исхакъ атасына суу келтирди. Артда уа кеси да ичди.

— Энтда кёпмю барлыкъбыз? — деп ийди Исхакъ, билмей.

Ата жууап берир орнуна къашларын туююп къойду.

— Бош соргъаным эди,— деди жашчыкъ, бети кызара.

Сууукъ гыржын да, къакъ эт да, бишлакъ да бир алаамат татлы эдиле.

Жашчыкъ арыгъаны кете баргъанын сезди. Азыкъдан да кюч къошулгъан болур эди. Шаудан суу да бир сейирлик эди.

Жашчыкъ тегерегине къарай башлады да, тюз да жанында бир башхалагъа ушамагъан ташны эследи. Кертиди, дуняда, дейдиле, эки бирге ушагъан таш тюбемейдиле. Алай бу уа... саргъылдым-мор ташны ичи бла къаралдым тырмыла ёте эдиле. Тюз да ол ата къоргъашин чыгъарыучу, къоргъашин эритип алыучу ташча...

Исхакъ бичакъ аузу бла ташны къарасын тырнап кёрдю. Тырналмады. Темир жумушакъдан болур, деди Исхакъ ичинден.

— Ата, мен къоргъашин тапханма.

Ата, ташны алып, тинтип къарады.

— Угъай, жигит, бу бизге керекли таш туююлду. Бу «аман къоргъашинди». Аты да алайды.

— Окъла эритирге жарамаймыды да?

— Артал да,— деди ата, ташны Исхакъгъа къайтара.

— Юйде бир кёрюрме,— деди Исхакъ.

— Бир кёр,— деди ата.— Эриталсанг, бу ушокк сениди.

Атаны сёзю кертиди. Айтды — этди. Сёз берсе, анга табылмай бир заманда да къалмаз. Ол Желли къолну да адети эди. Хар анда жашагъан кишини, хар адамны...

Уу къууандырмады. Алай уучу таулада къалыргъа уа суймеди. Сабий жаш къыйналыргъа боллукъ эди.

«Да не этериксе,— деди ол кесине.— Бюгюн, ким биледи, Апсатыны чамланган кюню болур эди. Огъесе кийик узакъгъаamy кетгенди... Энди келсек, чомартыракъ болур. Биз анга чамланмайбыз. Мен осал мараучуладан туююлме. Ушкогум да... эки да ёгюз берип алгъан ушкогумда да айып жокъду. Менден къалмаса, андан къалмаучуду. Жаш уллу болса, анга берирме. Не къадар айландыкъ. Ынчхамады, тарыкъмады... Арыгъанын а кёрюп турама. Жарагъан уучу боллукъгъа ушайды. Ким биледи...» Бу жаш оюмларымы эшитип къоймагъа эди дегенча, уучу киши ызына да бир къарады.

Ана бек къууанган эди. Жашыны, атасыны да сау-саламат къайтханларына. Ол уудан бир заманда да кийик сакъламагъанды. Ол баш иесин сакълагъанды. Бу жол а аны да, жашын да. Андан къууана эди ана. Андан жарыкъ эди аны кёлю.

Ауузланып, азчыкъ солугъанлай, Исхакъ, «аман къоргъашинни» да алып, сайнагъа чыкъды. Эриген къоргъашинден окъла этерге атасына бир-эки кере болушхан эди. Амалына юйренген эди. Бу жол кёп кюрешди... Ушкок къоллу болургъа ким суймейди. Сора бу затны эририн, эримезин кеси сынап кёрюрге сую эди. «Аман къоргъашин» отда аз къаралгъанлыкъгъа, эриген эсинде да жокъ эди. Бу кертиси бла да бош зат болгъанын кёргенде, Исхакъ мудах болду. Атасы, аны эслеп, къолун жашны имбашына салды. Мудах кёзлерине къарады.

— «Аман кьоргъашинни» керти да аман зат болгъанын кесинг сынап билдинг. Ушкокну уа алай да, алай да берликме. Бир кесекчик ёсгенинглей. Санга бермей, кимге берликме?.. Сена хар жылтырагъан затха, алтын сунуп, къууанып башлама. Ишни, халны билгинчи. Жашауда иги бла аман сыфатлары бла бири бирине ушагъан кезиуле да болуучудула...

Бир уллу, кьолайлы юйде школ ачдыла. Киняз туруучу юйде. Кеси уа, дей эдиле, киняз, Тюркге къачхан эди. Совет властан къачхан эди. Бирле уа, юйюрюн да алып, тау эбизеледе бугъунуп турады дей эдиле. Къайсы ётюрюк, къайсы керти болгъанын ким биледи. Алай тёрт да классы болгъан школ бу юйде аламат тап орналгъан эди. Правлен окъуна анга тёбенден къарай эди.

Сабийлени асламын жангы школгъа сыйюп ийдиле. Алай бир-бир ата-анала арсар эдиле. Бютюн да къызчыкъларын иерге сыймей эдиле. Болса да артдан-артха ол иш да тюзеле башлады.

Кёп да заман озгъунчу Желли кьолда дагъыда сейирлик ишле жол салдыла, таш ауузда орналгъан элчик битеу да Малкъаргъа, Къабартыгъа, ол угъай эсенг, битеу да Россейге белгили болду.

Ол ишлеге уа таулу жашчыкъ Исхакъ, кеси да билмей тургъанлай, тамамлы юлюшюн кьошхан эди.

* * *

Бетлери, кьоллары кюннге кюйген, алай бир да болмагъанча жигер жаш адамла суу бойнунда гетен чатырларын жайдыла. Юслеринде жыкъыр къумачдан этилген кёлеклери, шаровар кёнчеклери, аякъларында — баулу чурукълары.

Таматалары уа — узун бойлу сары шинли киши — барына да оноу эте айлана эди.

Рюкзак деген артмакъларында — азыкъ орнуна тюрю-тюрю кюбюрчекчикле, мукъуладисле, сызгычла, чёгюшчюкле...

Бу жаш адамла, танг белги бере, суу бойну бла ёрге кете эдиле, къайтхан а бек кеч къайта эдиле. Арып къайта эдиле. Къаяланы «жамап» айланганча...

Жарыкъ кёллю, кюлкюлю-оюнлу жаш адамланы къауумунда жангыз бир къыз бар эди. Бал бетли къысха чачы, хар нени да эслей, кёре билген уллу кёзлери. Къысхача айтханда — ариу къыз.

Исхакъны сейир этдирген дагъыда бир зат бар эди. Ол да неди дегенде, быланы бир къужур гюрюлдеген печлери. «Примус» дей эдиле атына да. Алай байтамал жандыра эдиле. Бир жанса уа кеслери ёчюргюнчю ёчюлмегенлей тура эди...

Къыз ол примус дегенде биширген ашларын акъкъалай табакъчыкълагъа къуюп, ётмек туурап, жашланы сыйлай башлады.

— Келчи, жашчыкъ, сени да сыйлайым, — деди «юй бийче» Исхакъгъа.

Исхакъ унамады. Ангыламагъанданмы, сүймегенденми, ким билсин.

— Атынг неди? — дегенни айтып, ариу къыз Исхакъчыкъны аллына кеси жанлады.

Жашчыкъ жукъ айтмады. Ол бу къызгъа сейир этгенлей тура эди. Чач эшмелери жокъ, жыйрыкъ орнуна кийгени — шаровар. Ол нальчик базарда кёрген дагъыстанлы каспорка кибик. Билеклери да жингириклерине дери ачылып.

— Мени атым Верады, — деди къыз. — Вера, — деп, бармагъы бла кёкюрегине къакъды.

— Бера... Харашо, — деди Исхакъ, арсарлы ышара. — Бера... А эта, — дегенни айтып, жаш

чыкъ да бармагъы бла кёкюрегине къакъды,— Исхакъ.

— Саппа-сау бол! Нечик алаамат танышып къалдыкъ! — дей, Вера, таулу жашчыкъны ис-си шорпа бла, тюкен ётмек бла сыйлады.

— Жашла, сиз да танышыгъыз бу таулу жашчыкъ бла. Ис... Исхакъ бла. Орусча да ангылай болур дейме.

— И эта, и эта, и эта... все инженер? Все дорога строит? — деди Исхакъ, бары да саламлашып чыкъгъандан сора.

— Угъай, шуёхум,— деди ол таматалары, окъуй тургъан китабын бир жанына сала.— Биз инженерле туююлбюз. Биз геологлабыз. Алай андан не хайыр сизге, бизге да ансы. Андан эсе сизге жарагъан инженерле ийге эдиле. Жол мастерле. Болмай эсе да жолла ишлер эдиле... Кесинг а школгъа жюрюймюсе?

— Хау, жюрюйме. Окъуй билеме. Жазаргъа да юйрене турама. Орусча сёлеширге да юйрене турабыз.

— Игиди, игиди, Исхакъ. Жеригиз да ариуду, тауларыгъыз да... Алай бирси таулада темир, жез, алтын окъуна табылгъанда, сизни тауларыгъыз былай жарлы некдиле ансы...

— Аны академикле да билмейдиле, жашчыкъ къайдан билсин,— деди тамата геолог, Верагъа бурулуп.

— Мен а юйге кетейим,— деди Исхакъ.— Сизге айран келтирейим, бишлакъ да.

— Сау бол, Исхакъ, къыйналма, небиз да барды,— деди Вера. Алай жашчыкъ, аны айтханына да къарамай, юйюне чабып кетди.

Танг иги да атхынчы, жашчыкъ кёшун бла бир айран, тегерек бишлакъ да келтирди. Верагъа узадты.

Жашладан бири Исхакъгъа ачха берирге умут этди. Алай жашчыкъ унамады.

— Ахча керек туйюлдо. Биз кьонакьдан аш ючюн ахча алмаучубуз. Ол айыпды, алай жарамайды.

— Исхак тюз айтады,— деди таматалары.— Ахча алыргъа жарамайды. Андан эсе мен жашчыкъ бла танышханым ючюн саугъачыкъ берейим. Бизде, оруслулада, аллай адет барды,— дегенни айтып, тамата геолог Исхакъгъа бир гитче жюлгюшчюк узатды.

Исхакъ арсар болду, Вера таба да бир къарарды. Аны ыразылыгъын кёргенде уа, бир кесек уялгъан да эте, жюлгюшчюкню алып, хуржунуна салды.

— Ыспасыйба! — деди жашчыкъ.

— Пожалуйста, Исхак,— деп, тамата геолог таулу жашчыкъны башын сылады, имбашына да къакъды.

Геологла, ол биягъы артмакъларын да кётюрюп, бири бири ызындан зыгъырлы жолчукъгъа чыкъдыла. Вера да ала бла бирге кетди.

Исхакъланы юйню календорундан къарасанг, суу бойну да, геологланы чатырлары да кёрюнюп тура эдиле. Жашчыкъ школдан келгенлей, дерслерин этди, анасыны бир къауум жумушуна табылды, отун жарды, суу келтирди. Хар ары бла бери ётгени сайын а чатырла таба къарап турду. Алай геологла кёрюнмей эдиле. Кюн а, сакълагъанданмы болур, бир да тауусулмай эди. Ахырында, кюн да сары къаядан аууп, тереклени узун ауаналары да эрий башлагъанда, зыгъырлы жолчукъда геологла кёрюндюле. Ма ала темир жипледе къангачыкъла бла сырылгъан кёпюрден ётдюле. Исхакъ алагъа чатырларыны къатларында тюбеди.

— О мени шуёхчугъум, Исхакъчыкъ! — деди Вера, жашчыкъны кёргенлей. Исхакъ анга рюкзагын тешерге болушду.

— Кел, Исхакъ, энди бу огъурсуз кишилеге

аш этерге да болуш. Ансы кёремисе, къалай къайырылып турадыла.

— Не надо сердит! — дегенни айтып, Исхакъ геологлагъа келтирген саугъачыкъларын столчукъгъа салды.

Жугъутур эт бла биягъы бишлакъны кёргенде, жашланы кёллери жарыкъ болду. Чабышып келип, тюкен ётмекден да кесип, сыйлана теби-редиле.

— Молодец, Исхакъ! — деди жашланы бири. — Вераны шорпасын сакълай, ачдан къатып къаллыкъ эдик, сен болмасанг. — Алай айтып, ол жаш этден, бишлакъдан, ётмекден да уллу-уллу къабып, Вераны тегерегине тепсеп башлады.

— Къара бу телилени, — деди Вера. — Бу сабийден да уялсагъыз а.

— Ол сабий туююлдю. Ол Исхакъды, бизни товарищибиз. Алай туююлмюдю, жигит?

— Алайды, — деди Исхакъ. — Товарищме. — Сора, Верагъа жанлап, сорду: — Сиз былай мудах нексиз? Арыгъанмы этгенсиз?

— Арыгъан а не эди, геолог арыгъан этгенликге мудах болмаучуду. Бизни мудах этген сизни тауларыгъызды. Жокъду магъадан тауларыгъызда. Бир-бир уллу алимле айтханнга кёре болургъа керек эди. Алай, жокъду дегенле да бардыла ансы... Жарлыдыла тауларыгъыз...

— Нек жарлы бола эдиле! — деди Исхакъ. — Жугъутур бар, тонгуз бар, айыу, бёрю, тюкю, суусар... къанатлыла, гара суула... Бизни тауларыбыз жарлы туююлдюле. Байдыла.

— Кёлюнгеми тийди айтханым, шуёхчугъум? Мен магъаданны айтама ансы, къалгъан байлыгъы уа — не айтырса! Ариулукъ а, ариулукъ! Алай биз тауланы ариулукъларына къараргъа келмегенбиз ансы...

Исхакъ хар ингир сайын геологлагъа келип турду. Ала да анга къууана эдиле. Бир кюн,

жумушла бла къалып, келалмай къалгъанында уа, тынгысыз болуп тургъан эдиле.

Исхакъ ариу Вераны жумушларына болуша эди, аны тауча сѣлеширге юйрете эди. Геолог къыз а хар билген жангы сѣзюне сабийча къууана эди. Бир жол а тамата геолог анга асыры сейир этгенден, сукъланнган окъуна этип башлады.

— Сенден болсам,— деди ол Верагъа,— нени да къоюп, быланы тиллерине юйренип, мында къалып къалыр эдим.

Кеч-эртте болса да геологла кетерге боллукъларын Исхакъ нек эсе да акъылына да алмай эди. Ол энди ала бла орусча эркин сѣлеше эди. Таулада кѣргенинден, билгенинден хапар бере эди. Бир жол а жомакъчыкъ окъуна айтды. Оруслу жашла да бир бирде жауунлу ингирде, тартмалы фанарларын да жандырып, бир мудах эшитилген жырларын айтыучу эдиле. Жумушладан бош кезиучюгюнде Вера да, алагъа къошулуп, бир ариу макъам бла эжиу этер эди.

Заман а бара эди...

Терекле жашилден къоланнга айлана, сууукъ желле да терк-терк келе башлагъанда, геологла кетер къайгъыгъа кирише тебиредиле.

* * *

Бир кюн, ашап-ичип, дерслерин да теркирек этип, Исхакъ чатырла таба къууулду. Анасы соргъан да этмеди. Ол биле эди, хар бош сагъатын жашчыкъ жангы тенглери бла ашыргъанын.

Геологла уа жол кѣллю болуп тура эдиле. Аланы жол кѣллю этген а сууукъ жауунла бла суху желле туйюл эдиле...

Исхакъ Вераны жингиригине къысылды. Геологла бла бирге Вераны да кетип къаллыгъы

аны бир да болмагъанча мудах этди. Алай Исхакъ жукъ айтмады. Айтыр кереклиси да жокъ эди — кѣзлеринден окъуна билинип тура эди халы.

— Сен мудах болма, шуѣхчугъум, — деди Вера. — Иги кѣл салып окъу. Сен хунерли жашчыкъса, хар нени да ангылап, билип къояса. Маманга салам айт. Мен да мамама бек тансыкъ болгъанма. Школну бошасанг, бизге къонакъгъа келе да турусса да? Жюз да къолдан, жюз да суудан ѣтюп барсанг, бир ариу шахаргъа жетериксе. Ол мени туугъан шахарымды. Мен андан санга письмола жаза турумса. Мени бла къагъыт жюрютюрге ыразымыса?

Исхакъ, жукъ айтмай, тамата геологга жанлады. Ол а, таулада жыйгъан ташчыкъларын къюбюрчекден тѣгюп, хар бирине энчи-энчи къарай тура эди. Ол ала бла ушакъ этгенча да кѣрюне эди.

— Къоргъашинигиз а бармыды? — деди анга Исхакъ.

— Угъай, къарындашчыгъым. Къайдан болукъду мында къоргъашин. Бир бирле ийнанганлыкъгъа... болмагъанны къайдан табырыкъса.

— Мен тауда къоргъашинли ташлары болгъан жерни билеме. Бек кѣпдюле анда аллай ташла. Алай къоргъашинине «аман къоргъашин» дейдиле ансы.

— Нек айтадыла да алай? — деди Вера.

— Эрирге унамагъаны ючюн айта болурла. Андан окъла этерге жарамайды. Не бек къыздырып къорешсенг да. Ариу уа ариуду...

— Мен кѣрюрге сюе эдим ол «аман къоргъашинни», — деди Вера, Исхакъгъа соруулу къарай.

— Да келтирirme.

— Биз тамбла, тюш бола кетген этебиз сора. Машина келликди.

— Эрттерек барсам, тюшге дери жетишалырма. Сен кетмей тур ансы.

— Къойчу, сабийни, кесинги да къыйнама. Мен санга аллай «аман къоргъашинледен» арба бла бир жыйып келейим. Азмыды къоргъашинге ушагъан таш...— деди тамата.— Бу тарлада энди мени сейир этдирир зат жокъду. Ариу таула бла кёксюл кёкден сора.

* * *

Исхакъ юйден хазна танг да атхынчы чыкъды. Ол атасы бла уугъа баргъан жолчукъну арсарсыз тапды. Бара кетип, къаяда жангыз кесчиги ёсген къайын терекчикге тюбеди. Исхакъ тау шауданчыкъгъа жетгенде уа, кюн битеу да дунияны жарытып тура эди. Бу бийикликде кюн хазна жылытмаучуду, хауа салкъынды, алай, чыкъны мылысындан болур, жолчукъ учхалауукъду. Энди теркирек къургъакъсыгъы эди ансы.

«Аман къоргъашинни» кёп излерге тюшмеди. Алай Исхакъ ташланы игилерин, къарасы кёбюрек болгъанларын жыйып турду. Иш битгенден сора Исхакъ шаудан суу бла къол, бет жууду, кесекчик солуду. Сора, ауур артмагъын да аркъасына атып, эне башлады.

Геологлагъа келгенинде, чатырланы жыйып тургъанларын кёрдю. Машина уа алыкъа келмеген эди. Жашла тюрлю-тюрлю ящиклени, туюм-чеклени, къысылманы бирге тийишдире айлана эдиле...

— О, мени шуёхчугъум, Исхакъчыгъым, нечик къыйнадым мен сени! — деп, Вера жашчыкъны аллына чыкъды.— Айтханынгдан

къайтмадың, сёзюнге табылдың, чынтты жигит! Кёргюзтчю келтиргенинги.

Исхакъ магъадан ташланы, «аман къоргъа-шинни», жашланы алларына тёкдю. Вера аладан бирин, эки кёолу бла алып элтди да, тинтип башлады. Ол сагъатда геолог къыз не тенглерин, не Исхакъны кёрмей эди, не эшитмей эди.

— Жашла! — деди Вера ахырында, ызына къарап, бир къоркъгъан халда. Ол сёзюн неден башларгъа билмей тургъаннга ушай эди.— Жашла... бу... молибденди. Бир тюрю арысы-бериси болмагъан молибден! Исхакъчыкъ, былай келчи! — Алай айтып, Вера таулу жашчыкъны къаты къучакълады. Мангылайына уппа этди.— Бу «аман къоргъашин» луююлдю! Бу къоргъашин да туююлдю! Бусагъат мен рюкзагымы бла чёгючюмю алайым да, бирге барайыкъ.

— Тохта, былай бек кирпичдеме! — деди тамата геолог.— Молибденни чыкъгъан жерине къарап, халын, къудуретин кёрюрге керекди, кёбюн-азын тохташдырыргъа керекди...

— Ол затланы биз артда тохташдыра турурубуз!—деп кёойду Вера. Машина келгенде уа, ол алай «сермешди» таматалары бла, ала да, сагъыш эте кетип, машинаны ызына ийип кёойдула. Жангыдан чатырла салдыла. Ишни жаппа-жангыдан башлагъанча этдиле.

Исхакъны сейир этдирген дагъыда бир зат болду. Ол да неди дегенде, Вераны бу ёр жолчукъда баргъаны. Арыгъан-талгъан дегенни билмей, тюз да жугъутурча, женгил бара эди.

Уллу ишле уа артда башландыла. Исхакъсыз бир зат этилмей эди. Энди анга жашчыкъгъача къарамай эдиле. Кеслерини тенглеринеча намыс эте эдиле, уллу жашхача, жетген кишигеча. Ол да кесин аямай эди, не кыйын ишден да къачмай эди.

Ыйых кюн къаты жауун жауду да, геологлатышына чыкъмай турдула. Алай чатырлада да иш азмы эди. Жыйгъан магъадан ташланы энчи-энчи салып, атларын, номерлерин жазып, карточкала къурап кюреше эдиле.

Вера бла Исхагъ а бир бирине орус тилден бла малкъар тилден «дерсле» берип турдула. Экиси да бири бирине «бешле» салдыла, бирча къууандыла.

— Устазыбыз мени махтагъанда, мен а сени юсюнгден айтханма да, ол бек ыразы болгъанды,— деди Исхагъ.— Кюнлени биринде, сабийлени да алып, санга къонакъгъа келирге умут этеди.

— Бир угъайыбыз жокъду,— деди Вера, къууанып.— Жаныбыз-тинибиз къонакъ алгъан. Бу кюнледе бизге дагъыда бир къонакъ келликди. Къонакъ десем да — къонакъла. Уллу алимле бла къуллукъчула. Ала оноу этселе, былайда, Желли къолда, жарагъан комбинат ишлерикдиле. Ызы бла уа — менме деген бир шахар. Ангылаймыса?

— Ангылайма,— деди Исхагъ.— Алай сен айтчы, былай кёп магъадан неге керекди? Арба бла бири — аз, машина бла бир да — аз...

— Э, шуёхчугъум, аны кесинг артда билirse. Мен айтырыкъ а — молибденсиз не къаты къурч, не чыдамлы рельсала, не да башха, къурчдан да къаты затла ишлерге онг болмай къалады. Молибдени кёпню кючу да кёп, дерге боллукъду. Бизнича уллу къыралгъа уа ол магъаданны магъанасы айтып айтмазча уллуду...

Вера айтхан хапар жашчыкъны кёз аллында бир сейирлик киноча кёрюнюп бара эди.

Алай... кюнлени биринде ариу Вера, кёпюрден кетип, ажымлы жоюлду. Ол кюн Исхагъчыкъ кёп жиягъан эди...

Уллу комбинат да ишледиле, ариу сахар да кёз кёре ёсюп келди. Алай ол ишлени бирин да кёрмей кьалгъан а Вера эди. Анга аталгъан эс-гермени бийикде орнатдыла. Суратын да салдыла. Исхакъ деген жашчыкъ да, жашай кетип, кьарт болду.

Алай ол болгъан ишлени бирин да унутмагъанды. Дунияда эм ариу къыз — Вераны да.

КЪОЛАН ЧЫЧХАНЧЫКЪ

Аппа эшек арбачыкъ бла къабакъ эшикден кирди. Солуу кюн, Кёкбашны да эки чархлы арбачыкыгъа жегип, ол базаргъа атланса, аны андан саугъасыз къайтмаучусун жашындан туугъан жетижыллыкъ Махтичик бек уста биледи. Бюгюн да аппа базардан келеди.

— Аппа! Манга не келтиргенсе? — деп жашчыкъ аны аллына чапды.

— Учух! — деди Кёкбашха аппа, сора арбасын аш юйню жанында гумугъа жанлатды. Ол, туудугъуну айтханын эшитмегенча этип, къонгур мыйыкъларыны тюбюнден жумушакъ ышарды. Мыйыкълары асыры къалындан, баш эрнин жапхандыла да, аппасыны ышаргъанын Махтичик кёрмейди. Аппа уа бир быстыр хуржунну арбадан алып, Махтиге узатды:

— Ма, балачыкъ! Юйге элт да, не келтиргеними кёрюсе.

Аппасы берген хуржунну алып, Махтичик юйге чабып кирди. Кире келгенлей, диван юсюне салып, ауур хуржунну башын ачды. Анда

уа — къалачла, кампетле, апельсинле, мандаринле... Чомарт аппа келтирген саугъаланы къайсы бирин айтхын! Жашчыкъ саугъалагъа бек къууанды. Аппаны келгенине гумуда Къолан чычханчыкъ да ыразы болду. Ол гумуну эшиги ачылгъаны бла тенг мюйюшде гыйы ташны тюбюнде тешигинден къарады. Къарады да, къоркъаракъ болуп, ызына къачды. Бираздан а биягъы туурагъа чыкъды. Энди ол къайдагъысын да унутханды. «Аппа не келтирген болур?» — деп, ашыгъып сакълайды.

Аппа, бир уллу, толу машокну гумугъа кийирди да, тапкагъа салды. Машок «горф» деп тапкагъа тюшгенде, чычханчыкъ элгеннген окъуна этди, алай къачмады. Иги кесекден бери, жютю жухчугъун ары-бери бура, хауаны жыйылайды. «Зауукъ этерикме энди, — деди Къолан чычханчыкъ. — Жалан да аппа юйге теркирек кетги эди...» Ол, къара кѣзчюклери сахиник ойнай, аппаны кетерин сакълайды. Тюйню ийисин сезгенди да, къарамын машокдан алмай турады.

Махтичик гумугъа чабып кирди. Ол алай киргенлей, андан къоркъуп, чычханчыкъ гыйы ташны артына букъду. Чапханын бузмай келип, чычханчыкъны тешигини аллына жашчыкъ апельсин къабукъчукъ салды.

— Ашасын да, Къолан чычханчыгъыбыз да бир тойсун, къууансын! — деп, хыпйарчыкъ биягъы чапханлай юйге кетди. Аппа да, юсюнбашын къагъа, босагъадан тышына атлап, гумуну эшигин этди. Аны аякъ тауушлары аздан аз эшитиле келип, ахырда эшитилмей къалдыла. Гумуну, арбазны да шошлукъ бийледи.

«Ыхы, энди заман болду. Теркирек къармашыргъа керекме», — деди чычханчыкъ. «Аппа къайтып келмеги эди», — дей, къарангы гумуда къангадан ишленнген тиреучюк бла ёрге — тап-

кагъа ёрледи. Тохтап, жютю кёзчюклерин гумуну эшигине бла машокга кезиу-кезиу бурду. Ол къарангы гумуда хар нени да кёреди — къажыгъан эшикни, саргъыл машокну, тешигини аллына салынып тургъан апельсин къабукъчукъну да.

Чычханла, укулача, кюндюзден эсе кече къарангысында иги кёрюучюдюле дейдиле. Ала кеслерине келлик палахны, къоркъууну санлары бла сезедиле. Ашны, сууну да терк окъуна жыйылары бла билип къоядыла.

Махтичик диваннга олтуруп, сууларын да сакъалына бардыра, юйде апельсинле ашайды. Чычханчыкъ да гумуда къарынчыгъын тойдурургъа ашыгъады. Жёбелей барып, ол тюйден толу машокну мюйюшюне жетди. Кеси бек сюйючю тюйню ийиси жууукъда бурнуна ургъанда, аны дум-къара кёзчюклери бютюн да жандыла. Батыр болуп, къууанып, Къолан чычханчыкъ тегерекге энтда да бир къарады. Сакъ къулакъчыкъларын чюелтип, энтда да бир сагъайды. Арбазда, гумуда да биягъы шошлукъ — биягъынлай.

Жигит чычханчыкъ машокну мюйюшюн кыыстау кемирип башлады. Герк тешилирге унамагъан машокда тюйню ийиси аны къозута келип, ахырында ачыуландырды. Чычханчыкъ кёлю бла ачыуланды. Жютю тишчиклери бла машокну тигилген жерин кемиреди, кемиреди. Аны кемирген тауушчугъун не аппа, не ынна, не Махтичик эшитмейдиле. Ол алай шыбыртсыз, алай сакъ кемиреди. Тюйню ариу ийиси уа аны алай къозутханды, алай да, — машокну халылары темир чыбыкъла болсала да, ол аланы юзмей къоярыкъ тюйюл эди. Кюреше кетгенден сора, машокдан юч туй бюртюкчюк тюшдю. Къолан чычханчыкъ аланы бирем-бирем жутду. Жутду да, ач къарынчыгъын бираз тойдуруп,

жангы къарыу алды. Сора, кемире-кемире кетип, асыры оздуруп ийди. Машок тигилген жеринден сёгюлдю. Ол сёгюлген жерден а, суу тёгюлгенча, «шыр» деп тую тёгюлдю.

Чычханчыкъ, жунчуп, къачалмай, тую тёбени тюбюнде къалды. Кёп кюрешди, бек кёп кюрешди — чыгъалмады. Солуу алалмай башлагъанда уа, жашаудан тюнгюлюп, жухчугъун ал аякъчыкъларына тиреди. Ахырында эси къалай аугъанын кеси да билмеди. Алайсыз да букъу жумдургъан кёзчюклерин къаты къысды.

Бир заманда ол кеси ангыламагъан бир тюрюлю жылыу чычханчыкъны тирилтди. Чычханчыкъ къара кёзчюклерин кючден ачды. Туманда ажашханча бола келип, гумуну ачылгъан эшигинден ургъан кюн жарыкъны эследи. Иги да эс жыйып, тегерекге къарады. Къараса,— аппа аны мазаллы, жылы къол аязына алып, мыйыкъ тюбюнден ышара турады.

Чычханчыкъ алгъа аппадан бек къоркъду. Артда уа уялгъан этди. Асыры уялгъандан, аны мазаллы, жылы къол аязындан секирип тюшюп, ызына да къарамай, гуму мюйюшюнде тешигине ташайды. Тюз да ол кезиуде Махтичик гумугъа кирип келди.

— А-а-а! — деди жашчыкъ.— Къарачы, аппа, къарачы! Къолан чычханчыгъыбыз мен берген апельсин къабукъчукъну ашамай турады. Ёпкелеген болур. Энди сен базардан апельсинле келтирсенг, аны тешигини аллына сау апельсин саллыкъма. Уллу апельсин!

УППУУУРТ БЛА АППАСЫ

Уппууурт жашчыкъ жилип арбазгъа кирди...

— Мени тишим ауруйду-у-у! — деди ол ахырында, ыннагъа сёзюн айыртып...

— Да андан бери аны айтсанг а, ауруунгу алайым! Келчи бери, олтурчу былайчыкъгъа, ашчы ауузчугъунгу... А-а-а! Бусагъат...— Ынна, шынтагы халы бла тартып, Уппуууртну къымылдай тургъан тишчигин алды.— Ма, энди балачыгъым, муну элтип: «Аман тишими ал да, ариу тишчигинги бер»,— деп шыбырдап, чычхан тешике атып кел,— деди.

*Аман тишими ал да,
Ариу тишчигинги бер!
Аман тишими ал да,
Ариу тишчигинги бер! —*

Уппууурт ынна айтханлай этип къайтды.

— Да чычханчыкъ мени аман тишиме кесини ариу тишчигин къалай алышырыкъды?..

Былайда аны аппасы, эшекни да отундан ауур жюклеп, къар кибик сакъалын да сылай, сехледен ичине атлады.

— Берликди, жашчыгъым, берликди — сен къоркъма. Ынна керти айтады,— деди ол, Уппууртну къойнуна алып, уппачыкъ да этип.— Келчи, экибиз да эшекни жюгюн тууарайыкъ...

— Аман эшек юйге жууукъ терк барыр, аман эшек юйге жууукъ терк барыр! — Уппуурт, аппаны къойнунда тургъанлай, ары — халжар таба ашыгъып баргъан эшекни ызындан къолчугъун узатып, кёргюзтдю.— Ынна уа, ма ынна уа боза биширеди...

— Ол а иги эди да! — деди аппа билмеген кибик этип.— Ма сора суююнчюнг — кёремисе чертлеуюклени? Анда, Сары Талада жыйгъанма, санга деп. Чырпагъа да бер, ансы чычханчыкъ тишчигин бермей къояр да, артда чертлеуюк ашайalmazса... Эшек а жюгю ауур болса барыучуду юйге жууукъ терк, билдингми, балачыкъ?. Ыхы, сора ынна боза биширеди, ы-ы? Да, ынна боза бишире, мен а — отдан тюшюре... жашау алайды, жашым...

Уппуурт, хуржунчукъларын да чертлеуюкден толтуруп, Чырпалагъа чабып кетди...

* * *

Уппуурт ингирге дери орамда сабийле бла ойнап къайтды. Кюндюз тиши ауругъаны, Чырпа ыnnаны къозутуп, тил этгени, ыnnаны соруулары, кесини айтхан сёзчюклери — бары да эсине тюшюп, сагъыш этди. «Энди тишим аурумайды, тамбла кюн тийсе, эшекге минерикме. Чууайланы терекни къагъама, бугъа таначыкъ бла тореадор ойнарыкъма, парийни бурнун киштикге тырнатырыкъма, Чырпаны чалдиу этип жыгъарыкъма...» — деди ол ичинден.

Сора, аппа жомакъ айта тургъанлай, жукълады... Тюшюнде тѣшледе, жолдан ажашып, къайры эсе да кетип баргъанча болду. Алайлай, бек алларында Чырпаланы алма терек, андан сора мюйюзю сыннган бугъа таначыкъ, эшек, парий, киштик, бек артда уа — чычханчыкъ, бир бири ызындан тизилип, къайдан эсе да келе тургъанларын кѣрюп, алларына чапды.

— Мени да ала барыгъыз! — деп къычырды Уппуурт. — Мен ажашхан этгенме.

— Угъай, — деди алма терек, — сен мени бутагъымы сындыргъанса, алмамы да таш бла уруп тюшюрючюсе.

— Ум-мо! Угъай! Терек тюз айтады, — деп къайырылды бугъа таначыкъ. — Сен, жан аурутмай, мени мюйюзюмден хайнух ишлетирикме дегенсе...

— Хыр-р! Хаф! Хау, бугъачыкъ тюз айтады. Сен мени да аллыма таш атып, энтда да алдаргъа айтханса...

— Мяу-у! Ма-а алайды — парий керти айтады. Сен мени да энтда жардан атаргъа деп тураса — аягъы юсюме тюшюучюм иги кѣрюнюп...

— Барысы да тюз айтадыла — киштик да, ит да, эшек да, тана да, терек да. Бизни ызыбыздан келме, ансы терекге тутдуруп, ургъан, къапхан, тырнагъан да этерикбиз. Сен мени да эшигими аллында гырныу тагъыучуса. Ариу тишчигими да берлик туйюлме. Аппанг Чырпагъа да бер деп ийгенде, чертлеуюклени кесинг ашагъанса.

Сора барысы да бирден: «Келме бизни ызыбыздан!» — деп, Уппууртну жаны бла озуп кетдиле...

— Энди алай эте турлукъ туйюлме-е! — деп, жашчыкъ къыртишге аууп: «Ой, аппа, ой, аппа!» — деп, аланы ызларындан жиляй тургъанлай уянды. Уянгандан сора да, жүрексинип, бираз жилямсырады.

— Уяндымы мени жашчыгъым? — деди аппа. Тур, маллагъа къарайыкъ. Эр киши былаймы жатады? Жилий тура болурса дейме кесинг да. Не болгъанды мени жашчыгъыма? Биягъы тишинг ишми ауруйду?

— Угъай...

Жашчыкъ аппагъа кече кӧрген тюшюн айтды.

— Хайыр болсун! Ол а иги тюшдю да. Аны ючюн жилиамсырагъан эсенг, сора хата жокъду. Алай мен сенича гитче заманчыгъымда терекге — суу, эшекге — жем, итге уа таш угъай, аш бериучю эдим...

Аппа бла Уппууртчукъ эшикке чыкъгъанда, кюн Къуршоучуда чинар терек башланы энди къызарта башлагъан эди...

ПРИНЧНИ СЮТЛЕЙ АКЪЛЫГЪЫ

Башха кюнледе ол ачлыгъын жукълап хорлаучу эди. Жукълаялмаса да, акъылына башха затла келтирип, не да арбазда шарх-шарх копалланы къалай ачылгъанларын кёрюрге къаст этип, кесин жубатыучу эди. Алай эте, кюнюн бир ашырса уа, ингирде анасы бир зат мажарып келип, аланы экисин да — къарындашчыгъын, кесин да — тойдуруучу эди.

Бюгюн а уяниганлай башы төгерек айланып, кёлү аман этип башлады. Алай жан-жанын ашай эди ачлыкъ, кёзлерин алай къарангы этдире эди,— кымылдагъанлай, жер төгерек айланып, алаша жербаш юйчюклери юсюне оюлуп келгенча болады. Жангыз терезеден къарап тургъан акъ чакъгъан терекле, аланы ары жанларында бийик таула да бир тюрю мутхуз, ётюрюк кёрюнедиле.

Алай жатып тура, ол, орамда тенг жашчыкъларыны чабышып ойнагъанларын, жарыкъ кюл-

кюлерин эшитди. Ала да жер юсюнде, кѳумлу кѳызыу орамда угъай, кѳкде ойнагъанча, чарс бла кѳатыша, тумалана, алай келедиле аны кѳз аллына. Да не, ойнасынла да, дейди ол. Анасы бир зат мажарып келип, ашатса, ол да ойнар — аладан да жарыкѳ, кѳууанчлы ойнар. Бусагъатда уа — не, анасы айтханны этеди — адам жатып турса, кючю кетмейди, ачлыкѳны хорларгѳа уа кюч керекди.

Алай а ол жарыкѳ, насыплы сабий дауур кѳаллай бир жууукѳ эшитилсе, ачлыкѳ аны онгун аллай бир ала эди. Ахырында ол аны жер юйчюкден кѳтюрюп алып чыгъып, бир тюрлю кѳаралдым-чарс дунияда тѳгерек айландыра башлады. Тюз да кѳуу тюклей уча эди жашчыкѳ ол кѳаралдым-чарс дунияда; башында кѳк, тюбюнде — жер да кѳатышып, юйле, терекле да эрип, болгъан бир жерде бир жарыгѳы кѳрюнмеген сангырау-кѳара туман болуп кѳалды. Жашчыкѳ ачлыгѳын, кѳарыусузлугѳун да унутуп, алай кѳалкѳа эди ол туманда. Уча кетип, ол бир жарыкѳ, монг дуниягѳа чыгъып кѳалды. Емюрюнде кѳрмеген сейирлик ашарыкѳладан топ-толу столлада сабыр кѳартла олтура эдиле. Ала жашчыкѳны кѳргенлей, жерлеринден туруп, аны ѳрге ѳтдюрдюле, жарыкѳ болуп, столгѳа олтуртдула. Ол, кѳз кѳарангы этдирген кѳп ашарыкѳдан уллу агъач аякѳда этилген бушто-ну сайлап, ашап башлагъанлай уянды.

Аны ачлыгѳын, ѳксюзлюгюн да унутдургъан кѳз жашла, тамагѳын бууа, кѳулакѳ жанлары бла салам тѳшегине тамып башладыла. Ол алай тауушсуз-кѳымсыз тарала эди, алай ачыкѳ эди ол ашарыкѳдан, насыпдан толу дуниягѳа жан-тѳзмез сабий кѳлкѳалдысы — аны азгъан сезимине келген бар кѳанга керти болуп, ким эсе да аны Сафарны аллындан керти да сыйырып кетгеннге ушай эди. Алай жияп, жашчыкѳ,

ашарыкъдан, хурметден толу столну андан сыйырып кетгенлеге бир зат да эталмазлыгъын билгенча, ондурукъдан тюшдю.

Олсагъатда аны кичи къарындашчыгъы — төртжыллыкъ Самат — уянып, аны кёзюне къарап тохтады. Сафарны бек къоркъгъаны ол эди, — ол кесини ачлыгъын хорларгъа боллукъ эди, Саматны ач болуп жилягъанын а... Анасы, аны шош аманат эте, юйден кетип тебиресе, Сафарны кеси да ангыламагъан уллу жандауурлугъу башланыучу эди: не бла тыярыкъды ол ач болуп жилягъан сабийни? Энди ол уянды, ондурукъда къуйругъундан олтуруп, Сафарны кёзюне къарап тохтады. Сафар кёз жашларын, ачлыгъын, тюшю келтирген жүрек такъырлыгъын да унутду, Самат да, тюз аны кесича, эки кюнден бери бир зат да ашамагъанды. Ашагъанлары уа не эди? Дугъума как! Ол а адамны кёлюн шор таратхан болмаса, ачлыкъны аз да кетермейди.

Башха заманда аналары картош не сют дегенча, не бир уууч принч мажарып, аш этсе, Сафар кесине жетген юлюшден — эки картошдан бирин, не табакъ тюбюн жапмагъан принч бастаны жартысын — анасына, Саматха да кёргюзтмей, асырап къоюучу эди. Сора, бусагъатдача, Самат, амалсыз болуп, кёзюне къараса, ол, кесини къургъакъсыгъан эринлерин къаты кысып, башыны тели айланнганын ондурукъ къулакъдан тутуп тыя, анга ашатыучу эди. Энди уа жокъ эди аны кыыстырыгъы, эки кюн бола эди аналары бир зат да мажаралмай тургъанлы.

Саматчыкъны бети бир тюрлюле бола тургъанын эслеп, ол аны юсюне къапланды. Энди уа не этейим, деген сабий адыргысында төгерегине къарады. Бир зат да жокъ эди анда аны бу сабий адыргысына себеп болаллыкъ! Бир ай алгъа бери келген сейир окъуна этер эди: къаллай

ариу жабыула тагъылып тура эдиле къабыргъа-
лада, къаллай ариу къумачлары бар эди нання-
ны кюбюрюнде! Аланы барын нартюхге, картош-
ха, сютге алышханда, къабыргъала былай жа-
лан, къарангы кёрюнмей эдиле. Нання уа,
харакетин берип не алса да, ол алай татыулу
болуучу эди, — Сафар берирге харакет табылмай
къалыр деп къоркъа эди ансы, алыргъа жукъ
табылмай къалыр, деп эсине да келмегенди.
Энтда да бар эди нанняны къумачлары, аланы
къойнуна, къолтугъуна сугъуп, эл-эллеге бара
эди. Да не медет, гыржын берип, къумач алыр
онг жокъ эди, бир жерде. Аны себепли къарангы
эди юй, чибин да учмай эди анда. Алгъын, юйню
ичин къара чибин алып, солур онг бермей ту-
руучуларында, Сафар, аланы къол аязына уста
тутханына къууана, юйню аладан ариуларгъа
анасына болушуучу эди. Энди уа жокъ эди юйде
бир чибин да!

Саматчыкъ, Сафарны кёзюне къарай кетип,
жиляп башлады. Алайсыз да кючден тургъан
Сафар, не этерге билмей, тегерегине къарады.
Алай бу жаз башы, адамлагъа чомарт ырысхы
берирге айтып, жер а кесине сыйынмай, болгъан
жашнап, тегюлюп тургъан жашил дунияда анга
жан аурутур зат кёрюнмеди.

— Тохта, Саматчыкъ, сен ариу жашчыкъса,
тохта... Нання бусагъат келликди. Баппу алып
келликди, тохтачы...

Баппуну атын эшитгенлей, Саматчыкъ бютюн
да тегюлюп жиляды. Сафар аны кёйнуна алды,
терезе аллына келип, аны чагъып тургъан те-
реклеге къаратып, айтды:

— Къарачы, терекле гагула эте турадыла!
Сен жиляп турсанг, гагула битмей къаллыкъды-
ла... Нання баппу алып келликди бусагъат...

Да биле эди Сафар, кесинден биле эди, ач-
лыкъ аны ариугъа терилтмегенин. Ач обурлай

бууа эди ол аланы экисин да, ач бөрүлей талай эди, — да сёз угъай, бир къабын ётмек керек эди сабийлеге!

Сафар, аны къойнуна къысханлай, арбазда, юйде да иги кесек айланды. Энди ол кесин ахыр да унутханэди, ач, суусап да туююл эди энди ол, жалан да Саматчыкъны къоркъууун эте эди, анга къыйнала эди жаны. Ол анга кесини этинден кесип къапдырыргъа да хазыр эди, шо бир амал эталлыкъ болса! Аллай төре да жокъ эди ол билгенден... Анасы уа келмей эди. Ол, аланы ачдан ёлгенлерин кёрмез ючюн башын алып, къачып иш а кетген болурму? Чачийланы аналарыча? Чачийни анасы, этер амалын тауусханда, сабийлерини ачдан ёлгенлерин кёрмез ючюн, тентек болуп кетгенди дей эдиле... Огъесе, кеси айтычулай, бир аууз байларыкъ зат тапмай, алайсыз а юйге келалмаймы тура болур?

Ол къоркъуу сагъайта, Сафар юйге кирди. Къарыусуз болуп тохтагъан Саматчыкъны ундурукъгъа салды. Юсчюгюн жапды. Акъырын арбазгъа чыкъды.

Да не мураты бар эди жашчыкъны? Бир зат излергеми? Анасын табаргъамы? Огъесе, Чачийни анасыча, керти эсе — кесини да анасыча, башын алып къачаргъамы? Айталлыкъ туююл эди ол тюзюн. Орамгъа чыкъгъынчы, кичи къарындашчыгъына деп, бирледен бир зат тилерге мураты бар эди. Орамгъа чыкъгъанлай, ол мураты, узакъ чарс кирик, эриди. Къайры барлыкъ эди? Кимни юйюнде аш толуп турады? Хар ким да — алача.

Болса да артха къайталмады. Кюн къыздыргъан букъулу орам бла энишге айланды. Тюш заман болур эди, — орамда жан кёрюнмейди. Къыйын эди атлагъан — хар атламы аны баш терисин сыдыргъанча, бир тюрлю сууукъ-шор ачытыу аны борбайларын къыркъады, кёзлерин

къарангы этдиреди. Алай ауаргъа, солуу алыргъа кьоймай, алгъа элтген да ол ачытыуду.

Жашчыкъ бир уллу арбазны къабакъ эшиклерини къатында тохтады. Уллу арбазда, чапракъ эте башлагъан жюзюм тереклени тюбюнде олтуруп, юйню адамлары, баям, тюш азыкъ ашай эдиле. Бир къарт къатын, бир жаш тиширыу, бир уллу киши, сора тюз да Сафар тенгли жашчыкъ. Сафар, ашай тургъан адамла аны кьредиле, умут этип тохтагъан сунадыла деп, жерге кирлик бола: «Кьрюнмей кетейим, кетейим»,— дей эди. Да тюз алайда байланып къалгъан киби, атлаялмай эди. Алгъа атлар орнуна къабакъ эшикlege бегирек кыысылды. Аш къангагъа къарамазгъа кюреше, андан кьзюн алалмайды.

Аны бек алгъа жашчыкъ кьрдю. Сора, жеринден терк туруп, анга жууукъ келди да, кьолунда ашай тургъан жылы ётмек кыйырын: «Ма-ма, ма-ма»,— деп, аны кьз аллында арыбери этди. Сафар, кьлю аман эте, аууз суулары келе, башын энишге бошлады. Уллу киши, тюз да къанлы жауун кьргенча, къабыны аузунда тохтай, башын ёрге кьтюрюп, сагъайды. Кьолундагъы къашыкъ эсе, шиш эсе да — столгъа таууш этдирип атды. Сора туруп келди, Сафаргъа жукъ айтмай, жашчыкъны артха тюртюп, бийик темир къабакъланы гам этди. Ары жанында, аланы кеслерича, ауур темир кылычлары таууш этип салынганларын Сафар узакъда къая оюлгъан тауушча, алай эшитди.

Ол къабакъ чыпынга бегирек кыысылды, бугъоу сыжырдан кючлю аш къанга тартыуун хорлаялмай, мычыды. Бир кесекден а, ол кесп угъай, аякъ тюбюнде жол тебирегенча, кетип баргъанын сезди. Ол юйден узая баргъаны къадар, анга бир тюрлю къарыу кире, ол «Мени атам да аскерде ёлмей, юйде болса, бизни да ал-

лай уллу юйюбюз, уллу арбазыбыз, кёп ашарыкъларыбыз да боллукъ эди», — деп, кесини, къарындашчыгъыны да ачлыгъын дунияда ётмек жокъдан угъай, атасыны аскерде ёлгенинден кёрдю.

Сафарны элтип баргъан жер аны экинчи юйню арбазына кийирди. Бир къарт къатын олтура эди жапма тюбюнде. Арыкъ, къарыусуз. Сафар, аны къатына жууукъ келип, тюз аллына барыргъа уа базынмай, сюелди. Къарт къатын да айталмай эди жукъ, жашчыкъны да жокъ эди сёлешир къарыуу.

— Ай кюйсюз дуния, не кюн жетгенди жарлы балалагъа! — деп эшитди Сафар бир ауукъдан. Къарт къатын зикирми айта эди, огъесе аны жазыкъсыныпмы сёлешеди, — Сафар айырмады. — Ачлыкъды сени да азап къамичилей, сюрюп айланган. Не этейим, жанымы чыгъарып берсем да берирем, къолда жокъ... Не кюн келгенди биз жазыкълагъа...

— Жукъ да керек туйюлдю... Мен бош келгенме, гелля, — деди Сафар, бар кючюн жыйып.

Алай энди къарт къатын тюз ол халында жукълап къалгъаннга ушай эди.

Жашчыкъ, бек умут этгени ол эки арбаз кибик, аладан а жукъ чыкмагъанда, барыр жери къалмагъанча, къумлу орамда сюелип тура эди. Жер да бармай эди энди, кюн да тюз аны тёппесинде тохтагъан эди. Къумлу орамны юсюнде къайнагъан кёк чарсдан сора бу дунияда бир къымылдагъан зат жокъ эди. Анда жашчыкъ, бар затдан умут юзюп, кёрмеген, танымагъан атасына жияуу къатыш къычырды:

— Атака, Саматчыкъ ачдан ёле турады! Кёрмеймисе, биз ачдан ёле турабыз!

Кёк чарс тебиренди, ол къайдан эсе да жашчыкъны бурнуна къургъакъ нартюх ийисин келтирди. Сафар, сейир эте, орамгъа къарады да,

тёбентин не эсе да бир зат кётюрюп келген ата къарындашы Татаркъанны кёрдю. Тюз да кишенден къутулгъан тайлай, чапды ол аны аллына. Бар кючюн жыйып, къууанчлы айтды:

— Бер, Татай, мен элтейим!

— Не айланаса бу биширгенде! — деп Татаркъан хыныракъ сёлешди. — Бир зат суна болурса келтиргеним...

— Да не да болсун, мен элтейим дейме анысы... Мен ач туйюлме... Нанняя баста этип ашатханды...

— Бош, колхоз таладан суферфосфат алып келеме, бахчагъа себерге, — деди ол. — Юйге бар, Саматчыкъны да кимге къоюп айланаса, ит кючюгюкибик... — Да Татаркъан не айтса да, не сылтау этип урушса да, аны ауазы тыш адамны ауазы болгъанын, ол жолда анга тюбегенин суймегенин Сафар шубхасыз билди. Аны себепли суферфосфат не болгъанын сорлугъу да келмеди.

— Охо, Тасай, бизни да барды суфесофатыбыз, — деп экили айтды ол.

Алай Татаркъан, жукъ да айтмай, терк-терк атлап кетди. Сафар, алайда сюелгенлей, артха, ата къарындашыны ызындан къараргъа къркъуп турду. Жашчыкъ аны атасыны орнуна кёре эди. Аны себепли орамда сабийле аталары бла махтансала, Сафар Татаркъан бла махтаналды. Энди къумлу орамда аны кетип баргъан ауанасы тохтады, артха бурулду. Бир затха таукел болалмай тургъанча, аякъларын артха бла алгъа ала, мычыды. Ахырында ауана аны аллындан узая башлады. Сафар артха къарады. Керти окъуна Татаркъан аны таба къайтып келе эди. Сафар да аны таба атлады. Атлады да, Татай анга бир зат береме десе, алмазгъа кесине сёз берди. Ала экеулен эселе, Татайны къолуна уа Сафар бла Самат кибик, ючеулен къарай эди.

Аны себепли Сафар андан бир зат да алмазгъа, ол угъай эсенг, бу жолоучулугъунда бир зат мажарса, алагъа да элтирге къаст этди.

Ангыча, Татаркъан аны къатына жетип, къапчыгъын жерге салды, аны аллында тюз да борбайлары къыркъылгъанча, тобукъланды. Уллу кюч бла тешди ол къапчыкъны башын,— Сафар аны къоллары къалтырагъанларын, бети къара кесеу болуп тургъанын кёрдю.

— Кёлек этегинги тутчу бери,— деди Татаркъан, къапчыкъдан къарамын айыралмай. Андан ары дери Сафарны бетине бир да къараялмагъан киши, анга энтда да къараялмады.

— Керек туююлдо, бизни нартюхюбюз барды! — деди Сафар.

— Тут бери, тут,— деди Татаркъан тёзюмсюэ, терк бермей эсем, бералмай къалама деген адамлай. Сора къош ууучу бла бир нартюх алды.

Сафар кёлек этегин тутду.

Татаркъан, нартюх толу ууучун къапчыкъны башына жетдирип, анда нартюхню бетин кёргенлей, эсине бир зат тюшгенча, огъесе — кёлю аман эте тургъанчамы,— тохтады. Нартюхден кёзюн айыралмай, Сафарны да кёреме деп къоркъгъанча, мычыды

— Нартюхюбюз бардымы дейсе? — деп сёлешди ол амалсыз ауаз бла, тюз да суугъа батып баргъан адамлай.— Нартюхюбюз бар эсе... Сора...

— Барды, Татай. Мен айтханма да барды деп... Сен ийнанмайса ансы...— Сора Сафар, ахыр да туююлоп, кёлек этекчигин энишге бошлап, къол аязчыкълары бла сылады. Алай а кеси да ангыламагъан, кертиси уа анга буюрулгъан къош уууч нартюхню берип эсе уа деген сабий умут бла терк айтды: — Мен а бир ач туююлем да... Саматчыкъ... Саматчыкъ жилип тохтамайды ансы...

Болса да Татаркъан аны эшитмеди.

— Охо, сора, сиз аны бошаргъа бир мадар этербиз,— деди ол, къош уууч нартюхню къапчыкъгъа бошлай. Ол, нартюхню урлап алгъанча, къапчыкъны башын, ёпке солуу эте, къысды. Аркъасына, тюкню алгъанча алып, чапхан этмегенлей, барышы чапхандан да терк болуп, кетди.

Бир бирде анасы, алгъын топпа-толу болуп туруучу, энди атасыны къынгыр-мынгыр харфла бла жазылгъан письмоларындан сора жукъ да къалмагъан кюбюрню ачып, аны атасыны къагъытларын окъуучу эди. Ол, айхай да, бек алгъа гелляны соруучу эди. Аллай бир огъурлу адам эди гелля, аллай бир беримли эди, уллу эди адамлагъа жазыкъсыныуу,— не жарсыуу болгъан да анга келиучю эди. Сафарны тобугъуна олтуртуп, аллай сейирлик жомакъла айтыучу эди,— таулагъа, ташлагъа жан кирип, сёлешип, сермешип башлаучу эдиле. Бир жол а тюз да Сафар тенгли жашчыгъы бла бир къатын садакъа жыя келди. Гелля уа, аланы юйге кийирип, жангы аш этип, ашатды. Нанняягъа суу жылытдырып, жашчыкъны да, анасын да жууундурду. Бир ненча кюн юйде тутуп, тин кийирип, юйде болгъандан жол азыкъ да этип, алай ашырды. Ол сау болса, Сафар бюгюн былаймы айланырыкъ эди.

Экинчиге ол къарындашын соруучу эди. Мен болмасам да, Татаркъан саулукъдан, жарлы сабийлеринг ачдан ёлмезле деп, аны саулугъун нанняягъа аманат этиучю эди. Нанняя да, аны аманатын унутмай, юйде иги аш этилсе, не бир зат мажарса, бек алгъа Татаркъанны юлюшюн чыгъарып, къалгъанлагъа алай ашатады.

Энди жашчыкъ элни тыш жанындан корейлиле жашаучу алаша юйлю аулакъ орам бла артха къайтып келе эди. Жокъ эди хурмет, жа-

зыкъсыныу. Хар ким да, аныча, ач эди. Аны себепли ол, Саматчыкъны алып, анасын изле-рикди. Аны да табып, экисин да къолларындан тутуп, барып, барып турса, бир жерде аш бол-гъан жерге чыкъмай амалы жокъду...

Алай келе, ол, арбазы, бурууу да болмагъан бир юйню эшик аллында челек бла топпа-толу принчи кёрюп, дыркъ деп тохтады. Элгениумю, сейирми,— аны борбайларын энтда да къыркъ-дыла, энтда да тохтатдыла, жерине битип къал-гъанлай. Къарады да, бу тийреде жан айланып кёрмеди. «Саматчыкъгъа деп, бир уууч принч алгъанлыкъгъа не боллукъду?» — деп сорду ол кесине. Кеси ючюн ол бир бюртюкчюк да алмаз эди. Не ач болса да, ачдан да ач болса да — ал-маз эди иеси бермегенни. Алай ол Саматчыкъ-ны жилягъан тауушун эшитеди, ач къарама кёз аллына келеди. Жашчыкъ, бу жашауда алты жыл угъай, алты жюз жыл жашагъанча, ол ал-ты жюз жылладан бери да бир зат ашамай тур-гъан кибик, принчге алай къарады. Ол аллай бир кёп эди,— аны бла саулай дунияны кечин-дирирге боллукъ эди.

Жашчыкъ, тегерегине сакъ къарай, бек ачы, къызыу, къургъакъ тюкюрюгюн къыйналып жу-та, принч таба атлады. Челек принчи юсюне тюз да тенгизге къарагъанча, алай къарады. Олсагъатда челекле экилене, ючлене кетип, аны тегерегинде тепсеп, учуп башладыла. Ол аладан бирин тутаргъа къолчугъун узатханлай акъ принч дунияны юсюне жыгъылды.

Сафар, эсин жыйып, кёзлерин ачханда, принч да, юй да, къызыу орам да жерлеринде тура эдиле. Адам а кёрюнмейди. Энди ол принч-ден юч уууч алыргъа деди. Анасына, къарын-дашчыгъына, кесине. Сора кесини ууучун алып, алайда окъуна аузуна къуйду. Принч алай та-тыулу эди,— Сафар андан татыулу зат ёмюрюн-

де ашамагъан эсе да алайды. Аузундагъын чайнап жута, ол бир кесек тин киргенин сезди. Энтда да ашарыгъы алай келе эди, алай оу-шоу этип тилей эди ичи, — битеу челекни ашаса да тоймазлыкъча кёрюндю. Алай бу жол Сафар оноуун бузмады. Анасына бла къарындашчыгъына деп, эки ууучуна алып, артха айланды.

Аны бла тенг юйден, баям, юйню иеси — алаша къатангы адам чыкъды. Сафар, аны бир затла айтып сёлешгенин, ызындан терк келип башлагъанын аркъасы бла сезе, кеси да эслемей къача кирди. «Тутса ёлтюрлюкдю, тутса ёлтюрлюкдю!» — дей эди аны азгъын-къарыусуз ауазы. Принчни Саматчыкъгъа бла наннягъа жетдиргинчи ёлтюрюп къойса, ала не этерикдиле деп, уушчукъларын бютюн да къаты кыса, игирек къачаргъа кюрешди. Алай къачхан бла къуугъанны кючлери тенг туйюл эди. Анда да Сафар жетдирмезге боллукъ эди, не медет, жол ташына абынды да, бауур тёбенине жыгъылды. Аны гитче сабий уушчукъларында принч, жаухар инжилей, төгерекеге чачырады.

Ол адам аны эки къолтугъундан тутуп, аякъ юсюне сакъ салды. Сафар а, ачыгъандан, ачылыкъдан угъай, уялгъандан, уругъа тюшгенине сокъураннгандан ёрге къараялмады. Киши бек ариу, терен ауаз бла бир затла айтып, жукъ да ангылаталмай, къолундан тутуп, артха элтип башлады. Сафар, бой бермезге умут этип, къолун ычхындырыргъа кюрешди. Да ол къатангы къара шинли адамы, кесича, гитче-гырхы къолларында аллай бир къарыу бар эди, — Сафар, къутулмазын биле, бой салды.

Киши, жол узуну кеси тилинде не эсе да бир затла айтып, бир ачыулана, бир а кёзлеринде уллу жазыкъсыныуну, жандауурлукъну оту жана, алай келди. Ол, санлап бирде бир затла айтып, Сафаргъа къараса, Сафар, принчни ур-

лагъан ол угъай, бу киши ол кеси кибик, алай кёрюне эди.

Эшик аллына жетип, ол челек принчни Сафарны кёолуна тутдурду. Кёолу бла «Бар, кет. Юйюнге бар», — деп ангылатды. Сафар, аллай насыпха ийнаналмай, къарыусуз бола, челекни жерине салды. Ол киши ойнагъан, не хыликкя этген сунду. «Ачлыкъ айып туююлдю, юч уууч принчни алгъанма да, нання бир зат мажаргъанлай алып келип берликме!» Аны бла жашчыкъ шош кетип тебиреди.

Принчни иеси кеси алды принчни кёолуна, Сафарны ызындан жетип, кёолундан тутду. Энди кёз жашла Сафарда угъай, ол кишиде саркъа эдиле...

КЪОЗУКЪУЛАКЪ

Май байрам жууукълаша туруп, Ильяс, къайсын сайларгъа билмей, аман къыйналыучуду: элними, сахарнымы? Шахарда къалып, парадха къараса, аманмыды? Андан сора уа нёгерлери бла, морожна да ашай, аттракционлада учса, сёз ючюн, ракетагъа минип? Не уа кёлде къайыкъ бла жюзсе? Аз тюрлю сейирлик зат болмайды май байрамда сахарда — музыка, той, жыр... Эл а? Талада тайчыкъла! Улакъла... Бектур оюн не уа бугъумуч... Аппа да сейирлик ариу жерлеге элтиучюдю — зыка, къозукъулакъ, жилек жыяргъа... Сахарны бла элни арасында, амалсыз болуп, мамасына сорса уа, ол, кюле: «Байрамда сен къайда сюйсенг, анда бол-

лукъбуз, жашчыгъым», — дер да къояр, анга сынагъан кёз бла къарап! Уллула неден да кеси аллына сайлагъан къыйын болгъанын а билмейдиле.

— Хо да, мама 1-чи Майда шахарда болайыкъ, 2-чи майда уа — Жемлиде!

— Алай иги эсе, алай окъуна болсун, — деди мамасы. — Суюсенг а, ингирде окъуна кетейик.

Керти окъуна — ингирде элге автобус баргъаны уа! Сау кюнню шахарда ойнайса, парадха да къарайса, къайыкъ бла да жюзесе, хауа жол бла да учаса. Сора автобусха мин да, элге бар.

Ингир дегенликге уа, автобус Жемлиге жетгенде, кюн да батмагъан эди. Керим да, Ахмат да, дагъыда Расул да аллына чыгып тура эдиле. Алайда окъуна эрттен бла къозукъулакъ жыяргъа барыргъа келишдиле. Кишиге да айтмай, кетип къалыргъа десе, аппадан да алгъа туруп, ол а, биягъыча, мыйыкъ тюбюнден ышара:

— Мен да къойчукъланы ол тийреледе кютерикме. Сорлугъугъуз болса, чабып келип сорурсуз... Сиз атын билмеген кырдык тюбесе, — деди.

Анга ким айтханды аланы къозукъулакъ жыяргъа барлыкъларын? Киши да угъай! Ол хар заманда хар затны да кеси билип къояды. Тынгылап тургъан кирик! Хо, билсин, аппа бир заманда да бир затха чырмау болмайды. Ай, ол Керим тенгли болуп, бирге ойнаргъа тюшсе эди!

Ала — Керим, Ахмат, сора Расул, — ойнай-ойнай, Ишхилдили чатха жетдиле. Алда къызла барадыла, уллу къызла. Кырдыкны жырып, сыртны ёрге чыгъадыла. Кюнню алтын сабалары кёк бутакъланы ичлери бла узатыладыла. Кырдыкны алай жырып баргъанда, Керимни

тамата эгечи Мадина хансланы, тереклени, жемишлени, кёгетлени атларын айтады.

— Майна, жашил ийнели кызылкыабукъ наратла,— деди ол.— Бу кырмадагы терекле уа — акъ-тоз чубалы, чубар сепкилли кыйынла, арлакда — жатлама ишхилдиле, ыран эринледен энишге кырааган кектюйме, жашилкыаптал, кызылтюйме чумла, ийрисиереш артишле, айры-буйру ёлежакъ минжалла, сахиник-кёзбау уштоккула, бийик ёсген элмелени тюплеринден чыгып, аланы кыабукъларына жабыша, бурулуп, боюнларын бууа, кыылыксыз ёсген сийреш хумаллакка, эниуледен бир жанлыракъ бола, сютден толадыла...— Мадина айтып турса, сен а тынгылап турурса, сейирлик жомакълагъача. Аны да аппасы барды да, ол билмеген жокъду.

Ишхилдили чатдан чыгып, ёзенни да бир кесек барып, Доммай ёлген сызгаага кирдиле. Мында жалан да оразыкла, мантла, чомпалла ёседиле. Юлкюле да чагадыла. Бери кюн тиймейди да, кыарангыды. Сызгаада шошду. Тынгылап турсанг, кыаядан акыган тамычыны тунукъ тауушу эшитиледи. Кыарангы дорбунда бир кесек солуп, кыая жазуулары-ызылары да кёрюп, сызга башына чыкдыла.

— Ма бу сыртда тыхтел, дыгыненел да кёпдю,— деди Мадина.— Кюзде келсенг, Ильяс, аладан бёркюнг бла бир да жыарса. Сыртны аты уа Тайпакды. Сюйсенг а — жилек жыарса...

Ильяс:

— Жилек кыачан жетерикди? — десе, ол а:

— Тюз да каникулла башланыр заманга! Тайпакъ саулай тюз да кызыл инжи тизгенлей болуп кыалыр. Келирмисе?

Ильяс анасына сормаган эди. Аны себепли, терк окъуна хау деп, артда уа ётюрюкчю болурга сюймей, тынгылады. «Мамаага сорурма, ийсе, келирме», — дерге да болду. Угъай, жашланы

къатларында алай айтса, «этектюпчю» дерикдиле. «Анасына айтмай, юйден чыкъмагъан, тутушуп, адам жыкъмагъан!» — деп, беиш этерикдиле. Аны себепли, терк къурашдырды:

— Бизни класс Бахчасарайгъа экскурсиягъа барлыкъды да, аны ючюн ансы... Мен классымдан къалай айырыллыкъма?

Керим да, Ахмат да, Расул а бютюн да сукъланып, Пушкинни поэмасында айтылгъан Бахчасарай кёзлерине кёрюндю. Мадина да, Пушкинни поэмасын окъугъандан сора, Бахчасарайгъа барыргъа термиле эди да, ол да Ильясха сукъланып къарады. «Ох, Ильясчыкъ, къалай насыплыса!» — деди. Ильяс айтхан ётюрюк туююл эди, жалан да бир тасхасы бар эди, ол да — Ильясланы класс, иги окъуп, 4-чю классланы араларында биринчи жерни алса, Бахчасарайгъа ол заманда барлыкъ эди.

Тайпакъ — сары къаяланы туюнде кент сыртды. Кырдык инчикге жетеди. Ильяс былтыр аппасы бла келип жыйгъан эсе да, къозукъулакъ къаллай болгъанын унутханды да, эсине тюшюралмайды. Аны себепли, хапарлашхан тенглери бла этсе да, кёзлери Мадинададыла. Ол къаллай ханслагъа къарагъанын марайды. Керимлары: «Шахарчы жашла табийгъатны билмейдиле», — деп беиш этиучюлерин унутмагъанды. Бир зат да билдирмей, Мадинагъа къарап, аладан алгъа жыйып башларыкъды. «Уу, нечик мыстыды!» — дер. Не да: «Уу, къалай татыулуду!» — деп ашар. Аны Мадинаны илхамына, измисине кёре этерикди. Ох анасыны, Ильяс уллу жаш болса, Мадинадан айырыллыкъ туююл эди — къаллай иги къызды! Аны мамасындан да ариу, билмегени жокъ...

— Уу, нечик кёпдю! — деп, Мадина сейир этди. Ильяс, жыяргъа керегин унутуп къойгъанча, къозукъулакъ ёсген уллу таланы юсюнден

къарап къалгъанды. Жашла уа — Керим, Ахмат, сора Расул — чабышып жыядыла.

— Нек тураса, Ильяс, огъесе шахарда къозукъулакъ не болгъанын билмеймидиле?

— Тейри, билген а... Алай шахарда таматала башлагъынчы, сабийле жукъгъа тиймеучюдюле.

— Аны уа сыздынг, Ильяс! — Ол Расулду! Чюйребуруш! Адамны несин табайым деп турур.

— Ай аперим, Ильяс! — деп къууанды Мадина уа. Сора Керимге, Ахматха, узунтил Расулгъа да къарап, айтды: — Ёзге уа, сиз да турасыз, иги юйреннген жашлабыз деп. — Сора, бир шатык жоккуну юзюп, бир чапыргъын кеси къабып, къалгъанын Ильясха берди.

БИР БАТЫР БЛА ЮЧ КЪОРКЪАКЪ, СОРА ЧЮЙРЕТОН БОРАНКЕЛДИ

(Эски къарачай-малкъар оюнлагъа кёре кзураलगъан оюн)

Ойнагъанла:

Батыр

1-чи къоркъакъ

2-чи къоркъакъ

3-чю къоркъакъ

Лейля

Боранкелди.

Сабийле, арбазда сюелип, къуш-муш этедиле. Ала бла бирге уа — Лейля, кёк гюлмендили къызчыкъ.

Б а т ы р. Ойнай билгеннге — эт хычин, бил-
мегеннге — зукку чибин!

Л е й л я. Ой, тохтагъыз, тыныгъыз! Мени
гюлчюк сунугъуз.

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Былтыр Гюлжан бол-
гъанча болсанг, тынарс.

Л е й л я. Былтыр не болгъан эди Гюлжан-
нга?

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Былтыр а, тейри,
мен болмасам, Гюлжанны...

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Тохтагъыз, мен бир
таууш эшитеме.

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. У-у, анай!

Л е й л я. Былтыр не болгъан эди? Не бол-
гъан эди?

Б а т ы р. Былтыр а, тейри, бир къачхан бар
эди да...

Л е й л я (3-чю къоркъакъны кёргюзтюп).
Буму?

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Менми? Мен а, тей-
ри, былтыр...

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Тохтачыгъыз, бир
таууш эшитеме.

Б а т ы р (ёрге кзаран). Кёк да къарала ту-
рады.

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. У-у, анай!

Л е й л я. Не этесиз? Мен къоркъгъан этеме.

Б а т ы р. Къоркъма, теличик, къоркъма.

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Къоркъма, Лейля.
Тейри, мен аны...

Л е й л я. Нени? Кимни?

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Ма, ма... (атын ай-
талмайды).

Б а т ы р. Боранкелдиними?

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Хау, хау!

Л е й л я. Ол кимди?

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Ол а, Лейлячыкъ,
билемисе...

Б а т ы р. Олму? Ол а келе болур, кёрюр-
бюз.

«У-у-у!» — деп, тонун да чойре кийип, Боранкелди ар-
базгъа киреди. Ол, тегерек-тегерек бурула, сабийлеге
жууукълашады. Къоркъакъла, къачып, бирер жерге бу-
гъадыла. Боранкелдини аллында жалан да Батыр бла
Лейля къаладыла. Батыр, Лейляны къоруулай, Боранкел-
дини аллына таукел сюеледи.

Б о р а н к е л д и (*аланы кёрмегенча этип,
тепсей-тепсей*).

Мен боранма, боранма!
Суусап, ач да болгъанма.
Докка бла Жоккагъа
Былайгъа жол соргъанма.

Л е й л я (*къоркъаракъ болуп, тегерегине
кзарай*). Кет, къорагъан этгин, кет ары! Оу кю-
ньюм!

Б а т ы р. Къоркъма, Лейля, къоркъма. (*Бо-
ранкелдиге кериледи*.) Бери келген жолунг бла
ызынга кетип къалсанг, ол игиди кесинге.

Б о р а н к е л д и.

У-у-у! Мен Боранкелдиме,
Чамландырма, кюлдюрме!
Тай аллындан бу
къызны,—
Бетжуумазны, сырсызны
Алайым да кетейим,
Татлы къабын этейим.

Б а т ы р. Тийчи да бир, жанынг бар эсе!
Л е й л я (*Боранкелдиге*). Не ишинг барды?
Къуру былайдан!

Б о р а н к е л д и. Нек болмайды ишим? Мен
Боранкелдиме.

Б а т ы р. Сен Боранкелди эсенг, мен а — Батыркелди. Ариулукъ бла кет былайдан!

Б о р а н к е л д и. У-у-угъай, жууукъчугъум! (Къолларын жайып, алгъаракъ атлайды.)

Л е й л я. Ання!

Б а т ы р (белибауундан чычгынчыгъын сууруп). Къоркъма, Лейля!

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Былтыр Гюлжанны алып кетгенча, алып кетеди Лейляны!

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Букъгъан жерингде тынч тур, эшитдиресе.

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Ма тутады. У-у, анай!

Б о р а н к е л д и. Мен жутарыкъла мында да бар кёреме. (Къоркъакъла таба атлайды.)

Бирем-бирем, тутайым да,
Женгил-женгил жутайым да,
Муратыма жетейим.
Ой, бир зауукъ этейим!

Б а т ы р (Боранкелдини аллында чычгынчыгын «кылыч» этип сюелди). Мен сау болуп, сен бирибизге да тиерик туююлсе!

Б о р а н к е л д и. Тийген а дейсе!

Боранкелди тонуну тюбюнден чычгынын суууруп алады. Ол, къоркъакълагъа алланнганын кююп, Батыргъа айланады. Экиси да чычгынлары бла «кылыч сермеш» этедиле. Боранкелди онглу болуп, Батыр жыгъылады.

Л е й л я. У-ой, жамауат, болушугъуз!

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. У-у, анай!

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Келигиз, къачайыкъ!

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ (букъгъан жеринден чыгъып). Бизге тийме, Боранкелди! Бизге тийме, Лейляны ал да кет!

Л е й л я. Аман хомух, къоркъма деген сен туююлмю эдинг? (Жилямсырайды.)

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Боранкелди къарыулуду сора уа.

Б а т ы р (*жыгъылып тургъан жеринден*). Ючюбюз, эсе да тёртюбюз да бир болсакъ, ол къарыулу боллукъ туйюл эди.

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Былтыр Гюлжанны, алып кетип, къалай жиятхан эди!

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Мен а, тейри, былтыр бир жетдирмеген эдим да.

Б а т ы р (*жыгъылгъан жеринден ёрге тура*). Хау, сен къачып бир башласанг, бир да аяма жетерге.

Б о р а н к е л д и (*«гуу-гуу» эте, Лейляны къолундан тутуп, алып кетип тебирейди*). Атла дейме да теркирек! Атла теркирек!

Б а т ы р. Эй-хей, жигит эсенг, былай тохта! (*Кесин алгъа атады.*)

1 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Ол Боранкелдини хорлаяллыкъ сунады.

2 - ч и к ъ о р к ъ а к ъ. Хы, Боранны уа хорламай а!

3 - ч ю к ъ о р к ъ а к ъ. Былтыр а, тейри, мен алай иги къачмасам...

Б а т ы р (*Боранкелдини сермен тутады*). Ай аман къоркъакъла, тутугъуз! Тутугъуз дейме да!

Л е й л я. Келигиз, болушугъуз, аман хомухла!

Къоркъакъла болушур муратда алгъаракъ атлайдыла.

Б о р а н к е л д и (*Лейляны да иймей, Батыр бла жагъалаша*). Ма бир тийигиз, къоркъмай эсегиз!

Къоркъакъла артха туракълайдыла.

Л е й л я (*Боранкелдиге*). Ий мени, ий!

Б а т ы р (Лейляны кѳолун ычхындырып, Боранкелдини жыгѳады). Ийген а этемиди! Сюймей иер!

1 - ч и к ѳ о р к ѳ а к ѳ. Ай мени тобугѳум чанчханды ансы... (Акѳсай-акѳсай, бир жанына кетеди.)

2 - ч и к ѳ о р к ѳ а к ѳ. Кѳзлериме букѳу кирмесе эди... (Кѳзлерин уууп башлайды.)

3 - ч ю к ѳ о р к ѳ а к ѳ. Мени кѳнчек бауум юзюлмесе, кѳргюзтюр эдим оюнла. (Кѳнчек башындан тутуп сюеледи.)

Б а т ы р (Боранкелдини сыртындан салып). Ма былай керекди санга!

Б о р а н к е л д и. Жибер, болгѳанды!

Л е й л я. Хорлатханынга женгдиремисе?

Б о р а н к е л д и. Хау, женгдиреме.

Батыр да, Боранкелди да ѳрге турадыла.

Л е й л я. Батыр, мен уллу болсам, санга жамычы этерикме. Кѳара жамычы.

Б о р а н к е л д и. Абыннган этген эдим ансы, жамычыны кимге этеринги уа биле эдим. (Сабийле бары да бир жерге жыйыладыла.)

Б а т ы р. Хорлатханынг ючюн аякѳ бюгерге керексе, Боранкелди. (Боранкелди аякѳ бюгюп, бирсиле кѳарс урадыла.)

Л е й л я (1-чи кѳоркѳакѳгѳа). Энди сен, назму айт да, кѳоркѳакѳлыгѳынгы тѳле. (Ол назму айтады.)

Б а т ы р (2-чи кѳоркѳакѳгѳа). Сен да тѳле кѳоркѳакѳлыгѳынгы, жыр айт да. (Ол жыр айтады.)

Б о р а н к е л д и (3-чю кѳоркѳакѳгѳа). Сен а, шуѳх, юч кере хоразча кѳычыр. (Ол юч кере хоразча кѳычырады.)

Л е й л я. Мен уллу болсам, Батыргѳа жамычы этерикме. Кѳара жамычы.

Б о р а н к е л д и. Этерсе, Лейля, этерсе. Ким угъай дейди.

Б а т ы р (Лейлягъа). Келчи, энди экибиз тюз тепсеуге барайыкъ.

Бирсиле ауузлары бла тартыу тартып, къарс уруп, Батыр бла Лейля тепсейдиле.

ЭРЛЕН АГЪАЧДА ЖАШАЙДЫ

— Тур, жашым, тур. Агъачха барайыкъ,— деди аппа эрттенликде, Топашканы ундуругъуну аллына келип.

Топашка, кёзлерин кючден ача, аппагъа къарады.

— Агъачда не барды? — деди ол.

— Элме барды, бир бийик элме.

— Элмеде не барды?

— Элмеде уя барды. Эрлен уя.

— Эрлен анда не этеди?

— Эрленчикле ёсдюреди.

— А-а-а, кёргенме! Ол къоркъакъчыкъды, къачыуукъ.

— Къачыуукъму? Хыличи жашчыкъла, сиркиучюкле анга таш атадыла. Ол а къарапмы турлукъду? Секирип, терекге минеди да, тели жашчыкълагъа кюледи.

— Манга да кюллюкмюдю?

— Кюллюкдю. Сен эрленни суймесенг, шуёх бола билмесенг, кюлмей а!

— Шуёх а къалай болайым да?

Сёзлерин назмугъа келишдирип, жашчыкъгъа аппа быллай жууап къайтарды:

— Уясына тиймесенг, ызындан таш иймесенг; къорууласанг хатадан, къарай билсенг ташадан, къоз, чёплеу да келтирсенг, суху болмай, тынч берсенг; къуйрукъчугъун сир этер, аллынга чабып жетер; тюз къатынгда сир турур, бир сейир оюн къурур; къозну сындырыр, ашар, тутама десенг — къачар. Алай этмей, сакъ болсанг, тепмей, шош къарап турсанг, ол сени бек жаратыр, сейирликге къаратыр. Женгиллиги — тюкчюклей, чёплеулени да чёплей, къол аязынгда турур, сени шуёхунг болур. Кел, терк кийин, барайыкъ. Табийгъатха къарайыкъ!

Топашка, терк окъуна кёлекчигин къаплап, бахча башында шауданчыкъгъа чапды. Кюн сайын этиучюсуча, анда къол-бет жуууп, ызына женгил келди. Ыннасы, чын аякъ бла анга сют берди:

— Ич, бузоучугъум, ич, — деди.

Топашка алгъа къаймакъны жутду, ызы бла уа сютню ичди. Сора, хазыр болуп, аппаны къолундан тутду.

Эл башы агъачха ала бара-бара туруучу эдиле. Анда, уллу чинар, элме терекледе эрленле жашайдыла. Топашка алгъын жол агъачха келгенде, бийик элме терекни тюбюнде эрленни кёрюп, тутар умут этип чапхан эди. Алай эрлен къайры тутдура эди анга! Чабып, терекге ёрлеп, аны къалай думп болуп къалгъаны жашчыкъны эсиндеди. Бюгюн да эрленчик, терек бутакъдан къарап кёргенлей, аппаны аллына секирди. Топашканы эслегенлей а, биягъы думп болуп къалды.

— Кёрдюнгмю? Къоркъакъды! — деди Топашка.

— Угъай, кьоркьакъ тьююлдо, сакъды,— деди аппа.— Агъачда жаныуарла сакъ болмаса-ла, къырылып къаллыкъдыла. Хар бирини да жауу кёпдо. Къуш, къыртчыгъа да тутар. Жетип, тюлко да жутар...

— Сора бу бийик элмеде жашагъан эрленчик къатыма бир заманда да келлик тьююлмюдо?

— Келликди, жууушдурсанг. Хата этмезлигинги билдирсенг...

— Къалай билдирликме да? Тилсизди эрлен, къулакъсызды.

— Угъай, эрленни да, сенича, къулагъы, тили да бар. Ол хар затны атлашы, къарамы бла билдиреди. Илешимин хали бла сездиреди. Барчы, букъ да, къарап тур.

Топашка, артха кетип, чинар терекни артына букъду. Аппа уа алайда терек тюпге олтурду. Жабышмакъ таягъына къолтугъу бла таянып, къозланы къол аязына салып тохтады. Эрленчик элмени башында ары да секирди, бери да. «Бутакъдан бутакъгъа секирсе, эрленчикни къуйругъу желпекча, парашютча болуп къалады»,— деп, Топашка сейир этди.

Эрлен, энишгеден энишге эне келип, бир алаша бутакъдан секирди да, тюзюнлей аппаны къолуна тюшдо. Аппа аны тюк тюшгенча да сезме-ди,— алай женгил эди эрленчик. Сора эки уууртуна эки къозну ташайтып, артха секирди.

— Хы, сермеди да, къачды! — деп шыбырдады Топашка. Сора ёрге, терекге къарап, эрленчикге бедиш этди:

— Сермеуюк, сермеуюк! Урлауукъ, урлауукъ!

— Айтханыма эс бёлмеген, кеси уа жукъ да билмеген,— деп, аппа анга айып этди.— «Элмеде не барды?» — дединг. «Уя барды».— Энди уа, эрлен балаларына къозла элтгенде, сен анга

сермеуюк дейсе, урлаууъ дейсе. Бир зат ангылай къачан башларыкъ болурса? Адамла, жаныуарла да алгъа балаларына ашатадыла аш. Артда уа кеслери ашайдыла.

Топашка, уятлы болуп, энишге къарады. Аппасы анга дагъыда былай айтды:

— Эрленле, Топашчыкъ, тѣлю ѣсдюрюге бек сюедиле. Тереклени бийик бутакъларында чыбыкъ уяла этедиле. Жылгъа эки кере — жазда бла жайда — кымыжа балачыкъла табадыла. Бу бизни эрленни да балачыкълары бардыла. Бусагъатда къозланы алагъа алып кетгенди. Аланы тойдуруп, бери къайтырыкъды да, къол аязымда къалгъан къозну кеси ашарыкъды.

Элмени тѣппесинден къоз къабукъла тюшедиле. Къыртчыгъа, къыркъын таууш этип, терекни башы бла учду. Огъарлакъдан бир бутакъ сыннган таууш да эшитилди. Бираздан а эрленчик, аппаны къолуна секирип тюшдю да, аны къол аязына чѣгюп, ал аякъчыкълары бла тутуп, къозну кемирип, сындырып башлады. Топашканы сейири къаллай бир уллу эди — эрлен къозну къалай сындыргъанын кѣрюрге! Ол, тѣзалмай, бугъулмасындан чыгъып, аппа таба атлады. Олсагъатдан эрленчик, жинк болуп, ѳрге — терекге учду да, аппа жашчыкъгъа урушду:

— Тѣзюп туралмагъан, кѣрюп къууанмагъан!

Топашка бугъулмасына къайтды. Эрленчик, жангыдан тюшюп келип, къургъакъ, жумушакъ эринликлерин аппаны бетине жетдирди. Уппа эте болур эди, баям. Аппа уа, эрленчикге тиймей, юркютмей, Топашкагъа кюлюмсюреп къарады.

— Кел, танам, энди кел. Шошчукъ кел, — де-ди аппа жашчыкъгъа.

Алай, Топашка кёрюнгенлей, эрлен биягъы терекге секирип кетди.

— Бу менден быллай бир нек къоркъады, аппа? — деп, жарсыды Топашка.

— Танымайды да, андан. Экинчи жол къозланы сен ашатырыкъса.

Экинчи жол Топашка, къозланы да къол аязына салып, элме терекни къатында кёп олтурду. Не кёп олтурду эсе да, эрлен аны жанына жууукълашмады.

— Эрленчик мени суймейди. Келмейди мени къатыма, — деди Топашка кёлкълды ауаз бла.

— Сен а тёзюмлю бол. Тёзген тёш ашайды, унутханмыса? Келир, танам, жарсыма.

— Келмесе уа? Къарангы болуп кълса уа?

— Юйге барырбыз да, тамбла келирбиз.

— Эрлен ач болса уа?

— Аны мыртхысы азмы сунаса?

— Мыртхы неди, аппа?

— Мыртхы уа — асырау. Эрленле да, агъачда бирси жаныуарла да арт асырау этмей турмайдыла. Келир кюнюн сагъышын этмеген муратына жетмейди.

— Кел, сора къозланы алайда букъдурайыкъ, — деп, жашчыкъ балан бармакъчыгъы бла элме терекни тюбюн кёргюзтдю. — Эрлен келир да, алыр.

— Болсун, — деди аппа.

Къозланы терек тюбюнде букъдуруп, аппа да, туудугъу да юйге кетдиле.

Экинчи келгенлеринде — букъдурулгъан къозланы бири да жокъ. Бу жол чёплеуле келтиргенди Топашка. Ол, чёплеулени да къол аязына салып, алгъын аппасы олтургъанча, терек тюпге олтурду. Эрлен, тегерекге айланып, чапыракъ, кырдык къозгъап башлады.

— Эрленчик не излей болур? — деп сорду жашчыкъ.

— Жукъ да излемейди, — деди аппа. — Сен анга тиерикмисе, къаллыкъмыса деп, аны сынчылайды.

Кертиси да, Топашка тиймезин билгенде, эрленчик анга жууукъдан жууукъ келе башлады. Тохтап, тегерегине къарай да, алгъаракъ атлай, дагъыда артха кете, иги кесек мычыды. Ахырында эрленчик, Топашканы тобукъларына окъуна минип, аны къол аязындан чёплеу чёплеп тебиреди. Топашка, дыпсыз болуп, эрленчикге къарайды. Бирде эрленчикни кёзлери бла аны кёзлери бир бирге битедиле: сакъ, жютю, къууанчлы кёзле...

Топашка, бош къолу бла эрленчикни белинден сыларыгъы келип, аппагъа къарады.

«Эрленле, тийсенг, скоймеучюдюле, — деп билдирди аппа кёзю-къашы бла. — Ашыкъма, ол да ийнакълар сени, сен да ийнакъларса...»

Топашка эрленчик бла ма алай шуёх болгъанды. Аппасы келмеген заманда да, бир затла алып келип, элме терекни тюбюнде асырап кетиучюдю. Шахардан келсе да, эрленчикге бир татлы къабын келтирмей къоймайды. Эрленчик да, ары-бери кетип болмаса, секирип, аны имбашына къонуп къалыучуду.

Аппа бла Илияс, кеслери алларына кьалсала, кёп тюрлю оюн ойнаучудула. Бюгюн а бири иги адам, бири да аман адам болуп ойнаргъа келишгендиле. Бир бирлерини илишанларын кёргюзтген сёзлени ким кёп айтса да, ол хорларыкьды. Илияс иги адам болуп ойнаргъа сюеди. Иги адамгъа айтылыучу сёзлени ол азмы эшитгенди?! Аны себепли, иги адам болуп ойнаса, анга аппаны хорлагъан тынчды.

— Иги адам болуп ойнаргъамы сюесе, огъесе аман адам болупму? — деп сорду аппа.

— Да-а... Аман адам болуп ойнайым, — деди Илияс, аппасына аман адам бол дерге кёзю кыймай.

Ай анасыны, хорлатырын билсе эди уа!

— Тейри, хорлатырма десем а, бир да ойнамаз эдим, — деп, ышарды аппа, аны ичин билгенча.

— Ким айтады хорлатырма деп?! Башлачы да бир! — деди Илияс базыныулу.

Аппасы жашчыкьгъа биягъы ышарып кьарады:

— Къаллай адам дейсе? Уручуму? Зармы? Къоркъакъмы? Эринчекми? Къайсы болайым да, къайсын айтайым?

— Къоркъакъны айт! — деди Илияс.

— Къоркъакъны айтсам а, — деп башлады аппа, — бери тынгыла: мыкъ-мыкъ, зып-зып, зымпыкъ женгилкъач, урупкъач, элгенчек, сескек, манткъыр, базынмаз, ётсюз, кёлсюз, жансыз, суужюрек, зыкы... Билемисе аллайны? Таныймыса аллайны, Илиясчыкъ?

— Угъай! Билмейме къоркъакъны. Таныймайма къоркъакъны. Къоркъакъ болургъа да суймейме!

— Кимни таныйса да?

— Батырны!

— Батыр кьаллай болады?

— Батыр а жигит болады, тулпар, эржюрек, элгенмез, кьоркьмаз, таукел. «Таукел — таудан аудурур», — деучюсе да.

— Батырла уа кимледиле, билемисе?

— Билеме, аппа, билеме — Нартла! Эл сакълагъан Ёрюзмек. От келтирген Сосурукъ. Бай-солтанланы Алим. Уммайланы Мухажир... Мен да батыр боллукъма!

— Боллукъса, балам, боллукъса. Батыр болсанг, не этериксе?

— Тилчини бла жаншакъны хорларыкъма.

— Аланы къайда кьргенсе?

— Кьргенме, аппа, кьргенме. Алгъа жаншакъны айтайым. Тёбен орамда бир жашчыкъ жашайды, бир доп-топ, бир доу-доу жашчыкъ. Бошаууз, хырсыз, базарсёз, ишкъалдыр, сёз къапчыкъ дейдиле анга. Аны бек алгъа кьргенимде: «Бу не тюрю жашчыкъды?» — деген эдим тенглериме. «Зоп-зоп, жаншакъ!» — деп къычыргъан эдиле ала.

— Тилчиге уа не дейдиле?

— Тилбаракъ, сёзчю, текота, элбуз, элкьурут, жашырын къабыучу, къышхыр элек, тюпсюз челек. Кьеремисе, аппа, тилчини не къадар аты барды!

— Хау. Иги кесек аты барды хайырсызны. Алай уста эсенг, тилчини юсюнден бир халкъ сёз айтчы.

— Айтмай а! Эки халкъ сёз окъуна айтайым: «Тилчи тилин къабар». «Тилчини жаны-тини — тил этген».

— Жаншакъны айтдынг, тилчини айтдынг. Ётюрюкчю уа къайда къалды?

— Ётюрюкчю жукълап турады, аппа. Уятыпмы келейим?

— Уят, жашым, уят. Къаллай эсе да, бир кёрейик.

Илияс, кючюкча юрюп, хастаннга кирди.

— Хап-хап-хап! Уян, ётюрюкчю, уян! «Ётюрюкню арты — бир тутум». Аппа, аппа! Ётюрюкчюню уятдым. Кёресе да? — деп, хастандан чабып чыкды Илияс.

— Хау, кёреме,— деди аппа.— Айт, тынгылайма. Ётюрюкчюге не дейсе?

— Сызгыч! Сызып башласа, бир да аяма жетерге!

— Жетсенг а, не айтаса?

— Тохта! Агъарта тураса! Къаяны тепдиресе! — дейме.

— Тохтамаса уа?

— Тохтамаса уа: жүгенсиз ат, хырсыз ушок, къуру къазан, сени тилинги юзюп, быкыгъа тагыу керек! — дейме.

— Мен а бир жашчыкъ таныйма,— деди аппа.— Ол ётюрюк да айтмайды, жаншап да турмайды, тил да этмейди. Ол къоркъа да билмейди. Алай а, не медет, иги жашчыкъ туююлду.

— Билдим, билдим, билляча, биллячагъа — чомача! — деп кычырды Илияс.— Мухаркъарын Мамукойду ол. Аны ким да таныйды. Жуттайды ол, аштапар, къанга тюпчю, мухар, сауыржын, ашлаукъыр, ушхууурчу, ожакъчы, къазанмара, жаламиш, тилемиш, кёжютоймаз...

— Угъай, билмединг, жашым, билмединг.

— Сора, аппа, ол эринчекди! Аны ашыкълары мени хуржунумдадыла,— деп, Илияс хуржунундан ашыкъла чыгъарды. Хар сёз айтханы сайын ол ашыкъланы бирем-бирем арбазгъа ата, эринчекни юсюнден билген сёзлерин санады:

— Чийбел, кюлтыпыс, жанжат, мытыр, мытмыт, жукъукёз, мыккыл, жалкъау.

— Нек тохтап къалдың? — деп сорду аппа. — Айт энтда, айт.

— Сегиз ашыгъымы атдым. Энди бир ашыгъым къалгъанды. Ашыгъым десем да, «жугъу-турум» къалгъанды. Аны уа атарыкъ туююлме. Аны атсам, тенглерим ёла ашыкъ ойнагъан заманда, билемисе, ашыкъларымы кытдырып кёояргъа боллукъма.

— Ашыкъларынгы бош атдың. Мени да бош сакълатдың. Мен таныгъан жашчыкъны билялмадың. Анга, сёз ючюн, ма быллай нарт сёз келишеди: «Аман киши жау болур, хар бир иши дау болур».

— Билдим, аппа, билдим! — деди Илияс.

— Билдинг эсе, игиди, — деп ышарды аппасы.

Сора, кеси кесине ачыуланып, айтып башлады Илияс:

— Масхапсыз, сырсыз, халсыз, былхымсыз, адепсиз, шугут, хурметсиз, асылсыз, малхуния, чопакъарс... Ол сен айтхан, аппа, быладан бири да туююл эсе, барсын да, жылкъымдан тай тутсун, ары-бери жортсун. Тас этгенин излесин, юзмез къала ишлесин. Ётемишден ётсун, жетемишге жетсин!

— Да сен, быллай батыр, ашыкъларынг — сатыр, билялмай эсенг аны, кеси кесинги таны. Аманаууз Гиляхсыртан болма да, ариутил Адырай бол.

— Адырай а кимди?

— Ол мени тенгимди, ариу тилли акъылман, халкъда аты айтылгъан. Адырайны хар сёзю созулгъан алтынды. Адыл, асыл адамды ол, хунерлиди. Ишге устады кёолу, хуржуну жыр-дан толугу! Алайды да, жаншакъны, тилчини, кёоркъакъны, ётюрюкчюню, къанга тюпчюню —

барын да хорларгъа сюе эсенг, тюз ниет бла, акъыл сёзле бла, таукеллик бла жолгъа атлан. Мени тенгим Адырайны, кёкдеги кюнню, айны, къышны да кесинге нёгер эт.

— Аппа, ой аппа! Этдим аланы кесиме нёгер.

— Хайда, ахшы жолгъа! Жол устанг — кёкдеги Илкер!

ТАЙЧЫКЪ БЛА ИЛЪЯС

Жай Жемли элге тебиретселе, Ильяс бек сюе-ди. Кеси да болушуп, терк кийинеди. Анда уа Руслан да, Ахмат да, Керим да сакълап туруучудула: жауундан сора кёлчюкле этип ойнаргъа, жылы кюн а, сууну ары жанына ётюп, гёбелекле къууаргъа. Жемлиде аллай бир гёбелек барды! Санап да бошайлмазса! Шахаргъа къайтханда, айтып тебиресе, ийнанмай башларла. Ильяс ётюрюк айтырыкъ кибик. Аппаны акътуякъ байталы уа! Сап-сары къалын жалкъасы бла. Анга уа аз минмеучюдю Ильяс. Тейри, аппаны къойнуна да къысылып, бир барыучуду да! Тгыдык, тгыдык... «Ой, мама, хайда!» — деп ашыкъдырады ол анасын.

Автобуста Ильяс терезе къатына олтурургъа суюучюдю. Бу жол да, чабып барып, терезе аллында жер алды. Автобус тебирегенлей, къараса — аны мамасы тенгли бир къатын ёрге сюелип. Секирди да турду, кесинден тамата сюелип тургъанлай, олтуруп барыргъа Ильяс кюлтыпыс болмагъанды. «Ай, иги жаш, иги жаш», —

деди ол къатын асыры къууаннгандан. «Уллу болсанг, къызымы санга берликме», — деп иш да айтды. Ильяс аны къызы керекли болуп тургъан кибик. Олтурдунг эсе, олтур да бар, жолгъа къара да. Майна, эрленчик къоз терекден къоз ала турады. Ол а чѣплеу да чѣплейди, махтайды аяусуз, Ильясдан бирсиле таматагъа жер бермеген кибик.

Жемлиге келгенлеринде, аппаны тор байталы тайчыкъ табып турса уа! У-у-у! Ильяс, асыры къууаннгандан, ёрге-ёрге секирип, къарс урду. Аппаны таягъындан тартып, халжаргъа элтиди. Ол а — тор тайчыкъ, акъкъашха, акътуякъ, сарыжалкъа! Тюз анасыны кесича. «Аппа, миндирчи», — десе, аппа, къолтугъуна алып барып, тайчыкъны юсюне салды да къойду. Бусагъат алып къачарыкъды деп турса, ол а къымылдагъан да нек этсин! Бир кесек сакълап, бутлары бла сюрюп кѣрдю. Тайчыкъ, башын чайкъап, анасына къысылады. Ол а, анасы, тынгысыз болуп, къаушалады, пырх-чырх этеди. «Алып къачарыкъмыды, аппа?» — десе, ол а: «Алып да къачар, ат болса, сен аны эмиликле къойсанг... Минерге юйретгинчи, ат эмилик болады, таначыгъым». Ильяс тайчыкъны, энтда да табанлары бла тебиретип, жалкъасындан тутду, ол а тепмейди, къашха мангылайчыгъын анасыны сауурусуна тиреп турады. «Чочурукъ туююлмюдю, аппа?» — десе: «Ол тайчыкъды, сен балачыкъса. Шуѣхласыз да, андан тѣзеди», — деп къояды. Къараса — аппаны битеу сакъалы ышара, кѣзлери да кюле.

Экинчи кюн Ильяс, уянып, чабып эшикке чыкъгъанда, аппа байталны да, тайны да ѳзеннге къыстап тура эди. Ол а Русланны да, Ахматны да, Керимни да чакъырып, ары барды. Ол тайчыгъына къалай миннгенин нѳгерлерине кѳргюзтюрге сюеди. Къарасала: байтал отлай, тай-

чыкъ — жинк болуп, ёзенни ёрге бла энишге чаба.

— Ма ол мени тайчыгъымды! — деди Ильяс.

— Ол сени тайынг туююлдо, Топашны тайыды,— деди Керим терк окъуна. Керим Ильясны шуёху болгъанлыкъгъа, хар заманда терсинден айтып къоюучуду. Ильяс не айтса да, даулашып, аны ётюрюкчю этерге кюрешир. Ма керти шуёх Ахматды. Керим даулашып башласа, ол, Ильяс жанлы болуп, шагъатлыкъ этиучюдо. Ильяс а керти тенгликни бир иги биледи да! Шахардан келтирген конфетлерини бек татлыларын Ахматха, андан сора Русланга береди. Керимге да бериучюдо. Кесича къызгъанч сунмасын деп береди ансы, тейри...— Топашны да туююлдо, если хочешь, аппаны да туююлдо. Аппаны эсе, хар заманда аппа минмей, Шамшюдюн нек минеди? Хы?! Байтал Шамшюдюннюдо, тайчыкъ Топашныды...— Ильяс, ол телиге сейир этип, Русланга бла Ахматха къарап тургъанлай, ол а дагъыда: — Шахарда тургъанга тай неге керекди! — деп, эринлерин чюйюреди.

Тейри, харип... «Если хочешь...» Тейри, Ильяс айтып тебиресе орусча...

— Сыз иги, сыз! — деди Ильяс.— Шамшюдюн да аппаны жашыды, Топашка да мени къарындашымды, хы! Этчи этеригинги, жыртчы этегинги!

— Минчи да бир,— деди Керим, хорлатып башлагъанын билип.

— Тейри, асыры миннгенден...

— Минчи, минчи! — Керим Ильясны къатына ачууланып окъуна жанлады.

Ильяс, аны артха тюртюп, отлай тургъан байтал бла тай таба сызылды. Руслан да, Ахмат да, Керим да аны ызындан чабышып келедиле.

Тайчыкыгъа жууукъ келип, Ильяс хуржунунда бюгечеден кьалгъан кьалач кыйырыны тапды. Аны алып, кьол аязына салып: «Тайчыкъ, тайчыкы!» — деп чакъырды. Тайчыкъ, ишекли болуп, анасына кыысыла, жашчыкыладан узайыргъа сюеди. Ильяс а аллай бирни биле болмаз! Кьалач кыйырыны кьол аязында узатханлай, байталны чакъырды. Кьолгъа юйреннген байтал, кьалач кыйыргъа тайчыкыдан эсе терк сюйюнюп, артха кыйтды. Байтал Ильясны кьол аязындан кьалач кыйырыны эрни бла ала тургъунчу, Ильяс да, сермеп, тайчыкыны бойнундан тутду. Аны анасындан айырып, арлакыгъа элтди да, эки кьолу бла да бойнуна жабышханлай, секирип юсюне минерден болду. Ай, анасыны уа, эки да секирип, тайны юсюне тюшалмады. Ахмат чабып келди да, болушду. Ильяс, эки кьолу бла да тайны жалкыасындан тутуп, бутлары бла кьабыргъаларына кьаты кыысылып, тюз болду. Керим ачыудан ёледи.

— Хы, чапдырчы да бир,— деди ол Ильясха, тайгъа миннгени уа аз кибик.

— Чапдыралмам! — деди Ильяс, тайны кьабыргъаларына кыысылып тургъан бутларын азчыкъ кымылдата.— Мени тайым жууашчыкыды. Ма, чочумайды. Но-о, но-о...— Ильяс табанлары бла тайны кьабыргъаларына иги да кьа-тылды. Тай акъыртынчыкъ атлай башлады. Аны кёргенлей, Керим, кьолунда чычхынчыкыны атып, тайны элгендирди. Тай, эсде болмай, чабып тебиреди. Ильяс, эки кьолу бла да тайны жалкыасына жабышып, кёзлерин кыысды. Ёзен артха учады, кёк тегерек айланады. Алай баргъанда, Ильяс да бир затчыкыны ангылады: ол тайны кьабыргъаларына бутларын не кьадар кьаты кыысса, тайчыкъ аллай бир терк чабады. Тохтар эсе деп, бутларын азчыкъ бошлап кёрдю. Тайчыкъ олсагъатдан ёрге-ёрге бир тюрлюле се-

кирип башлады да, Ильяс къыртишге къалай учуп тышгенин да билмей къалды.

Руслан да, Ахмат да, Керим а бютюн да, Ильяс къычырыкъ этип жилирыкъ сунуп, чапхан эдиле. Ильяс а секирип турду да, сюелгенлей къалды. Атласа, бир жери жанын чыгъарып къояды. Тёзалмай, жияп къалырма деп къоркъгъандан, Керимге кюлюп къарай, айтды:

— Керим, сен таягъынгы атмасанг, мени тайым алай къызыу чабарыкъ туюл эди, сау бол! Кёрдюгюзмю, ол чабып баргъанлай, мен къалай секирдим!

Керим, нёгерлерине къарап, сейир этди.

ТОПАШКАНЫ ЖАНГЫЛЫЧЫ

Нарсанадан папасы келтирген кёксюл тамгъалы акъ костюмун да кийип, Топашка ойнаргъа кетди. Ол кетгенде, мамасы юйде быстыр жууа къалгъан эди. Кёп да турмай, жашчыкъ къайтып келди. Аны бек алгъа Бойнакъ кёрдю. Кёрдю да, къулакъларын да тик этип, сейирсинди. Аны танымагъанча окъуна къарады. Сора, «айып-айып» дегенча, тунукъ-тунукъ юрдю: жашчыкъны кёрюмдюсю тюз да жолда балчыкълагъа аунап, къара къасмакъ болгъан коштха ушай эди.

Бойнакъны ызындан Топашканы мамасы кёрдю.

— Ах кюнюм! — деп, ол гузаба этди.

Топашка уа, бар терслик да Бойнакъда кибик, анга хыны этип, аягъын силдеди. Бойнакъ,

арлакъ кетди да, къуйругъун къалач этип, тилин чыгъарып тохтады.

— Оу, мен харип, муну юсюн-башын кёрмейсе! Олсагъатха бу къадар балчыкъны да къайда тапдынг?! — деп, чамланды биягъы мама. Топашка, гура кирик, кесин кёпдюрдю: терс Бойнакъды, орам балчыгъыды, биргесине ойнагъан жашчыкъладыла. Алай мамасы анымы биледи. Жашчыкъны билегинден тутуп, къуйругъуна «сыйпады». Сора терк окъуна суу къатына элтиди. Энди Топашка не этсин? Кесини юсюне жангыдан тюрслеп къарады. Папасы Нарсанадан келтирген ариу костюмчугъун да кийип, сахарны терек бахчасында учууукъ оюнлагъа барыргъа деп тургъанлай, юсюн-башын бу халлы этип къойгъанына бек сокъуранды. Бойнакъгъа терс къарап, ахыр да къаны бузулду.

— Энди санга ариу костюм келтирселе кёрурсе! — деп, хыны тырман этди мама.

— Мен сени бла, Бойнакъ, энди ойнарыкъ туююлме! — деп мурулдады Топашка.

— Анса уа, Бойнакъ сени бла ойнаргъа чабып барлыкъ эди, дейди. Сенича кошт болуп, балчыкълагъа аунаргъа! — деди мама, бешиш этгенча.

Мамасыны алай айтханы жашчыкъгъа бек ачыу тийди.

— Алай эсе, кече мен сени бла жукъларыкъ туююлме! — деп къычырды Топашка, кёлкъалдысын жашырмай.

— Тешин, кёп жаншама да. Бетинги, къолунгу жуу. Юйде жылы суу барды. Нек къычыраса? Тийре не айта болур? — деди мамасы шош ауаз бла.

Болса да, юйге кирмеди жашчыкъ. Къолунбетин жылы суу бла жууаргъа скоймеди. Бойнакъ, тилин да чыгъарып, къуйругъун да къалач этип, туурасындан къарап тургъанлай, кос-

тюмчугъун арбазда кран къатында тешди. Кёлек женглерин ёрге къайырды да, сууукъ суу бла къолларын жуууп башлады. Уллу эгечи Кука уа арбазны тёбен жанында чырпабаш гинжисин къыллыучада учуруп ойнай эди. Ол терк окъуна мамасы быстыр жууа тургъан жерге чабып жетди. Мамасына, Топашкагъа да жукъ айтмай, тёртгюл чий сапынны таш юсюнден алып, къарындашчыгъыны костюмчугъун ариуларгъа киришди. Алай ёхтем Топашка аны онгсунмады. Онгсунмады да, Куканы чачындан тартды. Кука да анга суу чачды.

Топашка бла Кука кран аллында туююше, жараша тургъунчу, кеч да болду. Сора Топашка сууукъсурады. Къалтырап окъуна башлады. Алай, Кука аны костюмун ариу эте тургъанына къууанып, тёзерге, къалтырагъанын билдирмезге кюрешди. Костюму, алгъынча, ариу болуп къаллыкъ суна эди. Бир кесекден а мамалары келди. Келди да, экисини да «уллу ишлерин» бузду. Куканы бияры чартланып, Топашканы къойнуна алып, юйге кийирди. Юйге киргенлей, аны ич кийимлерин терк окъуна сыдырып алып, балчыкъ жугъу къуйругъуна да «штап» этдирип, тазгъа олтуртду. Тынгылауну ийгенлей, къарап-къарагъынчы жууундуруп, Топашкагъа тёшекни тапдырды да, чыракъны ёчюлтдю.

Энди уа не мадар? Топашка не суймейди, не суймейди? Жатаргъа, жукъларгъа суймейди! «Жукълау» деселе, бир да жаратмайды. «Не жукълау?!» — деп, аман къылыкъ этип башлайды. Не жашырыу, ыннаны «аперимлигинден» аллай къылыгъы анга жарай да туруучуду. Бусагъатда уа бютюн да костюму алгъынча къалай боллугъуна къараргъа сую эди. Аны дагъыда бир зат дыгалас этдиреди. Кука, анга ачугъа этгенлей, аны бек аяулу, жалан да кеси миниучю аякъ мешинасына минип, узун коридорда

ары-бери баргъанын ол эшитип турады. Аякъ мешинагъа Кука кеси миннген бла да къалмай, чырпабаш гинжисин да миндиргени Топашканы кёзюне кёрюнеди. Къарангы отоуда жууургъан тюбюнде сытыла, тышында аякъ мешина бла ойнагъан Кукагъа тёзюп тургъан алай тынчмыды?! Тынч эсе, кеси бир кёргю эди мама!

Ай, не медет, бу жууургъан тюбюнден къутулса, Топашка Кукагъа бек тап тюшюрюр эди! Къалай этсин? Тёшекде ары бурулады, бери бурулады. Кёп тюрлю амал излейди. Аппасына барса, жиямсыраса, къалай болур? Айхай, ол да хар заманда аны жанлы болуп турмайды. Бир бирде урушхан да этиучюдү. Мардадан озсанг, аш юйде къабыргъагъа тагъылып тургъан жазгъычха къарап башлар. «Тын, аман жаш болма!» — дер, жиямсырагъанынгы кёргенлей. Айтханын этип, тохтап къалмасанг, унамайды. «Баям, таякъ бир жетмей, тохтарыкъ туюлсе!» — деп, жазгъыч таба къарар. Тюз да аппа къарагъанлай, ол кеси аллына кымылдап башлагъанча кёрюнучюдү. Кука да, аппагъа кыошакъ болуп, жазгъычны алып берирге чабар. Ол тийсе уа, тейри, суймей тохтарса!

Топашка аш юйде ыннаны ауазын эшитди. Ынна сабырды. Аппача, мамача хыны этмейди. Терк окъуна кыойнуна алыр да, ийнакълар, кийиндирир. Сора Кука аякъ мешинагъа минип айланнган къалай болгъанын кёрюр! Аппа да энди «Времягъа» къараргъа уллу отоугъа кетгенди.

Топашка, жууургъан тюбюнден сыпдырылып, тёшекден тюшдү. Шыбыртсыз келип, аш юйню босагъасыны аллында тохтады. Аш юйню эшиги кенгиге ачылып эди. Топашка босагъагъа иги да жууукъ келди. Ынна, уф-туф эте, ушхуур биширеди. Топашка, эшик жанына ол кёрюрча кыысылып, сол кёзюн ууа, онг кёзю бла ыннасы-

на къарады. Алай ынна уа кёрмейди. Топашка алгъа шош ынжыр-мынжыр этди. Артда уа ул-луракъ жилиамсырады. Ыннагъа не болгъанды? Кёрмеймиди? Эшитмеймиди? Хоу бир да! Эслеген да нек этсин!

Топашка алай сюелип тургъанлай, биягъы мамасы, коридорда ойнай тургъан Куканы сер-меп алып, къарап-къарагъынчы жууундуруп, жууургъан тюбуне сукъду. Сора Куканы кызылчач, чырпабаш гинжиси мюйюшде атылып къалды. Ийсагъан, энди Топашканы ынна къойнуна алып, ийнакълап, мамасына да урушуп, бир кийиндирсе эди! Сора Кукагъа кёл кенгдиргенни кёрюр эдиле!

Топашка, эшик жаннга таянып, жеринден тепмей, ыннагъа къарайды, къарайды. Ахырында ынна аны эследи. Алай неди бу? Ынна аны танымагъанча, мамадан, аппадан да бек ачууланнганча кёрюнеди. Сора ынна анга къарамы бла айтды: «Амалсызгъа къалгъанса да? Жангы костюмунгу кийип, ойнаргъа бара туруп, не айтхан эдинг? Балчыкыгъа кирмезге, тонгуз балчыкыгъа ушамазгъа айтханмы эдинг?»

Топашка, не этерге билмей, айып юлюшлю болуп, босагъагъа къарады. «Сёзюне кертичи болалмагъан, юсюнде кийимин аямагъан,— деп, кеси кесине бедиш этди.— Бойнакъ окъуна айып этгенди манга. Мен да, Топаш, тизгинсиз, ётюрюкчю, балчыкыбулгъа жаш бла ойнаргъа сюймейме, дегенди».

Топашка, терслигин толу ангылап, кеси кесине мурулдай, артха, тёшегине кетди. Аны жукъусу эртте окъуна келген эди.

СИРКИУ, ИЛИЯС, СОРА КЪУШ

Илияс Жемли элни башында ариу таланы бек сюеди. Аппа: «Бар, талада ойна, улакълагъа да къара!» — дегенлей, бери чабып келеди. Келсе уа — улакъла, къозула, сора сабийле да чюйке ойнай. Сиркиу — аны бурма улакъчыгъы — аны кѣргенлей, мюйюзлерин къайырып, эки ал аягъын тенг салып, тохтады. Илияс анга Сиркиу деп бош атамагъанды. Къылыкъсыз болса, андан да аман атар! Кеси уа ариудан кѣз къаматады: тюкчюгю — бурма, мюйюзчюклер — тик, сакъалчыгъы — сыйдам. Илияс, кесини юлюшюн тенг этип, анга бир зат къапдырайым десе, ол, ийисгеп-ийисгеп, бирде бурнун жыйырып къояр. Бирде уа жумушакъ эринчиклери бла, аны къол аязын уппа этгенча, сылап алыр да, кюлюмсюреп, чайнап башлар. Бек сейирди — Илияс сюйген затланы Сиркиу сюймеди. Мама-сы шахардан шоколад конфет, морожна дегенча, бир татлы затла келтирсе, Сиркиу аланы кѣрюп болмайды, кеси ашагъан угъай эсенг а, Илияс ашаса да, ыразы болмай, анга мюйюзлерин къайырып, къолуна-къолуна урады. Сиркиу аны, тюртюп, алай аудурса, Илиясны асыры кюлгенден, къарны иш да ауруучуду. Артда ол, кѣзлерин къысып, кырдыкга сойланып тохтаса, Сиркиу, келип, аны тюртюп-тюртюп, къолчукъларын жалап, Илияс, ѳрге тур, сен кимни алдаргъа кюрешесе дегенча къарайды. Илияс, ѳрге туруп, биргесине тебирегинчи, къатындан кетмейди.

Сиркиуню бек сюйгени — къалачды. Илиясны къолунда къалач кѣргенлей, ызындан болуп, юлюшюн алгъынчы къоймайды. Къачса уа, Сиркиуню къуугъаны хычыуун тийип, Илияс андан къалачын къызгъанып къачхан да суна бо-

лурла! Тейри, ол а бир ётюрюкдю да! Элде сабий-
ле бир зат билмейдиле, шахарда да хар ким
улакъла бла ойнагъан сунадыла. Аман табар-
са шахарда уа аллай улакъчыкъ не уа аллай
тала!

Бир кесек ойнап, Сиркиуню да аууз суула-
рын иги келтирип, сора къалачны жартысын
ууакъ-ууакъ сындырса, къол язына салып, тут-
са, Сиркиу, башын къагъа, ашап башлайды.
Сиркиу башын къакъса уа — ыразы болгъанын,
къууаннганын бил да къой.

Бир кюн Сиркиу бла Илияс талада чабышып
ойнай эдиле... Алай чабыша кетип, ала къая
ыраннга чыкъдыла. Анда уа гелеу да бар, шау-
шюгют, кийик къарампил, гъыйгъа да ёсе. Сир-
киу, Илиясны сынагъанча, къая эрнине жууукъ
барады. Илияс анга къоркъгъандан, жаны кете,
къычырады: «Тели! Ой, тели, бусагъат къаядан
кетесе!» Аман Сиркиу, Илиясны айтханын эт-
мейди, артха кетерге эсинде да жокъду. Сора
Илияс аны бла түйюшюп башлайды: «Тохта бир,
къаядан кетсенг, кёрюрсе!» — дейди. Хоу дейди,
Сиркиу аны эшитеди! Къая эрнинде тохтап, тю-
бюнден ёрге къарагъан артишни бутагъына же-
терге кюрешеди. Къаяда ёсген артиш арлакъда-
ды, анга жетер ючюн Сиркиу бойнун созады,
къаяны юсю бла эки ал аягъына турады. Илияс:
«Ой, анам», — деп, кёзлерин къысады, дагъыда
акъыртынчыкъ анга жууукъ барады, «Сиркиу!
Сиркиу!» — деп чакъырады. Сиркиу анга къара-
гъан да этмейди, артишни бутагъына жетгенди
да, аны бери этип, жашил шинжилерин чёплей-
ди. Илияс «Мен санга къалач берсем, иги бир
къарап тур!» — деп, жилямсырайды...

Сиркиу да, Илияс да алай эте тургъанлай,
аргъы къаяладан бир къуш учуп чыкъды. Ол
тюзюнлей Сиркиу бла Илияс тургъан ыраннга
келип, аланы башларында тегерек айланып баш-

лады. Сиркиу, къушну кёргенлей, артишге уза-
лып чёплегенин къойду; алайда бир уллу жи-
лян кёргенча, арт аякълары бла артха-артха
келеди. Илияс а, бир къолун кёнчек башына
сукъгъанлай, бойнун къынгыр этип, бир эрнин
ёрге кётюрюп, къушха сейирсинеди. Сиркиу,
жууукъ келип, анга кыысылады. Къуш алаша-
дан алаша учады. Сиркиуню марап, анга жолну
ёнчелегенча, энишге тюшюп, дагъыда ёрге сууу-
рулады. Къуш энишге учса, Илияс да, шуёхуна
къалкъан болуп, энишге чёгеди, ёрге кетсе уа:
«Угъай-угъай, къоркъмазенг да!» — деп ызын-
дан кычырады.

Сиркиу, къоркъуулу болуп, макъырды. «Не
этесе, тели, къуш бизден къоркъуп къачхан-
ды!» — деди Илияс. Алай а улакъчыкъ жыйы-
рылып, Илиясха бютюн да кыысылып тохтады.
Къуш а тюз аланы юслеринде сын къатханды.
Улакъчыкъ, ёрге да къараялмай, буюгъуп, ба-
шын бир гъойгъум жоккугъа, бир а Илиясны
бут арасына сугъады. Илиясны эсине аппасы
айтхан тюшдю. «Эр киши не тюрлю халда да
амал табаргъа керекди!» — дегени. Бир жол Или-
яс, жыгъылып, жияп келгенинде, айып этип:
«Сен эр кишисе, жыгъылдың эсе, жияма да,
ёрге тур, ачыта эсе — тёз!» — демезми да! «Ёзге
уа сен, къуш кёрсенг да — къач, жыгъылсанг
да — жия... Ол не тюрлю жашды!» Андан бери
Илияс жиягъан да къоркъгъан да айып бол-
гъанын биледи. Андан сора ол суйген нёгери
Сиркиу къушдан къоркъгъанын кёрюп, анга
амал этерге керегин ангылады. Тёгерегине къа-
рады. Таш керекди! Не бир таякъчыкъ! Сора
къуш Сиркиуге чапса, аны таш бла не таякъ
бла урур. Не медет, ыранда, терен кырдыкны тю-
бюнде таш кёрюнмейди! Арлакъда аууп тургъан
чырпыланы кёрдю. Чабып барды. Котурдан бир
чыбыкъ сындырып алды. Терк окъуна улакъчы-

гыны къатына къайтды. Аны бойнундан къу-
чакълады. Эки шуёх да алай тургъанлай, къуш,
тюз окъча, энишге сюзюлдю. Илияс, таягъын ёрге
тутуп, сюелди. Ол энди ангылагъанды — къуш
улакъчыкъгъа чабады! Бир жол: «Къушла бий-
икде нек учадыла?» — деп соргъанында аппа-
сына, ол а: «Балачыгъым, ала жерде къозуланы
марайдыла!» — деген эди. «Сиркиу — къозу
түйюлдю», — деди бир акъылы. Бирси акъылы
уа: «Болмасын да! Аман къуш улакъчыкъны
аяпмы къоярыкъды!» — деп, кертисин айтды.
Андан сора Илияс, улакъчыкъны бойнундан ту-
туп, учхан къушну таякъ бла тыяргъа хазыр-
ланды. Къуш а тёппеде сын къатады, ачыулу
къычырып, ары-бери жүзеди. Энди не этерик
болур десе, ол а бир чакъда, тюз да окъча, эниш-
ге учду. Илияс да секирип туруп, таякъчыгъын
эки кёлу бла да тутуп, улакъчыкъны юсюнде
терк-терк булгъап башлады. Къуш бу жол да
бек жууукъ келди, болса да, улакъны сермерге
таякъдан къарыу тапмай, келгенича, артха бу-
рулуп кетди. Алай Илияс да, ол къысха такъый-
къачыкъда, къушну ушкокдан атылгъан къара
чечмеле кирик, гитче, жютю кёзлерин, кыланч
айланган жютю бурнун, деменгили тырнакъла-
рын кёрдю. Улакъчыгъыны бойнундан биягъы-
ча къучакълагъанлай, къуш ары жанында
бийик къаяладан аугъунчу къарап турду.

Алай тура кетип, Илияс жукълап къалгъан
эди. Уянса, ыранны тюп жанында «О-ха-хай!» —
деп кычырадыла. Къараса — улакъчыкъ да
къатында отлай. Илияс секирип турду. Аппасы
ыранга чыгып келгенин кёрюп, аны аллына
чапды. Айхай да, Илияс ыранда болгъан ишни
юсюнден аппасына жукъ да айтмады. Алай ап-
пасы уа, мыйыкъ тюбюнден ышара, махтады:

— Жигит жаш боллукъса, балачыгъым! Ул-
лу къушну да хорлагъанса!

КЯМИЛ МАХТАНЧАКЪ ТЮЙЮЛДЮ

Эс буруп къарасанг, Кямилни ёсюмю тенгле-ринден алашаракъ кёрюнеди. Аны алайлыгъын алыкъа классда киши да эслемегенди. Ол себеп-ден, бу хапарны жазып башлай, Кямилни ёсю-мюню юсюнден жукъ сагъынмай къояргъа да бир болдум. Нек десегиз, бизни элде орта школ-ну 3-чю классында окъугъан жашчыкъла бла къызчыкъла чамгъа бек ёчдюле. Ала, Кямилге бир болмачы ат атап, кюлюп, къозутуп айла-нырла деп къоркъа эдим. Бош къоркъа эдим. Ол алай терк къозуучуладан туйюлдю.

Бойлу кёрюнмей эсе да, Кямил кёкюреги бол-гъан жашды. Къара шинлиди, чачы да — къап-къара, бурма. Аны къулакълары былтыр бираз уллуракъ кёрюне эдиле. Быйыл а, анасы айтхан-ны этип, хар кюн сайын ашын кезиуюнде ашай кетгенди да, алгъындан бёкем, добар кёрюнеди. Аны ючюн болур, энди аны къулакъларыны ул-лулукълары эсленмейдиле. «Жомакълагъа ты-нгылай кетип, къулакъларынг уллу болуп бара-дыла», — деген эди анга ыннасы да.

Кямил энтда жомакълагъа тынгыларгъа, жомакъ китапла окъургъа бек сюеди. Атасы, анасы къойсала, ол кече-кюн да жомакъла окъуп турлукъ эди. Бир кюн а Кямил тенгини юсюнден кеси хапарчыкъ жазды. Жомакъгъа ушагъан хапарчыкъ. Алай, уялып, кишиге кёр-гюзтмей, аны портфелинде жюрютгенлей турду. Бирде уа хар затха да кёзюн жетдирирге суююучю Асият ол хапарчыкъны Кямилни «Ана тил» китабыны ичинде эследи. Олсагъат алып, окъуп башлады. «Мени тенгим» деп эди аны аты. Кеси да къызыл шакъа бла жазылып. Асият ол хапарны сейир-тамаша этип окъуду. Алай аны Кямил кеси жазгъанына уа бир да ийнанырыгъы келмеди. Сора хапарны устазгъа — Мариям Токашевнагъа элтип берди.

— Бу неди? — деди устаз.

Ол не болгъанын Асият устазны къулагъына шыбырдап айтды. Хапарчыкъны устаз, кишиге эшитдирмей, ичинден окъуду. Окъуп бошап, кёзлери, бети къууана, Кямилге къарады.

— Бу хапарчыкъны сенми жазгъанса? Клас-сдагъылагъа окъуюмму? — деди Мариям Токашевна.

— Угъай! — деп терк айтды Кямил. — Айыпды. Уялгъан этеме.

Кямил алай нек айтханын билмей, сагъайып, классда сабийле устазгъа бла Кямилге кезиу-кезиу къарадыла.

— Нек уяласа? Бек иги хапарчыкъ жазгъанса, — деп, Мариям Токашевна жашчыкъны башын сылады.

Кямил къууанды, бек къууанды. Жазгъан хапарчыгъына тенглери тынгыласала, угъайы болмагъанын къарамамы бла билдирди. Устаз аны хапарын, хар кимге да эшитдирип, ариу окъуду. Сабийле шум болуп тынгыладыла.

— Мариям Токашевна, мени бир айтыргъым барды,— деди Асият, хапар окъулуп бопшалгъандан сора.— Муну школну къабыргъа газетинде чыгъарсакъ иги эди, хар ким да окъурча.

— Мени эсиме уа бир башха зат тюшюп турады,— деди Мариям Токашевна.— Келигиз, бу хапарны «Нюр» журналгъа пейик. Анда чыкъсын. Бизни Кямил къаллай фахмулу жаш болгъанын Малкъарда, Къарачайда да билсинле.

Классда Кямилни фахмулулугъуна къууанмагъан жалан да Жамал эди. Нек эсе да ол ийнанмай эди Кямилге. Нек эсе да суймей эди аны махтагъанларын.

— Эй, «Пушкин», къалайса? — деп, бёлек кюнню Жамал аны къакъды-сокъду этип турду.

— Сен а къалайса? — деп къоя эди Кямил, башха зат айтмай.

Кюнле бара, Жамал масхарауун къоймады.

— Кёремисе аны? — деди бирде уа Жамал, Кямилни кёргюзте.— Ол уллу къулакълары къалай къымылдайдыла!

— Санга айып этип къымылдайдыла, тенгим,— дегенни айтды Кямил, сабырлыгъын тасэтмей.

Жамал а ачыуланды:

— Бизге сенича махтанчакъ тенг керек туююлдо. Хапар кибикни атанга жаздыргъанса да, башынгы кёкге кётюрюп айланаса. Махтанчакъса сен!

— Кесингсе махтанчакъ. Мен махтанчакъ туююлме,— деп, Кямил биягъы сабыр жууап къайтарды.

— Бюгюнден арысында,— деди Жамал, балан бармагъын ойната,— Ахмат да, Алим да, Эльдар да, Асият да — барыбыз да санга сёлеширик туююлбюз. Кесинг айлан, махтанчакъ!

— Сёлешмесенг — сёлешме! Мен а сёлеширикме,— деди Асият.— Кесим да мындан арысында Кямил бла бир партада олтурлукъма.

Кямил, жукъ айтмай, портфелин да кёлуна алып, тышына чыгып кетди. Бирсиле сатгышлы сюелип бираз турдула. Сора жашчыкъла, къызчыкъла да, бир бирге ал бермей, чабып чыгып, Кямилни ызындан жетдиле. Жамал а классда жангыз кеси сюелип къалды.

Артда, бир-эки ыйыкъ озгъандан сора, Жамал шуёхсуз, тенгсиз кечиналмазын ангылады. Жангызлыкъны кыйынлыгъын сынап, ол бек алгъа Кямилден, ызы бла уа классдагъыланы барындан да кечгинлик тиледи:

— Мен терс болгъанма, Кямил, кеч! Жангылгъанма, тенглерим, кечигиз! — деди.

Кямил, кёлкълдысын да унутуп, аны кёолун тутду.

АХМАТ ИШЛЕГЕН СУРАТЛА

Ол Ахмат ишлеген суратланы сиз бир кёрге эдигиз! Ахмат бир да болмагъанча закий суратчыды. Ол ишлеген суратлагъа тохтамай къарап турлугъунг келеди.

Алай ол къанбуз Сафар а аланы хыликкя этерге кюрешеди.

— Была неге ушайдыла? — деп, Сафар, эринлерин чюелтип, кёкюрекчигин кётюрюп, Ахмат ишлеген суратланы ары-бери тюртеди.

Бир кюн а Сафар, аланы юйлерине келип, Ахмат бир бек жаратыучу суратны, стол юсюнден алып, юй тюбуне атып кёойгъанды.

— Не этесе сен? — деп, Ахмат, ачыуланьп, Сафарны бир жанына тюртдю. Суратны кьолуна алып, кёк кёлекчигини этеги бла букъусун сыйпай тебиреди. Сора, китапла тургъан шкафны мияласын ачып, суратны ары салды.

— Тейри сен махтанчакъны уа! — деди Сафар, бир кесек тынгылагъандан сора.— Мен а аллай сурат ишлеялмазлыкъмы сунаса? Кеси да не къужур суратды. Кьолунда кьалпагъы, юсюнде жамычысы...

— Сен аны къалай таныялмай тураса? Ол мени тамата къарындашым Хамитди. Сыртдан аууп баргъан сюрююн артха къайтарып, солургъа олтуруп тургъан кезиучюгюдю.

— Ол Хамитге артал да ушамайды! Ха-ха-ха!

Сафарны ол этгени Ахматха бек ачыу тийди. Мудах болду. Юйдегиле барысы да сурат Хамитни кесине тюз да союп къаплагъанча ушайды деп турадыла, тенги уа былай айтады. Сафар бююн, Ахматлагъа келип, андан шахмат ойнаргъа юйрет деп тилеп, дагъыда ол ишлеген суратны уа хыликка этеди.

«Охо, харип... Мен а сени не шахмат ойнаргъа, не сурат ишлерге да юйретирик туююлме», — деди Ахмат ичинден. Сора, ол «Хар затны да билирге сюеме» деген китапны кьолуна алды да, барып, диваннга олтуруп, аны чапыракълары аудура башлады.

Сафар а сюелген жеринден тепмей турду. Ол, жалгъан жётел этип, кесини юйде болгъанын Ахматха билдирирге да кюрешди. Алай Ахмат анга башын кётюрюп да къарамады.

Бир кесекден Сафар былай айтды:

— Охо, да сен да келиучюсе бизге... Мен ойнаргъа жёнгер тапмазлыкъмы сунаса?

Ол, ачыуланып, кюден чыгып кетди. Ахмат Сафарны ызындан чабаргъа да умут этди. Алай... жалан да терезени ачып, тышына:

— Ёпкелеуюк! Ёпкелеуюк! — деп къычырды. — Охо, ызынга къайт! Шахмат ойнайыкъ, дерслени да бирге этербиз!

Алай Сафар къайтмады. Жукъ да эшитмеген кибики этип къойду.

Жашла экинчи кюн школгъа баргъанларында да бир бирге селешмей турдула. Кеслери уа бир партада олтурадыла.

Алай дерсле бошалгъандан сора, устазлары Халимат Исмаиловна былай айтды:

— Сабийле, ыйых кюн бизни классны факмулу окъуучусу Ахмат Рамазановну школда сурат кёрмючюн къураарыкъбыз. Анга барыбыз да къууаныргъа керекбиз.

Устазны ол сёллерин эшитгенден сора, Сафар кёп сагъыш этди. Сора Ахматны имбашына къатылды. Болса да, сёл болуп тургъанлары эсине тюшюп, артха бурулду. Алай Ахмат, китаплары да портфелине жыйып, кетип тебирегенинде уа, Сафар аны тохтатды:

— Ахмат, суратларынгы школгъа келтирирге мен да болушурмамы?

— Сен асыры ёпкелеуюксе ансы... — деп, Ахмат сагъышлы болду.

— Энди бир заманда да ёпкелемем. Суратларынгы да хыликкя эте турмам, — деди Сафар, тенгине къолун узата.

— Охо, — деп, Ахмат аны къолун къаты къысды.

ТАЙЧЫКЪ

Кюнню жартысы Быллым таулары арасына батханды. Лашкута табакдан салкын тѣбенги урады, терек бакчадан алма чагыулары кырдыкка, атлары сыртларына тегеди.

Кѣкде самолѣтну ызы, кызыл кыалам бла кѣк дарийге тартылганча, кыызарады.

Тегерек, дуняда бир кыайгы, бир жарсыу да болмаганча, шошду. Хауада бал чибинле зуулдайдыла.

Сары байтал тор тайчыгы бла Бахсан сууну жагыасында отлайды. Аладан арлакыда, бир он атлам чаклы бирде, юч ат бла кѣк ажир да, жашил кырдыкка бурунларын сугууп, жубанадыла.

Тайчыкы, жерге жатып, бир жанындан бир жанына бурулургыа кюрешеди. Алай а не эсе да болалмайды. Болур амалын табалмай, чубур кыуйрукычугуун ары-бери булгыйды, алай а бурулалмайды. Сора, амалсызлыгына сейирсингенча, жулдуз тамгалы башчыгын кетюрюп, анасы таба кыарай, кишнеди.

Сары байтал, пырх-чырх эте, тайчыкыны жа-

нына келди. Ол а, битеу кюшчюгон да салып, аякчыкъларын да тыпырдатып, биягъыча, бир жанындан бир жанына бурулургъа кюрешди. Энтда болалмады. Алай а, тюз сыртына тюшюп, не ары, не бери ауалмай, кишнеди. Сары байтал тайчыгъын гимхоту бла къабыргъасындан тюртдю да, башха жанына аудурду.

Байтал отлап башлады. Тайчыкъ а, аякъ юсюне туруп, жагъада, секире-секире, ойнайды. Сора бир кесекден дагъыда, кырдыкга аууп, жангыдан бир жанындан бир жанына ауаргъа кюрешип башлады. Сары байтал а, башын кетюрюп, уллу жылтырауукъ кёзю бла тайчыгъына «болаламыды?» — дегенча къарайды.

Тайчыкъ, кюреше кетип, сол жанындан онг жанына ауду. Сора, аякъ юсюне туруп, къууанч ауаз бла кишнеди. Байтал да, тайчыкъдан да бек къууаннганын билдире, кишнеди да, юч атны бла кёк ажирни мамыр отлауларын тохтатды. Атла, иги да онгсунмай, сары байталгъа бла аны тор тайчыгъына къарадыла да, жангыдан отлап башладыла.

Кюн да батып, батыш къып-къызыл къызарады. Тёбенги алма чагъыуланы атланы сыртларына, кырдыкга, илипинни жаны бла баргъан уллу чайыр жолгъа себеди.

Тёгерек, дунияда бир къайгъы, бир жарсыу да болмагъанча, шошду. Хауада бал чибинле зууулдайдыла.

ЮЧ ДА ТЮЛКЮ БАЛАЧЫКЪНЫ ХАПАРЫ

Уллу, жугзур ташны артында бугзуп, Зариф кёп турду. Тепмей, солууун шошайтып. Тепсе, не да эркин солуса, тюлкю балачыкъла сезип, уяларына кирип кетерик эдиле. Андан сора уа сау кёрейим: ингирге дери сакъла — чыгъарыкъ туююдюле.

Тюлкю балачыкъла ючдюле: кызылчыкъла, жютюжухчукъла. Ал кюнледе Зариф аланы бир бирден айыралмай эди, асыры ушашладан. Жашчыкъ бери эрттеден жорюй эди да, кызыл ашыкълагъа ушагъан жаныуарчыкъла, ёсюп, терк тюрленип баргъанларына эс бурду. Артдан артха уа тюлкючюкlege юйренип, кылыкъларын да билип, хар бирине ат окъуна атагъан эди: Эрке, Жыртыккъулакъ, Ёребут деп.

Эрке, бирси балаладан хыпыяр эди, чёрчек, жеринде тохтай билмеген. Баям, эслирек, жютюрек да болур эди. Бусагъатда ол, къуйругъундан чёгюп, жашчыкъ бугзуп тургъан ташха сакъайды: не барды анда, таш артында шыхырт таууш неди, хаталымыды ол бизге, огъесе бошму

алгендим? Эрке къарындашчыкъларындан къоркыакъ кёрюнюрге суймей эди, алай сакълыкъ керекди: оюннга берилип, уллу кёллюлюкге хорлатсанг, хата азданды.

Болса да Эрке, хар нени да кёрюп, тынгылы билирге суйюп, берлакъ келип чёкдю. Жютю жухун сагъайтып, хауаны жыйылады. Аяз ургъан жаны туююл эди да, жукъ сезалмады. Алай, эсли тюлкючюк, артха бурулуп, кетип къалмады. Таш артын жютю марап турду да, къарамы жашчыкъны жашыртын къарамы бла тюбешди. Эрке башын бир жаныракъ аудуруп, сейирсинди: Сен кимсе, не айланаса бизни журтубузда? — деп соргъанча этди. Зариф, шум-шумалакъ болуп, солуюун иш да тыйды. Эрке, жангыдан сагъайып, адам баласына ийнаныргы келмей, алай къарады.

Тогъузжыллыкъ Зариф кеси жангызлай бери жүрюрге чырт да къоркъмай эди. Ол анда, энишгеде, черек бойнунда жашайды. Уллу элде. Нёгери бла бузоуларын излей келгенлей эслеген эди ол тюлкю балала терек къатында тешикге ташайып кетгенлерин. Зариф, тюлкючюклени тынгылы кёралмай, къарамы илинип, ишекли болгъан эди. Алай нёгерине абери айтмады, тынгылап къойду. Нек тынгыламай эди ол сора: тамбла сабийле келип, жаныуарчыкълагъа хата этселе, гюняхы анга жетмезми?

Экинчи кюн, тангны да иги атдырмай, анасындан, тенг жашларындан да жашыртын, Зариф тюлкючюклени эслеген жерине келди да, уяларын изледи. Уя, агъач этегинде, энчирек ёсген деменгили терекни къатында эди. Адамы, малы да жүрюмеген таша жерде.

Биринчи кюн тюлкючюкле жухларын къаратханлары бла артха ташайгъанлары тенг бола эди. Сора бирчиги чыкъды да: этеринги манга этчи дегенча, тешик аллында чёгюп, ташха

сагъайды. Зариф да, таш болуп къалгъанча, къынгкъ этмеди. Тюлкючюк къажымады, къоркъмады: туруп турду терек къатында. Баям, барысындан да ол сакъ эди, тынгысыз, хар нени да билирге, ангыларгъа итинген. Къалгъан эки тюлкючюк да, аны алайлыгъын сезип, къубултургъа бла эркетирге кюреше эдиле. Зариф да ол тюлкючюкге Эрке деп, аны ючюн атагъанды.

Бусагъатда Эрке, таш артында сюелгенни сынчылай, чёкген жеринде иги кесек турду. Зариф, букъгъан жеринден чыгып, алгъа атлады.

— Эрке, эшитемисе, Эрке,—деп, тюлкючюкню башын сылар умутда, кьолун алгъа узатды. Асыры оздурупму ийди, нек эсе да тюлкючюк, элгенип, артха туракълады. Ол бир заманда да адам ауазны алай жууукъда эшитмеген эди. Аны ючюн сейирсинген эди, къоркъгъан эди.

— Къоркъма, Эрке, нек къоркъаса,— деди Зариф, шош-шош тепчий.

Жашчыкъны асыры жууукъ келгенин жаратмай, Эрке, артха хыны секирип, Жыртыкъ-къулакъны тюпге урду, жыртылгъан къулагъындан къабып сынсытды. «Атангы башынамы чирелип тураса, юйюнге кирип букъмай!» — дегенлиги эди аны къарындашчыгъына. Сора экиси да тешикке ташайдыла.

Зариф, жангыдан бугъуп, тюлкючюклени чыгъарларын кёп сакълады. Не медет, чыкъмай эдиле. Кюнню кёзю иги да ёрге кётюрюлюп, ташланы жылытханды. Зариф къатында сюелип тургъан ташдан а кызыу хауа окъуна урады. «Энди тюлкючюкле ингирге дери не ханна кёрюнсюнле», — деп сагъышланды Зариф. Кетерге керекди. Элден узакъ жерде аз тюрлю зат болмайды. Бютюн да агъач кыйырында. Бёрю не да айыу чыгып, юсюне келип къалса, не этерикди? Жашчыкъ, къоркъуп, кетерге деп, отыга,

солгъа да къарады. Бёрю кёрдю! Ол узакъда, сырт башында тохтап, энчи сюелген терек таба къарап тура эди. Бираздан а энишге къууулду. Къыр ичинде тас болуп, дагъыда кёрюндю. Иги жууукъ келгенден сора уа, Зариф, эс жыйып, къууанган окъуна этди: ол бёрю туюл эди — тюлкю эди. Балачыкъланы аналары! Азыкъ алып келе эди. Аузундагъы тауукъ эсе, къоян эсе да Зариф эслеялмады. Ташха гам къысылып, кесин сездирмезге кюрешди. Алай тюлкю, башын кётюрюп, жугъур ташны марап, дыркъ тохтап къалды. Ол халда бираз мычып, арсарсыз артха бурулду да, эннген ызы бла къачды. Сыртха ёр-леп, алай тохтады. Тепмеди. Бери, журтуна къарагъанлай турду. «Ким эсе да, ол хыйлачы адамчыкъ къачан кетеди да, балачыкъларыма азыкъларын къачан элтеме», — дегенча, сакълап турду.

Анасы аш-азыкъ келтириучю заманмы озду, огъесе ач ачыууму хорлады, Эрке, тешикден башын къаратып, тийреге кёз жетдирди. Эсленирча абери кёрмей, сакълыкъны унутуп, тышына чыкъды. Терекни тегерегине чапды, сора чёкдю. Эркени жухчугъу алгъындан эсе жютю кёрюндю. Кёзчюклери къара туюмечиклеча, тегерекле болуп, акъырын сынчыкълады. «Келигиз, къоркъуу жокъду...» — депми билдирди, Жыртыкъкъулакъ чыгып, Эркеге къысылды. Аны бир къулагъы ёрге сир къатып, экинчиси уа жыртылып, энишге салынып эди. Бюрчелери тынчыкъ бере болмаз эдиле: кесин къашыялмай, ынчхап, сынсып, юрюп кюреше эди. Сора Ёребут кёрюндю. Ол бирси тюлкючюкледен ёсюмлюдю, кеси да — уллубашчыкъ. Бутлары къамичи саплай — узунла. Ёребут нёгерлерине къошулур-къошулмаз, нек эсе да, алаякълары бла Жыртыкъкъулакъны желкесине къагып, туюбуне малтады. Ойнаргъа, безирерге чакъырып, богъурдагъына

илинди. Алай, Жыртыккыулаккыны безирер кёлю жокъ эди. Ёребут, аны олсагыат ангылап, бир жанына кетип, аяккаларын узатып жатды, суйгенигизлей болугъуз дегенлей этип. Жыртыккыулаккы, ккарындашымы кёлюнеми тийдим дегенча, башын артха атып, бойнун созуп, Ёребутха ккарады. Болса да Жыртыккыулаккы, Ёребутну ёпкелетирге суймей, барып, ккатында сойланды. Ккарын тюбюн кюннге айландырып жатды. Бираздан эки тюлкючюк да татлы ккаалккыу этдиле, хар не ккайгыыларын, жарсыуларын да унутуп. Жокъ эди энди алагга ккорккыуу. Бёрю, ккыуш да жокъ эди. Бар эсе, бу уллу дуния бар эди, аны бийик таулары, жашыл тёшлери бла шууулдагган тереклери. Ёрке уа тура эди гёзетчича саггайып, ккорккыурча абери эслесе, ккарындашчыккаларын уятыргга хазырланып. Сакъ эди Ёрке тийреге, чёп сынган, чапыраккы тюшген тауушха да. Бютюн да жугкыур ташха. Аны артында буккыгганны Ёрке кёрмей эди. Алай ол андан кетмегенин а сезе эди. Сезип, кёрюрге кюрешеди. Бияггы алггаракаккы атлап, ккыйруккычугкыуна чёкдю. Зариф да ташха ккаапланып симсиреди. Тюлкючюк ккатына келип ккааллыккы сунуп, ккымылдамай, кёп саккылады. Артда, эригип-талып, таш артындан чыккыды да, Ёркеге жуууккылашды. Тюлкючюк ккаачмады. Алай ккорккыггандан а ууаккы-ууаккы ккаалтырады.

— Нек ккорккыдунг алай? Бош ккорккыаса,— деп, жашчыккы шош селешди.

Ёрке жангыдан сескенди.

— Мен сизге хата этмезими билсегиз эди, чырт да ккорккымаз эдигиз. Келигиз, бирге ойнайыккы,— дей, Зариф жангыдан аз-аз алгга тепчиди.

Ёрке, секирип туруп, эшитилир-эшитилмез ккайгыылы юрдю. Жашчыккы тохтамады. Тюлкю-

чюкню башын сыларгъа, къойнуна алыргъа бек термиле эди. Эрке аны унамады. Къаугъа этип, къарындашчыкъларын уятды. Ёребут бла Жыртыккъулакъ сескенип секиришдиле да Эркеге кыысылдыла. Ючюсю да бирден жашчыкыгъа къарадыла.

«Шуёхлукъ излей эсенг, былайдан кет», — дегенча. Ёребут бла Жыртыккъулакъ «юйлери-не» ташайдыла. Аланы ызларындан Эрке да зымпыйды. Алай ол анда кёп мычымады. Тешикден башын къаратып, жашчыкыны сынчылады, кетдими, къалдымы деп. Кетер акъылы болмагъанын ангылап, Эрке жашчыкыны къоркытургъа умут этди. Зариф да эследи тюлкючюк анга чамланып къарагъанын. Дыркъ деп жашчыкыны хали тюрленди. Къалай эсе да акъылына бир кюйсюз сезим келди: тюлкю балаланы тутаргъа керек эди ол не да этип. Элде нёгерлерине кёргюзтүп, аперимлик алгъанны не хата-сы барды! Анда, элде, аш-суу да эркинди, сүйселе — сют, эт. Зариф кеси ёсдюрлюкдю аланы, къоншу сабийлени сукъландырып. Элде тюлкюле ёсдюрюп киши кишини билмей эди — ол биринчи боллукъду!

Жигитлик этерине ичинден къууанып, жашчыкъ, кюллюгон да тыялмай, энишге къууулду. Юйге терк жетип, мычымай артха къайтыргъа керек эди ол, къапханла да алып...

Экинчи кюн, тау жолчукъ бла муштухул ёрлеп, энчи сюелген терекни къатына къалай жетгенин да билмей жетди Зариф. Тюз да терекни кёргенлей, нек эсе да, жюреги чыгып кетерге аздан къалып, бютюн да кыыстауланды. Асыры чапхандан солууу тамагына тыгъылды. Тюнене уя аллында къурап кетген къапханлары къуру болмагъанларын, тюлкю балачыкъла алагъа тюшүп термиле тургъанларын сезип къойду. Къайдан, нек? Сынсыгъан-улугъан тауушларын-

мы эшитди?.. Къапханла къуру туюлдюле, деди жашчыкъ, ичинден жарсып. Тюшмеген эселе уа, деди дагыда ол, иги къууум этип.

Тюлкю тешике жууукъ келирге арсарланып, Зариф къулакъ тикди. Сора олсагъат балаланы оу-шауларын, сынсыгъанларын шарт эшитип чапды да, тюлкючюклени кёрюп къойду... Барысындан да бек сынсып-улуп, къапханны ёрге-энишге секиртген Эрке эди. Жыртыкъкъулакъ бла Ёребут а шынжыр суйрер къарыулары да къалмай, жияуларын тунчукъдуруп, жерге жапланганлай тура эдиле.

Ючюсюн да машок бла сыртына атып, жашчыкъ энишге тебиреди, келгенича, терк, кыыстау. Энди ол бир затха да жарсымайды, тюлкючюклени аякъларын къапханла бла сындыргъанын да унутуп, жүрегин хыпыяр ёхтемликке хорлатды. Ёхтем эди ол, жетген кишича. Уллу-уллу атларгъа кюрешип, элни ичи бла алай бара эди.

— Къайданса былай суху? — деп сёлешди эллиледен къайсы эсе да.

— Таудан... кёрмеймисе, — деди Зариф, не аз да тохтамай.

— Неди бу кётюрюп келгенинг? — деди башхасы.

— Бёрю балаладыла, — деди жашчыкъ арсарсыз, ётюрюк айтханына да сан этмей.

— Жашым, нек келтиресе бёрю балаланы? Ызларындан аналары элибизге келип, малланы кырып кетерикди, — деди, къабакъ эшикни къатында сюелген тишируу.

Зариф анга жууап къайтармады, керт да, бёрю кючюкле тутханына кеси-кесин ийнандырып, бютюн ёхтем атлады. Юйлерине келди да бек алгъа жаныуарланы уллу келинлерине кёрюзтдю.

— Эшигим, была кызыл бёрюледиле да! —

деди тиширыу, сескенип.— Энди быланы аналары бизге тынчылык берлик туйюлду. Бусагъат кетер арбаздан!

Келинлерини ангылаусузлугъуна ичинден сейир этсе да, жашчык угъай, была тюлкючюкледиле деп даулашмады. Адамла алай суна эселе, сунсула да турсунла, Зарифни неси къорайды. Тюлкючюкле тутханды дегенден эсе, бёрючючюкле келтиргенди деселе ыразы эди жашчык. Ол сагъышы бла Зариф, бахчагъа барып, тюлкючюклени ючюсюн да картоф уругъа бошлады.

Уру ичинде Ёребут бла Жыртыккъулак бир тюрлю къайгъысыз эдиле. Зариф салгъан жерден тепмей, бауурланганлай турдула. Кесин тыйдырмагъан-тынмагъан Эрке эди. Сызгъырып, къайырылып, уруда кирир тешик, къачар жер излеп кюреше эди. Жашчык, тауушсуз болуп къалгъан эки тюлкючюкню халларын жаратмай, Ёребутну къойнуна алды. Ол заманда кёрген эди Зариф тюлкючюкню бир ал аягъы чорт сынып, арт аягъыны уа сюеги эзилип тургъанын. Жыртыккъулакны хали да андан хоча туйюл эди. Алай аны сюеклери туура Ёребутнуча эзилип уалмагъан эдиле.

Тюлкючюклени жараларына аш-суу жарарык сунуп, Зариф табак бла сют, эт да келтирип, алларына салды. Жаныуарчыкъла бурулуп да къарамадыла. Эрке уа, кесин бузуп, кирир, бугъар тешик тапмай, уруну мюйюшонде жапланды.

Экинчи кюн эрттенликде Зариф, сабийча жиягъан таууш эшитип, ол къайдан чыкгъанын да иги ангыламай, чабып уругъа жетди. Ёребут, бауурундан тюшюп, тюненеги жеринден тепмей тургъанын эследи. Жияй тургъан да ол эди. Зариф секирип уругъа тюшдю. Ёребутну тыхсыгъаны бла тарыгъып кычыргъаны къагъанакъ

сабийни жилягъанындан башха туюл эди. Жашчыкъ, этерин-къалырын билмей, амалсыздан къол аязы бла Ёребутну башын, сыртын шош-шош сылады.

Суу-салам эди тюлкючюк, ким эсе да аны суугъа сугъуп чыгъаргъанлай. Алай, къол аязыны хычыуунлугъунму сездим, къалай эсе да, Ёребут тарыгъыуун селейтди. Аз-аз тепчип, сюркелип, башын Зарифни аягъына салды. Сейир-тамаша: жашчыкъны бутуна илинип, ёрлерге кюрешди. Не эди ол: Ёребут Зарифни, анасы сунуп, ангамы термилгенлиги болур эди, огъесе, сен ким эсенг да болушлукъ эт деп жалынганлыгъымы болур эди.

Жашчыкъ Ёребутну, къолуна алып, тобукъларында жатдырды. Олсагъат тюлкючюк, жангыдан тыкъсып, оу-шау этип, жиляп башлады. Анга болушлукъ керек эди, алай Зарифни къолундан не келсин. Ёребутха къошулуп ол да жиляды, тюлкючюк сынагъан азап анга кечгенча болуп. Ёребут тобукъларында ёлгенден сора да жилягъанлай турду Зариф, жеринден къобалмай, кёзлери жукъ кёрмей.

Кюн сайын-беш алты кере алышындыра эди Зариф тюлкючюклени ашларын. Эрке сют иче эди, эт бла да жубана эди.

Жыртыкъкъулакъны уа ашха узалып эсле-меди. Ол да аз-аз сытыла-жиляй, жерден бауурун айыралмай кечине турду. Алай бир жол жашчыкъ, биягъы сют алып келе, Жыртыкъкъулакъны сынсып жилягъанын эшитмеди да сейирсинип тохтады. Шум эди тийре. Тюлкючюклени сыйытларына юйренип къалгъан хуна ташла, терекле да уру таба сагъайып, къулакъ тикгенча кёрюндю Зарифге. «Жыртыкъкъулакъ иги болгъанды да андан жилямайды»,— деди ол ичинден. Огъесе къачыпмы кетгендиле? Алай болурун сыйюп, жашчыкъ къууанган окъуна

этди. Олсагъатдан эсине башха оюм келди да, жүреги терк-терк урду. «Урлап кетгендиле. Кече келип урлагъандыла. Шалау урлагъанды. Мен анга кёргюзтюрме!..» — деп, Зариф кѳоншуда жашагъан тенг жашын мычымай гудучугъа чыгъарды. Ол аны бла ёрелеширге не бек ашыкъды эсе да, артха кетип кѳалмады, келип, уругъа кѳарады.

Жырткѳкѳулакѳ тюнене жатхан жеринден тепмегенине эс бурду. Тюлкючюк, алгъындан узунуракѳ болуп, сойланып, Эрке уа тамакѳ тюбюн аны юсуне салып жатып тургъанын кёрдю. Эрке неге да сансыз эди. Хар замандача чамланып, уруну кѳабыргъасына кѳысылмады, Зарифге кѳайырылмады. Жашчыкѳ, энишге тюшүп, тобукъланды. Эркени башын, сыртын сылады. Тюлкючюк кѳымылдамады, мудах кѳзлери да абери сездирмедиле. Кѳарын тюбюнден кѳтүрүп, Зариф Эркени бир жанына салды. Сора кѳзю бла кѳргенине ийнанырыгъы келмей, Жырткѳкѳулакѳгъа кѳатылды. Ол сууукѳ эди.

Тамагъы бууулуп жияй, жашчыкѳ Эркеге кѳарады. «Кѳарындашчыкълары ёлюп, жаппа-жангызлай кѳалгъан тюлкючюк мылы уруда кѳалай жашарыкѳды энди?» — деди ол. Нёгерсиз, тенгсиз жашау кѳыйын да, бушуулу да болгъанын ангылаяла эди Зариф.

Эрке кѳарамын жашчыкѳдан бурмай эди. Жокѳ эди ол кѳарамда не жашау жилтин, не чамланыу, не тырман. «Энди жияп, юрүп, кесими кѳабыргъагъа туюп да не табарыкѳма? Манга боллукѳ болгъанды...» — дей эдиле аны теренден кѳарагъан мудах кѳзлери. «Бу да ёллюкдю, харип, ёллюкдю, бир мадар этилмесе!». Ол оюму бла Зариф урудан чыкѳды да сора эски кѳлегин алып кѳайтды. Эркени анга чулгъап, кѳойнуна кѳысды. Тюлкючюкню анасына тапдыргъа керек эди...

Терек былай бийикди, мазаллыды деп билмей эди Зариф, таш артында бугъуп, тюлкючюк-леге къараучу заманында. Бусагъатда ол чапыракъларын тозуратып, бутакъларын къагъып шууулдамайды. Баям ол бу тийрени гѣзетчиси болур эди, жашил тѣшлени, къалын агъачны къоруулагъан. Андан энчиленип, туурагъа чыгъып сюеле болур эди былайда, тюлкючюклени да балалары сунуп. Ала аны тюбюнде ойнасала, къычырышып, тѣгерегинде чабышып, бир бирлерин къуусала, анга жангы кюч кирип, чапыракълары къубулуучу эдиле. Энди уа жашауу ѳчюлюп къалгъанча сюеледи, мудах шошайып, тюлкю балачыкъла къайтмай къалдыла деп, узакъгъа къарай.

Тийреде лѣкъу, тюртю терекледе да жокъ эди жашау тирилиги. Аланы бутакъчыкъларында, минчакълача тизилип, бир бирге ал бермей жырлаучу чыпчыкъланы да эслемеди Зариф. Тюлкю тешикни аллында да бир тюрлю ыз кѳрмеди. Сары топуракъ къатангы къабырчакъланып эди. Тюлкю тешикни тамагъын а губу ау жабып. Аугъа чибин, гебенек тюшерин марагъан губуланы да кѳрдю Зариф.

Жашчыкъ Эркени жерге салды да, жашаусуз журтларындан элгенир, ары кирирге къоркъур деп оюмлады. Бош алдана эди Зариф. Эрке, мукъут болуп, садакъ окълай, губу ауну жыртып, тешикге ташайды. Баям ол анда анасын да, къарындашчыкъларын да табарыкъ сунган болур эди. Жашчыкъ олсагъат кетип къалмады. Эрке артха чыгъар деген умут бла кѳп сакълады. Алай тюлкючюк чыкъмады. Зариф артына-артына къарай кетди.

Зариф, Эркени бир да унуталмай, аны юсюнден къайгъы этгенлей турду. Тѣзалмай, тѳртбеш кюнден сора къайтып келди деменгили терекни къатына. Узакъдан окъуна кѳрген эди

тюлкую тешикни къатында балаланы аналарын. Жашчыкъ жууукълашханлай, ол арлакъ кетип, къуйругъундан чёкдю. Зариф тюзюнлей тюлкую тешикни аллына келди да, Эркени ёлюп тургъанын кёрдю. Аны къарын тюбюнде, сыртында да гумулжукла айлана эдиле. Зарифни жүреги такъыр болду. Ол, башын ёрге кётюрюп, балаланы аналары таба къарады. Ол да Зарифге жиямсырагъан, бушуулу кёзле бла къарады. «Кечгинлик бер. Мен сени аллынгда терс болгъанма. Балаларынгы гюняхларына киргенме. Емюрюмде этмем энди быллай ишни», — деп, жашчыкъ тюлкую кёз аллында жерге тобукъланды, кесин тыялмай жиляды.

Да не этериксе да энди, дегенча, тюлкую да анга мудах къарап, ызына бурулду. Сора ары бла бери сюрюше кетди. Алгъын ол Зариф кёрючю ёхтем, сыйдам да тюлкую туююл эди ол — арыкъ эди, къабыргъалары да ичине къатып. «Уф!» деп ургъан аяз, жүн устуккулай, кёкге суууруп кетерча, алай эди.

КЪЫЗЫЛ ПАРИЙ

Къар танг аласындан бери жауады. Къурта да жатады. Ашхананы къатында эртте сайлагъан пура терегини тюбюнде. Чулгъанып, жухун къарын жылыууна къысып.

Кирпиклерине дери агъарып, алай жатады Къурта. Ашханадан чыгъып, Шабаз келмезми, кёрюнмезми деп. Хар озгъанны къарамы бла ашыра, мугурайгъан кёзюн жолдан алмай. Алай,

ары барса, бери келсе да, Шабазны тапмайды.

Адамла ашханагъа алгъынча жюриюдюле, уллу-гитче итлени — сыйдам итлени — иелери «адежге алып», алгъынча ёрге-энишге жюриудиле. Чаришден сора атланы жюриутгенлей. Къурта кишини унутмагъанды — адамны, итин да. Тансыкъларыгъы келип, къар тюбюнден жашыртын къарайды. Аны уа танымайдыла. Тап, таний эселе да, парийни сан этмейдиле.

Кимни эсе да талакъ солууун, аякъ тауушун эшитип, Къурта бауурун жерге къысды, къалтырагъанын тыяргъа кюрешди — тыялмады: сууукъ эди, ач эди парий. Сюймей эди Къурта ачлыгъын, къарыусузлугъун да сыйдам, махтанчакъ итлеге сездирирге, къундузлай жылтырагъан тюгю жабагъы болуп къалгъанын кёргюзтюрге. Бютюн да эрттеден танышы — макъа кёз маскеге. Ол а, тюз аллына келип, Къуртагъа аралып тохтады. Маскени кёзлери не заманда да акъылсыз болуучу эдиле. Бусагъатда да, кюлден чыкъгъан мияла минчакълача, жансыздыла. Баям, Къуртаны иги таныялмай, алай ушатхан этип, симсиреген болур эди. Къууаныргъа бла къалыргъа билмей. Артта уа, таныпмы къойду, жансыз кёзлерине жан кирип, хырылдады, — кетип къалмады. Кетип а маске телими болгъанды, кёл кенгдирир жерде кёл кенгдирип, зауукълукъ алмай, кесинден акъыллыны, къаруулуну амалсызлыгъына эрикгинчи къарап, къууанмай.

«Жат энди алай, акъ тебе болуп», — дегенча, макъакёз маске, адыргы акъылын жыйышдырып, кёл кенгдиргенин сездирди. Неге эсе да татлыкъсынып, тили бла эринлерин терк-терк жалады. Сора, кёзлерин жумуп, татлы-татлы юрдю. Бу жол Къуртагъа юрмей эди, несине айланып юре эди: «Келчи, бу сейирликке къара: ёхтем къызыл тебе уллу акъ сюек болуп жата-

ды». Макъакёз аякълары бла Къуртаны жухуна къар чачдырды: «Ма санга, ма санга!» Сора, тохташып, несини тюбюнден ёрге къарады: «Кёремисе, мен муну къалай ырбынга тыяма. Ма энтда да...» Маске дагъыда, жер тырнап, къар боранчыкъ этдирди.

Къурта, жухун къарын жылыуундан айырып, башың шош-шош силкиндирди да, билинир-билинемез эрин кыйырын ёргерек къайырып, тишин кёргюзтдю: «Озма, бар жолунга».

Аны эслегенлей, маске, сылхыр болургъа жетип, къыжырыкълап юрдю: «Сен иесиз, сен ачдан ёле айланган, сен къош ийисли, дагъыда тишлеринги кёргюзтюргеми кюрешесе?» Маске, барып, тынч жатып тургъан Къуртаны юсюне арсарсыз минди. Иесине ёхтем къарады: «Бу ол сен сукъланып махтаучу парий туююлмюдю. Махтачы энди да. Сиз, адамла, алайсыз. Игини амандан айыралмагъанла. Алыктын мен бу парий кибиклени кёплерини...— дей, маске, арт аягъын ёрге кётюрюп, несини кёзлерине аралып, эте тургъан ишине андан аперимлик изледи: «Керемисе?»

Къурта къарыусузгъа кючюн сынатыргъа суймеген тёзюмлю парий болгъанлыкъгъа, кесин басынчакълатыргъа, намысы-сыйы бла ойнатыргъа къоярыкъ туююл эди. Кесин къорууларча кючу аны бусагъатда да бар эди. Парий, маскени желкесинден тутуп, асыры бек къысмады, не десенг да къарыусуз, гитче затды, бирэки силкиндирип, ол кишичикни аякъ тюбюне быргъады: «Кетер муну мындан»,— дегенлей этип.

Маске, къолан быстырлай болуп, несини аллында жерге тийди. Алай ёле тургъан парийге хорлатыр умуту жокъ эди: секирип туруп, улуп, сынсып, Къуртагъа атылды. Парий аны ал аягъы бла сермеп жиберди. Эшта да, аямай сер-

меген болур эди: маске акъ къарда, къолан жүн гулмак болуп, сызылып, учхалап, дагъыда тѣнгереп, жолну ары жанында терекге тийди. Тийгени бла тенг, аягъы юсюне болуп, алынып къачды.

Маскени иеси, энишге ийилип, къолуна тюшгенни алды — сызаргъа уа базынмады. Къурта жилигине сууукъ ѳтгенин, ачлыгъын-къарыусузлугъун да унутуп, ѳмюрюнде жарлылыкъны сынамагъанча, къуйругъундан чѳкдю. Ал аякъларын жерге къаты тиреп, юсюнде къарын къагъып, тююн силкип, башын кѳтюрдю. Ач да, сууукъ да болмагъанча, несинден да айырылмай, ыстауатны жылыуун сезип, чѳгюп тургъанча, алай ырахат чѳгюп, Къурта акъ дуниягъа ѳхтем къарады.

Шош акъгъан къаргъа кент мангылайын тутуп, Къурта иги кесек турду. Къарын даууна хорлатып, къарыусузлугъуна баш иерге суймедди. Барып излесе, жубаныр зат табарын биле эди: ашханадан былайгъа тюрлю-тюрлю аш ийиле сууумай жетедиле. Алай, жаны сау къадарда, Къурта ол учузлукъну сынамаз. Сюрююн сакълай, къоруулай билмегенге ишсиз-кючсюз тургъан, ач болгъан тѳреди, айып туююлду. Бу оюму тамам ѳчулгюнчю, Къурта биягъы танышларындан экеуленни эследи: ит бла аны несин.

Чичхантук, оспарланып, ием къатымдады деп, базыныулукъ этип, бир заманда да Къуртагъа жууукъ келмегенди. Энтда да, жолдан бери ѳтмей, чѳкдю. Сабыр, сагъышлы къарап. Чичхантук тюрленмегенине, алгъынча сыйдамай тургъанына Къурта эс бурду. Кесин асыры бек жаратып, омакъланыргъа суйсе да, акъылы эди. Аны ючюн Чичхантукню парий бек жаратханды.

«Сен махтаучу парий ким суюк береди деп сакълайды, кѳремисе», — Чичхантук, мор жу-

хун кётюрюп, иесине къарады да, бир-эки кере юрдю. Аны иеси — эркин санлы, тизгинли адам, жеринден тепмеди, башын шош-шош къымылдатды:

— Алайды, харип, тозурагъанды. Залим а бек залим болуучу эди, эсимдеди. Ма, жазыкъ, ма,— Чичхантюкню иеси, хуржунундан чыгъарып, къызыл парий таба не эсе да атды.

Таш бла ургъанлай, хыжы бла сермегенлей болуп, Къурта тири турду да, биягъы къуйругъундан чёкдю. Чичхантюкге бла аны иесине ышанлап къарады. Алай не эталлыкъ эди, къарын дауундан эсе уллуракъ жүрек кыйынын кимге айталлыкъды...

«Сен бек иги парий боллукъ эдинг иги иени къолуна тюшсенг»,— Чичхансырт, тизгинли кишиге ыразылыгъын билдирип, аны да ыразы этер акъылда, ёшюнюн керип, бютюн къубулуп, омакъланып юрдю. Аны ёшюнюнде тегерек къанжалчыкъладан төртюсю жылтырагъанына Къурта да эс бурду. Алгъын кёргенинде, ала юч эдиле.

«Сен насыплыса, саугъаларынга кёре, ишинг-жумушунг уллу болур, менича туююлсе». — Къызыл парий, юсюн-башын силкиндирип, къарны къакъды.

«Жазыкъ да, жахил да парий! — Чичхансырт биягъы юрюп, иесин кесине къаратды. — Жумуш эте эселе, манга этедиле — жууундуруп, тарап, жыл сайын узунлугъуму-бийиклигиими ёнчелеп». — Сыйдам ит, ары-бери къымылдап, не да этип, ёшюнюнде жылтырагъанланы зынгырдатды.

«Мен а сюрюуюню излей эдим»,— Къурта бир жанына мудах къарады.

«Жахилсе сен».

«Мен сюрюуюню излей эдим».

«Андан эсе къарнынга аш изле».

«Мен сюрюу излей эдим кютерге».

«Не тапдың, аны ючюн санга ким ыспас этди, багушха атылып кьалдың», — Чичхантюк, туруп, кёремисе дегенча, бир кесек жортуп кьайтды: аны сырты ирикни сыртындай эди, болса да жүрюшю женгил кёрюндю, иегиси-зат билинмей эсе да, кьарны ёрге тартылыпды.

«Мен бёрюледен кёп кьозу сыйыргъанма, мен сюрюуюмю излей эдим».

«Энди аны киши билмейди. Кьалакь болуп кьалгъанынгы кёредиле. Кьабыргъангы жашаугъа жарашдырып, башынгы кечиндир. Бу ашхананы тийресинде азмыды сюек-мюек». — Чичхансырт, кьызгъыл-мор жухун ары да, бери да айландырып, хауаны жыйылады. Алай олсат Кьуртаны жалкьасы кьайырылып, кёзлерине кьан чабып, кьызарып кьалгъанын эследи да, башын иесини бутларына кьысып, кьарамын энишге ийди. Кьурта дагъыда, алгъа атлап, кьуйругъун кьалач этди. Чичхантюк омакъланыргъа бла кесин кьубултургъа сюйгенликке, акъылсыз туююл эди: тизгинли иесини артына бугъуп, кьызыл парийни дыгъылына андан ары кьатылмады...

Ашхананы босагъасына, кишини арбазына да бармазын Кьурта биле эди. Сора кьалай кечинсин? Жеринден кьопмай, ёлюп кьалыргъа не да мадар этерге керек эди.

Алайына дуппурчукдан чаналары бла учхан сабийлени эследи. Аланы ичлеринде шуёхчугъун кёрюп, Кьурта, кьуйругъун шош ойнатып, кьулакъларын жумду: ыразы эди парий жашчыкьгъа — кьолундан гыржын кьаба тургъанды. Алай бошуна кьапмай эди. Мындан бир талай заман алгъа, бюгюнча, юй мюйюшде мудах чёгюп тургъаны Кьуртаны эсине туюшдю. Ол кюн шуёхчугъу аны чанасына жекгенин унутмагъанды. Гитче адамчыкь не этсе да,

Къурта къарыулап кюрешмеди: башын энишге тутуп, сюелип турду. Чананы тартыргъа керек болгъанын билалмай. Алай жашчыкъ бир татыулу зат къапдыргъаны, сора, арлакъгъа кетип, парийни алдап, ызындан элтирге кюрешгени жангыдан кёжюне кёрюндю да, терен солуду. Артта Къурта терлеп, суу-салам болуп, жашчыкъланы чаналарын тартып, аланы харх этдирип айланыргъа эринмей эди. Жашчыкъла да аны аш керекли этмей турдула. Не эди да, Къурта жумуш этип алгъанын ашай эди.

Жашчыкъ аны бу жол да эследи.

— Къурта, къайда тас болуп къалгъанса, теличик? — Жашчыкъ парийни бойнундан къучакълады.

Къурта, къымылдамай, шуёхчугъуну жылыууна, солуууна тынгылап турду.

— Былай нек къалтырайса, харип? — Жашчыкъ мудах болуп къалгъанын парий да ангылады, сора, къалтырагъанын тыялмагъаны ючюн ийменип, уллу башын энишге тутду.

— Къоркъма сен, бусагъат тойдургъан да этербиз. — Гитче адамчыкъ, алай айтып, парийни чакъырды, ол жеринден тепмегенинде уа, биягъы бойнундан къучакълап, алгъа тартып кёрдю.

Къурта жашчыкъны кёлюне тиерге суймей эди: къуйругъун шош-шош къымылдатып, къулакъларын жууашландырып къарады. Таулада кёк, акъ, къара къозучукълагъа къараучусуча. Жашчыкъ кеси да къозучукъ кибики эди.

— Сора нек унамайса келирге? — Жылы, хычыуун къоллу гитче адамчыкъны ауазы тюрленнгенине жарсып, Къурта, шош-шош сынсып, тыкъсып, жерге бауурланды, дагъыда туруп, жашчыкъны къолларын жалады: «Ёпкелеме, кёрмеймисе, чана тарталыр кючюм болмагъанын».

— Сен ач болурса, тохта, мен бусагъат! —
Аны айтханы бла тенг жашчыкъ къууулуп кет-
ди. Ол алай чабып кетип, юйлеринден ашар зат
чыгъарып, Къуртагъа бериучю эди. Бу жол да
аны ючюн кетгенин парий ангылады...

АТХА МИННГЕН ЖАШЧЫКЪ

Къырым, атха минип, эки къолу бла аны
жалкъасына жабышып турады. Къууанчы, ёх-
темлиги ичине сыйынмай, кюллюгюн тыяргъа
кюрешеди. Алай кеси аллына кюлген айыпды.
Анда-мында сюелип, анга къарап тургъан адам-
ла махтанчакъгъа санарла деп къоркъады. Къы-
рым, бир-бир жашчыкълача, телисине ачылыр-
гъа суйген жашчыкъ туюлдо. Анасы оракъ
орургъа кетип, анда терек болуп къалгъанлы,
аны хазна кюллюгю келмейди. Алай анасына
ушагъан Хаблагъа тюбесе не да атасыны атына
минсе, къууанып, кюллюгюн кючден тыяды. Тюз
да Хабланы кёргенлей, жүреги къууанып, кимге
эсе да махтанырыгъы келип къалады. Атха ми-
нерге да аны Хабла юйретгенди.

— Атангы атына минерге сюемисе, Къы-
рым? — деди мындан алда Хабла, жашчыкъны
гуму къатында тыйып.

— Мени атам жокъду да, — деди Къырым.

— Жашчыкъланы барысыны да барды ата-
лары.

— Мени уа жокъду да, — деп, унамады Къы-
рым, — манга Айшат айтханды.

Хабла сагъышланды. Эгечин аманларгъа суймеди. Не тюрлю эсе да, жашы аны кьолундан гыржын ашайды.

— Айшат унутуп айтханды харип,— деп, Хабла Къырымны башын сылар умут этди. Жашчыкъ бир жанына турду:

— Сора къайдады мени атам?

— Урушдады, харип. Кёп ахшы кишиле бла бирге.

— Уруш бери келсе, ол да келликмиди? — деп, сагъайды Къырым.

Хабла жукъ айтмады.

— Кел, атангы атына, миндирейим,— деди ол бираздан.

Жашчыкъ тиширыуну ызындан ат орунга кирди. Тор ат, салкъыннга кысылып, шошайып тура эди. Хабланы аякъ тауушун эшитгенлей, ол, сагъайып, эринлерин ууакъ къалтыратды да, эшитилир-эшитилмез къуушалады. Хабла саурусуна къатылгъанлай, титиреп, бойнун жыя этип, эринлери бла тиширыуну кьол аязында къабар зат изледи.

— Келчи былай,— деди Хабла жашчыкъгъа.

Тор ажирни огъурсузлугъуну юсюнден жашчыкъ эшите-эшите тургъан эди да, барыргъа арсар болду.

— Ол кишини да миндирмейди. Мени да жыгъып кьоярыкъды— деди Къырым, жерге къарап.

— Къоркъма. Атасыны атындан къоркъгъан жаш — жашмыды? Кел, бойнун сыла.

Къырым, бир кьолу бла Хабланы этегине жабышып, бирси кьолу бла ажирни бойнуна узалды. Ажир жеринден тепмеди. «Бу хычыуун адамчыкъ къайдан чыгъып къалды? Мен муну эндиге дери нек билмегенме»,— дегенча, мылы, тегерек кёжюн сабийден айырмай, сюелип турду.

— Кёрдюнгмю? Атангы аты сени танып кьойгъанды, минчи! — Хабла, Къырымны кётюрюп, ажирге миндирди. Жашчыкъ, кюлюгюн, ёхтемлигин да жашырып, тыкыр аякчыкълары бла ажирни кьабыргъа жылыуун сезди. Билмей тургъанлай, учуп, тау башына кьонуп кьалгъан кибик, аны жүрегин кычыуун сезим сыйырды.

— Ма-а... уллу киши болдунг да кьалдың! — деди Хабла.

— Атасыны атына миннген уллу кишими болуң кьалэды? — деди Къырым, керти да уллайгъанына ийнанырыгъы келип.

— Ёзге уа! Атасыны атына минмеген уллу киши болмайды...

— Мен гитчечикме. Гитчечикле уа аталарыны атларына миналмайдыла, — деди Къырым, мудахланып.

— Сени кибик жашчыкъ атха миналмай а! Таш не да терек тюр кьатына тарт да, мин. Азмыды туугъан жерингде санга болушурукъ зат? — Хабла Къырымны атдан тюшюрдю. — Энди, мен къарап тургъанлай, кесинг бир минчи, — деди.

Жашчыкъ, тиширыу юйретгенча этип, атны куудуш кьатына тартды да, юсюне ёрледи.

— Кёрдунг да, кьалай иги жашчыкъ бола тураса сен! — деди Хабла.

Къырым, жукъ айтмай, кюлюп ийди.

Ол кюнден сора жашчыкъ атасыны атына, аны кьайда кёрсе да — туурада, таша жерде да — мине турду. Ат Къырымны миндирген жеринден тепмеучю эди. Бюгюн а юсюнде гитче адамчыгъы бла аны жолгъа биринчи кере чыкъгъанлыгъыды. Аны кесине юйретип кьойгъанына ажир сокъуранмайды. Жагъын этерге да кюрешмейди. Хазнамыды, хыны атлагъанлай, чибин кьоннган кибик, женгил, къарыусуз адамчыкъны бияры учуруп иерикди. Кючден илинип

турады жашчыкъ. Алай, не сейир эсе да, ажир анга бек сакъды. Жыгъарма деп къоркъуп, чырт да чайкъалмазгъа кюрешип, атлайды. Жашчыкъ хычыуун адамчыкъды. Къолчукълары да, аны бойнун, саурсун сылап-сыйпап, жалкъасын тараучу тиширыуну къолларыча, кырдык, гыржын ийис этгенлей турадыла. Жашчыкъны бек алгъа ол тиширыу алып келгенин, биринчи кере да аны юсюне жашчыкъны ол кётюрюп миндиргенин ажир унутмагъанды. Да сора бу адамчыкъ аны узагъы болмаз. Ким биледи, «тайчыгъы» окъуна болур. Огъесе алгъыннгы иесин да, тиширыуну да «тайчыкъларымы» болур бу?

Угъай, жашчыкъ алай бош адамчыкъ туююлдо. Ол аны иесине ушагъаны, иесича, анга жылыу, хычыуун сезим береди. Не бла байламлыды ол сезим? Жашчыкъ атны эсине аны иесин тюшюргенлей нек турады? Ажир аны былайды деп билалмайды. Ол жалан да, къууанч тыпырлы болуп, учарыгъы келип баргъанын ангылайды. Алай, адамчыкъ чартлап кетер деп, учаргъа, төртгюллеп чабаргъа къоркъгъан этеди. Ажир, тезалмай, таугъа, тюзге къарады. Ол заманда жашчыкъны кюлгенин эшитди. Сора, аны терк барырын сюйюп, адамчыкъ аякъларын тыпырдатханына сейирсинди. Атлашына атлаш къошду. Къырым аны къабыргъаларына дагъыда къатылды. Ажир, базыныулу болуп, жүрюшюн терклendirди. Жашчыкъ чартлап кетмеди: эки къолу бла да атны жалкъасына жабышып, жапланып къалды. Ажир къоркъгъанча, алай чонкъайып кетерикледен туююлдо Къырым. Ат, аны ангылап, төртгюллеп башлады. Ары дери къочхарлача жатып тургъан ташла жашчыкъны аллына чапдыла. Анда-мында ёсген тюртюле, къайынчыкъла да. Ёзен, кёк черекге ушап, кыстау саркъып барады.

Къырымны артха къарарыгъы келди: тенг жашчыкъланы бла кыызчыкъланы кёрюрге суююп. Эталмады алай. Къайсы юй, халжар башына, къайсы хунагъа жетдирлик эди кёзюн! Жашчыкъла бла кыызчыкъла, анда-мында сюелип, аны кёрюп тургъанларына ишекли туююл эди. Ол ийнаныуу атлычыкъны бютюн насыплы этди. Сейирмиди сора? Эки жылдан бери ажир кесини къатына кишини къоймагъанын, жетген жашлагъа окъуна ол кесин тутдурмагъанын элде уллу, гитче да биледи. Бусагъатда уа атасыны аты Къырымны жыкъмагъанын, жыкъгъан угъай, жашчыкъ аны сыртына къанат кибики битип къалгъанын адамла кёре эдиле.

Къырым махтанчакъ туююлдо: жашчыкъла бла кыызчыкъла къарап тургъанлыкъгъа, атха къатылып, аны кеси суйгенча атлатыргъа, чапдырыргъа кюрешмейди. Къайры барырын, къалай чабарын ажир андан эсе иги билгенин жашчыкъ ангылайды. «Къайры элтсе да туугъан жерингден шашдырмаз,— дегенди анга Хабла.— Саулай бу сени кёзюнг жетген дуния туугъан жерингди, сен а — аны бир къозучугъу».

Ол эсине тюшюп, Къырым кюлюп ийди. Кюлюгюн тыялмады, тыяргъа да суймеди. Атны къанатыча, кёлекчиги бла желни шууулдатып баргъанлай турду. Жугъур ташла, жумарукълача, аны аллына сызылып-сызылып келип, жол къоядыла. Акъбел къайынла, кызыл тюртю терекле, сюзюлюшюп жетип, сора ызындан къарап къаладыла. Жел эди тохтамагъан, Къырым бла бирге чабып, жортуп тургъан. Кырдык, алма ийисни да бурнуна тежегенлей.

Къырым, тенг жашчыкъларын жангыдан эсине тюшюрюп, жарсыды. «Арбаз тийресинден узакъ болмай, жар тюбюнде ойнагъандан сора ала не зат кёредиле?» — деди. Кёре эселе, тирменнге элтген жолну кёредиле. Аналары бла

ары барып къайтадыла. Азмыды да ол балан бармакъ тенгли къызчыкълагъа бла жашчыкълагъа?

Къырым кеси да, Айшатха тагъылып, ары кѣп кере баргъанды. Жолда эригип, уллу ташланы гитче ташчыкъла бла уругъа кюреше. Лѣкъу терекледе чыпчыкъланы марап. Жол жанларында гѣбелеклеча гюл чапыракъланы уа сан этмей. Ол затланы эсине тюшюрюп, Къырым уялды. Айыплы, гюняхлы болуп тургъанын ангылады. Неме ѳхтемленеме мен, гитче пасыкчыкъ, дегенча, атны жюрюшюн селейтирге кюрешди. Юсюндегини адыргылыгъын къалай эсе да сезип, ажир тохташды. Не болгъанын, хар ташны, хар тюртюню тансыкълай, жюреги алай нек эригенин Къырым айталлыкъ туююлдо. Огъесе Хабла айтхан кертимиди? «Туугъан жерингде адам алдаса да, таш, терек алдарыкъ туююлдо», — деген эди ол.

Къырым, алай нек этгенин кеси да ангылаялмай, ат юсюнде кесин тирирек тутаргъа кюрешип, анда-мында сагъайып тургъан ташлагъа, тереклеге жашыртын къарады. Ала да анга къарап, хар затны кѣрюп, билип тургъанларына жашчыкъны ишеги жокъ эди. Ала ташла, тюртю терекле болмай, элни адамлары — уллусу, гитчеси да — бери, тау этегинде ѳзеннге чыгъып, анга къарап тургъанча, ол бир кесек буюкъгъан, ийменнген да этди. Жашчыкъ, бир уллу ташны сайлап, атын аны къатында тохтатды. Иги кесекни анга къарап турду. Ташны бети ѳмюрлюк къартны бетине ушагъанына сейирсинип, солууун окъуна тыйды. Алай къоркъмады. Таш а, кѣзлерин жумуш, эринлерин къаты кысып тынгылай эди. Бери, тау этегине келе келип, арыпталып, къалкъып къалгъан къартха ушай эди. Жашчыкъ башха ташла таба да къарады. «Эски тонларын юслерине жабып, жатып, олтуруп тур-

гъан къартла бла жашчыкъла,— деди Къырым кеси кесине.— Огъесе мында хар эллини ёз ташымы барды? Уллуну—уллу, гитчени уа — гитче? Не уа ёлгенде, жокъ болуп къалмай, ташла болуп, элни туурасынамы чыкыгъандыла?»

Башына келген сагъышланы селейталмай, Къырым атдан тюшдю. Таш да, атны сырты кибик, жылы эди. Ол жылыу жашчыкъны аяктарына хычыуун тийип, тегерек шошайып къалды. Къайдан эсе да узакъдан тау сууну чокъуракъ тауушу келип, Къырымны къулагъында зынгырдады. Кюнню жибек халыларында сахник желчикни силкиннгенин да эшитди жашчыкъ. Сора тийреге къулагъын бютюн да сакъ этди. Башха зат эшитмеди. Шошлукъну уа эшитди. Уллу, жылы шошлукъну. Ол шошлукъ тюртюлеге, акъ къайынчыкълагъа къонуп, кёк кырдыкгъа жапланып къалгъан эди. Жашчыкъ къолун кётюрюп силкиндирди да, ким эсе да таш тюбюнден алай этди. Къырым: «Анам!» — деп къычырды да, шошлукъ, уянып: «Ананг!» — деди. Башында, бир бирлерин къуууп, сюрюп баргъан соруууларына Къырым жууап табалмады. Алай, нек эсе да жүреги учунуп, къууанды. Ол — бюртюкчюк, уллу дуния уа, анга сагъайып, не этгенин, не къойгъанын да кёрюп тургъанын эндиге дери ангыламагъанды. Бусагъатда ангылап, къол аязы бла чашчыгъын сылап, таш юсюнде тап сюелди. Анда, узакъда, оракъ орургъа кетип, терек болуп къалгъан анасына къарады. Энишге энип, ол келеми турады? Огъесе Къырымнымы сакълайды? Жашчыкъ аны билялмады. Алай, не тюрлю эсе да, анга бармай, булжуй тургъанына жарсып, жилярыгъы къысып, атха минди.

Ажир, акъыллы зат, айланч-бойланч кёрюнген эчки жолчукъну сайлады. Кёпмю, азмы барды — терек жашчыкъны аллына ашыгъып,

келип башлады. Къырым аны къолунда орагъын, юсюнде сары лаудан жыйрыгъыны этеги желде къагъылгъанын да эследи. Анасыны этегинден тутуп келген сабийчикни да. Башында тегерек бёркчюгюню къызыл къатапасы отча жанып. Алгъа Къырым аны кеси сунду. Алай кеси, атасыны атына минип, ары бара тура эди. Бир адам а анда да, мында да къалай болалсын? Огъесе болаламыды? Къырым сагъышланды. Кимди да ол къызылтёппечик, неден эсе да къоркъуп, анасыны артына бугъуп келген? Не уа ол къызылтёппечик Къырымны гитче заманчыгъымыды,— анасы биргесине ары, таулагъа алып кетип, анда къалып къалгъан заманчыгъы? Былайда Къырымны жүреги сескенди: анасы аны кёпден бери кёрмегенди, танымазгъа боллукъду. Сора ана экисинден къайсын сайларын Къырым билмейди. Анала къарыусуз, гитче сабийлерин бегирек сюедице деп адамладан ол кёп кере эшитгенди. Къырым а энди алай къарыусузчукъ туюлду. Атасыны атына минип, жолгъа чыкыгъанды. Былайда Къырымны, бёркчюгюню къатапа тёппечигин къызартып келген жашчыкыгъа сукъланып, тамагъы бууулду. Ол анда, бийикде, анасына къысылып турады. Бёркюню къызыл къатапасы окъуна онгмагъанды. Анда, артишлени, къайын терекчиклени къатларында анга киши тырман эте болмаз. Мында уа Къырымны жангы бёркчюгюн, чепкенчигин да сыйыргъандыла. «Уллу кишисе сен энди»,— дегенди анга Хабла. Къырым а ол анда, бийикде келген жашчыкъ болуп къалыргъа сюеди. Анасыны этегинден айырылмай турурча.

Энди уа не? Къырым бир заманда да къызыл тёппели жашчыкъ боллукъ туюлду: аны ары, узакыгъа анасы алып кетгенди, къайтхан а этмейди. Кёзлери жукъ кёрмей, Къырым иги

кесек заманны барып турду. Жюрегин инжилтген сагъышларын кери къыстайламай. Сора дагъыда тау бетни, тау бетинде сюелген анасын кёрюп, таукелленип ышарды. Атасыны атына минип, аллына келген жашчыгъын ол танымай къаллыкъ туююлду. Аны жигитлигине сейирсинир, къууаныр да, кёп затны юсюнден сорур.

«Сен, къоркъмай, атангы атына къалай ми-налгъанса?» — дер.

«Мен уллу киши болуп къалгъанымы кёрмеймисе, анам?» — дер Къырым а.

«Кёрдюм, балачыкъ, кёрдюм. Алай бир бир-ле не огъурсуз ажирден да амандыла. Ала сабийле аталарыны атларына минерлерин сюймейдиле. Жыгъаргъа кюрешедиле», — дер анасы.

«Жаш керти да жаш болса, атасыны атындан аны ким жыгъаллыкъды?» — дер Къырым.

«Шукур болсун! Эсли болгъанса, жашым», — дер анасы.

«Сен эндиге дери манга нек келмей тургъанса?» — дер Къырым.

«Атангы атына къачан минесе деп, аны сакълай эдим», — дер ол.

«Жашы атасыны атына мингинчи, анасы андан ёнгелепми турады да?» — деп сорур Къырым.

«Угъай, аурунг, угъай! Хомух да, жарлы да болуп къалады аллай жашчыкъ», — дер анасы.

«Энди биз бир бирибизден айырыллыкъ туююлбюз да? Сен мени къоюп кетмезсе да?» — дер Къырым.

«Угъай, кетерик туююлме, балачыкъ», — деп, ол жашын къучакълар.

Къырым анасына кёп зат соруп, кеси да кёп зат айтырыкъ эди. Алай, билмей тургъанлай, бир гюрюлдеген таууш эшитип, сагъайды. Ат да, дыркъ деп тохтап, къулакъларын жумду. Гю-

рюлдеген таууш селеймей, бютюн кѣутуруп, ча-
бып келгенин ангылап, Кѣырым, хыны бурулуп,
тар таба кѣарады. Тауну чукуюдан олсагъатда
айырылгъан эки кѣарелдини кѣрюп, уллу кѣара
кѣамажакъла учуп келген сунду. Кѣамажакъ-
ла, уллудан уллу бола, жууукълаша келдиле да,
тас болдула. Кѣырым, аланы экинчи кѣргюнчю,
ачы гюрюлдеген тауушларын элни баш жанын-
дан эшитди. Сора, мычымай, былайды деп, жаш-
чыкъ эсине бир тюрлю бир зат келтиргинчи, ол
ангыламагъан огѣурсуз таууш ёрге, бийикге
жайылды. Аллай таууш дагъыда эшитилди.
Ызы бла Кѣырым элни баш жанында кюн ёчю-
люп кѣалгъанын кѣрдю. Адамла кѣуру да ай-
тып туруучу урушму келди? «Герменми» учуп
жетди? — Кѣырым аны билялмады. Бек алгъа
кѣарамамы бла тау бетинде анасын изледи. Бир
зат да кѣралмады. Кѣызыл тѣппели жашчыкъ-
ны да табалмады. Тауушму жутду, жергеми
бауурландыла — ким айтсын аны Кѣырымгъа?
Оракъ оруп, тау бетинде юлерине энип келе тур-
гъан тиширыулары бирин да кѣралмады жаш-
чыкъ. Жукъ да жокъ эди анда. Ары теркирек
жетип, амал излерге, анасына болушургъа керек
эди Кѣырым. Алай ат айтханын этерге унама-
ды: кѣалтырап, титиреп, артха бурулду. Жаш-
чыкъ анга ёпкелеп, ачыуланып кюрешмеди. Ата-
сыны аты — андан акъыллы, — юсюнде гитче
адамчыкъны элге кѣайтарыргъа керек болгъа-
нын ангылагъан болур эди. Ким эсе да суймей
эди Кѣырым анасына жетерин.

МЮЙЮЗЛЮ КЪОЯНЧЫКЪ

Къоян балачыкъ чырпылада орунларына талакъ солуу эте киргенди. Сора, бауурундан тюшүп, жияй башлагъанды. Алай жиягъанды — аны кёргенни къоянчыкъгъа жаны аурумай къалмаз эди.

— Балачыгъым, — дегенди ана къоян, — ким тийгенди жанынга! Тохта, жанчыгъым. Айт, не болгъанды?

— Манга мюйюзле керекдиле! — деп тохтагъанды къоянчыкъ, бурнун тарта.

Ана къоян сейирге къалгъанды, алай жууабын арсарсыз айтып къоялмагъанды.

— Сен жиягъанны къой, — дегенди ол сабыр ауаз бла. — Атанг келсин да, бирге оноулашайыкъ. — Кеси уа сагъышха къалгъанды: «Бу не мюйюз хапарла айта болур?»

Ингир ала ата къоян да келгенди. Ол, артмакъчыгъына салып, къоянчыкъгъа бла анасына татлы быхыла, хобуста да келтиргенди. Ол иги ата эди, не заманда да юйюне къайгыра билген. Ана къоян сёзню неден башларгъа билмей тургъанлай, къоянчыкъ кеси айтды:

— Манга мюйюзле керекдиле!

— Мюйюзлеми дейсе? — дегенди ата къоян. Ненча жыл жашап келе эсе да, мюйюзлери болгъан къояннга ол бир да тюбемегенди.

— Хау, мюйюзле! — дегенди къоянчыкъ.

— Да ала санга неге керекдиле да?

— Мен да жигит болургъа сюеме, — дегенди къоянчыкъ. — Бёрюден, тюлкюден, башха жаныуарладан да къоркъмазча. Мюйюзлерим болса уа, ух, мен алагъа этерикни...

— Не этерик эдинг?

— Ма ол кийикча этерик эдим. Ол мюйюзлери бла уруп ийгенде, ол а, бияры чартлап...

— Ким эди ол бияры чартлагъан? — дегенди ата къоян, аны айтханын иги ангылаялмай.

— Бёрю! — дегенди къоянчыкъ.

— Ах, мени кюнюм! — дегенди ана къоян. — Мен санга ненча кере айтханма алай узакъгъа бара турма деп!

— Керексиз хахайны къоюгъуз, — дегенди юйюр тамата. — Мюйюзле керек эселе, излейик, табайыкъ. Ким биледи, ала сени бир затха юйретир эселе уа.

Экинчи кюн ата къоян не быхы, не хобуста келтирмегенди. Эки эски мюйюз алып келгенди. Аланы да къайсы жугъутур тюшюрюп кетген болур эди. Къоянчыкъ мюйюзлеге бек къууаниганды. Сермеп алып, аланы мангылайына салып кёргенди. Мюйюзле да, не айтырса, накъышлы, ариу затла эдиле.

Бу жол къоянчыкъ ачлай жатханды. Алай, атасы келтирген саугъагъа асыры къууанигандан, ач болгъанын да терк унутханды. Эрттенликде уа, атасы биргесине элтирге айтханы эси не тюшюп, алгъаракъ къопханды. Атасын да ашыкъдыра, къоянчыкъ жолгъа биринчи чыкъгъанды. Мюйюзлерин да унутмагъанды. Ата аны эсегенди, алай жукъ айтмагъанды.

Ала, барыр жерлерине жетгенде, төгерекеге да сакъ къарай, быхы, хобуста бахчагъа ташайгъандыла. Бир заманда къалауур юйчюкден ап-па чыкыгъанды да, хобуста ичинден къарагъан мюйюзлени кёрюп, уллу сейир этгенди. Сора туз бла жерленген къауалын ары буруп, жандыргъанды. Ол къаяланы зынгырдатхан тауушну эшитгенлей, къоянчыкъ, жаны чыгъаргъа аздан къалып, мюйюзлерин да унутуп, агъач таба окъча атылгъанды. Атасы уа ызындан кючден жетгенди.

Бир кесекден къоянчыкъ эс жыйгъанды. Алай къалтырагъанын а кёпге дери тохтаталмай тургъанды.

Атасы анга жукъ айтмагъанды. Жалан да былай сагъыш этгенди: «Къоян жүрекли къояннга мюйюзледен не хайыр...»

ХУРМЕТСИЗ КЪЫЗЧЫКЪ

Бир жерде, бир элде бир хурметсиз къызчыкъ жашап болгъанды. Ол бир адамгъа да игилик этерге унамагъанды, бир адамны жумушуна жараматгъанды. Аны жангыз бир жаннга болушуп да киши кёрмегенди. Аны къой да, бу къызчыкъ анасы айтканнга окъуна тынгыламагъанды.

Анасы аш адыр жуу десе, къызчыкъ ойнар-гъа суйгенди, юй тюбюн сыйпа десе, башха сылтаула излеп башлагъанды, жукълар заман жетсе, таматалагъа тенг болуп, кече ортасына дери олтургъанды, эрттенликде уа, къобаргъа унамай... ма аллай кылыкълары болгъанды къыз-

чыкыны. Ма аллай затчыкъ эди Татлыханчыкъ. Быллай ариу атны да ким атагъан болур эди анга. Ол ат кыызчыкыгъа алай тап да келишмей эди.

Бир кюн кючук окъуна, анга бир бек ачууланып, бармакчыгъындан азчыкъ къапды.

— Неди сени бу ишлеринг? — деди кючук кючук тилинде. — Нек къоймайса бу осал кылыкъларынгы? — Сора, къуйрукъчугъун да бюсюремеген халда ары бла бери булгъай, — кыызчыкыны жагъын этип жиягъанына да эс бурмай, ит орунга кирип кетди.

Кыызчыкъ, жиягъанын да тохтатмай, атлауучла таба тебирегенде уа, уллу гогуш, башын да ёхтем тутуп, бойнун да кыызартып, кыызчыкъ таба бюсюремей къарады, битеу акъылын да болгъанны айтды:

— Уой, сен нечик кылыкысызса, нечик хурметсизсе! — деп, къанатларын да кенгиге керип, ёхтем-ёхтем атлай, сёзюн бошап, бир жанына бурулуп кетди.

Арбазгъа къабакъ эшикден уллу кызыл хораз кире келди да, тюз кыызчыкыны аллында тохтап, къаты кычырды:

— Ку-ка-ре-ку-куу! Къайры бараса, эринчек-чик, жагъынлычыкъ?

Кыызчыкъ, узалып, жерден таш алды да, хоразгъа атды. Алай хораз къачмады. Ол угъай эсенг, кесин кыызчыкъ таба атды да, жетип, аны бутчугъундан къапды.

Кыызчыкъ жангыдан жияп башлады. Болса да анга бир адамны да жаны аурумады, аны киши жапсармады, ариу сёзюн да анга киши айтмады. Жалан да гитче кишиучукъ, талгъыр киштикни кёп болмай туугъан ариу балачыгъы, аны аллында тохтап, сейирсинген кёзчюклерин андан алмай, бир кесек турду. Сора жангыдан, хар неге да жухчугъун жетдире,

тыншчыкъ атлай кетди. Къызчыкъ жангызлай къалды.

Анасы ариу сёз айтып жапсармады, атасы ийнакъламады, кючюк да, башхалагъа этгенича, аны аллына къууанып чапмады. Кишиу, ырахат мурулдай, башхалагъача, кесин анга ышымады... Къызчыкъ бютюн да къаты жияды.

Хар нени да кёрюп, эшитип, билип туруучу ынна къызчыкъны башын сылады:

— Къызым,— деди,— жияма, жарсыма. Мен санга бир зат айтайым, сен а айтханымы унутмай тур. Айтырыгъым а олду: биреуге хурмет этмесенг, кесинге хурмет сакълама.

КЪОЛ КЪАПЛА

Эртте-эртте къалын агъачда бир кирпичи балачыкъ жашап болгъанды. Ол бир да къылыкъсыз затчыкъ эди, сиркиучюк. Не «тын» дегенни, не «къой» дегенни билмеген.

Бир эрттенликде, чинар терекни салкъынында олтуруп, жюн тарай тургъан аммасы туудукъчугъуна жумуш этдирирге суйгенди. Ол жумуш этсе, анга къол къапла эшерге айтханды. Анымы эшите эди кирпичик,— къууанып, ёрге-ёрге секирип, аммасыны тегерегине айланып башлагъанды.

— Эшемисе, амма? Къачан эшериксе, амма? — дегенлей, ингир алагъа дери аммасына тынчлыкъ бермей тургъанды. Ахырында, аны соруууларындан эригип, жюн тарагъын бир жанына салып, амма къол къапла эшип тебирегенди. Бир ауукъда уа кирпичик, жукъусу келип, къалкъып къалгъанды.

Эрттенликде ол эртте уяниганды. Уяниганлай окъуна бек алгъа къол къапланы соргъанды.

— Ма,— дегенди аммасы.— Кийип кёрчю.

Кирпичик къол къапланы кийип кёргенди. Кийип кёргенди да, тешерге унамай, ойнаргъа да ала бла барама деп тохтагъанды. Алай аммасы унамагъанды.

— Къыш келсе, къар жауса, сууукъ болса, ма ол заманда киедиле быллайланы, балачыкъ,— дегенди ол.— Жай чилледе была санга керек туююлдюле.

Алай айтып, кирпичикден къол къапланы алып, эски кубюрню бир муююшуне букъдургъанды. Сора къыш келирин кирпичик кёп, бек кёп сакълагъанды. Ол а келмей дуня бла бир заман тургъанды. Ким эсе да жайны, кюзню да созуп, узундан узун эте баргъаннга ушай эди. Болса да къыш келмей къалмагъанды.

Бир эрттенликде кирпичик кеч уяниганды. Уянып къараса — тегерекни, тийрени акъ къар жабып.

Кирпичик, чанасын да тартып, арбаздан чыкыгъанда, къар инжиле жим-жим жылтырай эдиле. Атлагъаны сайын жангы къар «гъыж-гъыж» эте. Негерчиклери бла бирге жангы къарда ол кёп учханды. Юйге кетер заман болгъанда уа, къол къапчыкъларын тас этгенин ангылап, бек жарсыгъанды.

Хар тюбегенине соруп, сурап айланнганды.

— Къоянчыкъ, мени акъ къол къапчыкъларымы кёрмегенмисе? — дегенди ол.

— Угъай, шуёхчукъ, угъай! — деп, къоянчыкъ юлкую тюбуне ташайгъанды.

— Бёрючюк, мени акъ къол къапчыкъларымы кёрмегенмисе?

— Угъай, «шинжичик», угъай! — деп, бёрюжаны бла суху озгъанды.

— Эрленчик, мени акъ къол къапчыкъларымы кѣрмегенмисе?

— Угъай, балачыкъ, угъай! — деп, эрленчинар терекни бир бутагъындан бирси бутагъына секиргенди.

— Тюлкючюк, мени акъ къол къапчыкъларымы сен да кѣрмегенмисе?

— Угъай кирпичик, угъай! — деп, тюлкю, жумушакъ къуйругъун ойната, кетгенди.

Къол къапчыкъларын сора, сурай, кирпичик дагъыда кѣп айланганды.

Айыучукъ куркасында жукълап эди. Алай кирпичик аны къайгъылы туюл эди. Чабып келип, гузабасы бла айыучукъну уятханды.

— Айыучукъ, мени акъ къол къапчыкъларымы кѣрмегенмисе? — дегенди ол, талакъ солуу эте.

— Не къол къапла-а-а?! — деп мурулдагъанды жукъусурагъан айыучукъ.

Ачыуланып, ол аны бир жанына тюртюп къояр умут этгенди. Алай, кирпичикни ийнелери къолчугъун ачитханда уа, уллу къычырып жиягъанды. Ачий тургъан къолун терк-терк жалап башлагъанды. Алай этсе, ачыгъаны селейгенча кѣрюне эди. Айыучукъну къычырыгъындан элгенип, кирпичик къачып кетгенди. Жияй-жияй, айыучукъ жангыдан жукълап къалгъанды. Къолчугъун жалай-жалай жукълагъанды. Андан бери айыула бары да алай жукълайдыла, дейдиле.

Кирпичикге уа аммасы жангы къол къапла эшгенди. Къызылчыкъла. Къарда тас болсала, узакъдан кѣрюнюп турурча. Алай кирпичик аланы хазна суюмей эди. Энтда суюмейди. Бюгюн-бюгече да тас болгъан акъ къол къапчыкъларын излегенлей айланады. Сиз аланы бир жерде иш эслесегиз, кирпичикни къууандырмай къоймагъыз. Бек ыразы боллукъду.

ЖОНАЙ БЛА ЖАШЧЫКЪ

Жомакъ

Эртте-эртте бир ёксюз жашчыкъ болгъанды. Анга аталыкъ, аналыкъ да этип тургъан а жомакчы къарт Жонай эди. Ол эки да жангыз адам, бир бирни ангылап, бир бирге эс тапдыра, алай жашай эдиле.

Къарт Жонай Жашчыкъны жомакыгъа, жыркъа да юйрете тургъанды. Жонай жомакыны не да жырны башлап къойса, Жашчыкъ андан арысын айтып баргъанды.

Аланы жомакъларын, хапарларын башха жерледе да айта башлагъандыла. Ала жашагъан гитче кыралчыкыны уа бир огъурсуз ханы болгъанды. Жомакчыланы хапарлары ханнга да жетгенди. Кюйсюз хан, аланы къалагъа алып келигиз деп, бегеуюллерине буюргъанды.

Бир талай кюнню хан Жонайгъа бла Жашчыкыгъа тынгылай тургъанды. Артда уа ол огъурсуз, кыызгъанч да хан сагъыш этгенди: «Не этеме мен быланы экисин да къаламда тутуп, ашатып, ичирип. Андан эсе къарт Жонайны кыыстайым да Жашчыкыны уа къояйым, бир затха жарар». Ханны буйругъун тамам этгендиле. Жашчыкъ бек мудах болгъанды.

Бир кюн Жашчыкъ ханны къаласындан чыкыгъанды да суу бойнуна тигелегенди. Жашчыкъ къайгылары, къарт Жонайгъа тансыкылыгын да ол суугъа айтханды. Жюреги бир кесек чёгюп, къалагъа алай къайтханды. Андан сора Жашчыкъ суу жагъагъа терек-терк келиучю болгъанды. Бир ингирде, алайда ойнай кетип, юзmezде бир ариу къала ишлегенди. Ишлегенди да, терен ахтыннганды:

— Ах, Жонайны быллай кьаласы болса, кьалай иги боллукъ эди.

Танг ата уа Жашчыкъны орамдан эшитилген тауушла уятхандыла. Туруп, терезеден кьараса уа, бир сейир, бир тамаша! Суу бойнунда уллу кьала сюелип, алтын чукуйлары да танг жарыгъында жылтырай!

— Ол Жонайны кьаласыды! Ол Жонайны кьаласыды! — деп кьууанчлы кычыргъанды Жашчыкъ.

Огъурсуз хан а бютюн да огъурсуз бет алгъанды. Арсарсыз бегеуюллерин чакъыргъанды.

— Барыгъыз, кьарап келигиз! Кимни кьаласы болгъанын билигиз!

Бегеуюллени баргъанлары бла кьайтханлары тенг болгъанды.

— Кьала уа кьарт Жонайныды! — дегенни айтхандыла ала бир аууздан.

— Кьарт Жонайнымы дейсиз? Неге керекди аллай кьартха аллай кьала? Ханмы болгъанды бу! — деп кыжырыкьлагъанды огъурсуз хан. — Кьартны, бойнуна да таш тагъып, терен кьуюгъа атыгъыз! Хан мен эсем, быллай кьалада жашаргъа да мен тийишлиме!

Жашчыкъ ол огъурсуз сёзлени эшитгенди. «Не бла болушайым Жонайгъа? Ийсагъан, Жонайны кьаласында ханны бегеуюллеринден эсе да кьарыулу бегеуюллери болса эди...»

Ол да аллай сагъыш эте тургъанлай, Жонайны тутаргъа баргъан бегеуюлле, кими туюлюп, кими жаралы болуп, алай кьайтхандыла. Хан бютюн да бек чамланганды. Аны халын кёрюп, обургъа ушагъан, халкъны тарыкьдыргъан кёкбет кьатыны былай айтханды:

— Уллу ханым, сыйлы ханым, энди мен айтханнга да бир тынгыла. Биз аны алдагъан этейик. Кьарт Жонай энди сокъур бола да турады, бир кесекден кёз жарыкьгъа термиле баш-

ларыкъды. Ол аны ючюн мюлкюн, ырысхысын да, ол угъай эсе, бу сейирлик къаласын окъуна аямаз. Биз аны сау этерге айтайыкъ да, нохтабаугъа уа къаласын тилейик. Ары бир кирсек, ол андан бизни къыстайлмаз.

— Бар, маржа, бар,— дегенди хан, юй бийчесине ыразылыгъын билдире.

Жашчыкъ, тынгылап, хар нени да эшитип турганды.

— Ийсагъан, Жонайны кёзлери керти да сау болуп къалсала эди,— деп сагъыш этгенди.

Бир кесекден ханны желетек къатыны, этеклери да жел эте, къайтханды.

— Сокъур Жонай энди сокъур туююлдю,— дегенди ол.— Алай биз анга жомакъчы жашчыкъны берсек, ол бизге къаласын берирге айтханды.

Хан бек къууаннганды. Жашчыгъ а — андан да бек. Жонай къаласындан чыкъгъанды. Хан да Жашчыкъны башына эркин этгенди. Кеси уа, терк окъуна ырысхысын, хапчюгюн да жыйып, жангы къалагъа кёчгенди.

Къысха кечелерин Жонай бла Жашчыкъ хапар айта ётдюргендиле. Танг атханда уа, къарасала — жангы къала да жокъ, хан да аны, биргесине баргъанла да — жокъ. Къаланы орнуна — жалан да юзмез тебе. Ма алай бла аманлыкъларына тюбегиндиле огъурсуз хан бла аны аман адамлары. Жашчыкъ бла Жонай а, жомакълары, таурухлары элден элге жайыла, кёп жылланы къууанып жашагъандыла.

ЖОМАКЪЧЫ АППАНЫ КЁЛЕГИ

Бир кюн жомакъчы аппа, артмакъларын да аркъасына атып, бара тургъанлай, аллына бир ариу къызчыкъ чыктыгъанды.

— Аппа, ой аппа! Сен жомакъчы аппамыса? — дегенди къызчыкъ.

— Хау, жомакъчыма, — дей, жумушакъ ышаргъанды аппа.

— Алай эсе, мени да жомакъларынга кьошсанг а? — деп тилегенди къызчыкъ. — Мен Аминатчыкъма.

Жомакъчы аппа, бек ыразы болуп, артмагъына къызчыкъны салгъанды да, жолуна кетгенди. Сора къызчыкъ, артмакъда тура кетип, эрикгенди. Къартны артмакълары уа бек уллула эдиле, кеслери да жомакъладан толуп. Хы, къызчыкъ эрикгенди да, артмакъны ичинде айлана кетип, кирпиче тюбегенди.

— Сен несе? — дегенди къызчыкъ.

— Кирпиме. Жомакъчы аппаны кирпичи.

— Ой, сен къалай шинжилисе!

— Угъай. Шинжили туююлме, ийнелиме.

— Ийнелими?

— Хау, ийнели.

— Сора сени ийнелеринг неге жарайдыла?

— Неге да! — деп, ёхтем айтханды кирпичик. — Ийнелерим мени жауларымдан кьоруулайдыла, аш-азыкъ ташыргъа да болушадыла. Дагъыда мени ийнечиклерим билемисе неге жарайдыла?

— Неге?

— Жомакъ затчыкъла тигерге, омакъ затчыкъла тигерге! — деп жырлады кирпичик.

— Кертими?

— Хау. Ийнанмаймыса?

— Ийнанама, алай...

— Ийнанмай эсенг, тигип кёрчю.

— Не зат?

— Сен... Сен... Билдим! Жомакъчы аппагъа кёлек тик.

— Къалай?

— Ма алай! Жомакъчы аппаны артмагъыны сол мюйюшюнде бир къарт губу жашайды. Ол кюн сайын халы созуп, къумач согъуп турады. Андан тилейик. Берликди къумач да, халы да. Бек халалды, чомарт...

— Кел сора.

Къызчыкъ бла кирпи ол къарт губу жашагъан мюйюшге тебиредиле. Жолда ойнай-ойнай, арысала уа — тохтап, солуй-солуй, ала жетер жерлерине жетдиле. Къарт губу уа, мюйюшню бир къыйырындан бирси къыйырына женгил-женгил жорта, жибек халыладан ариу къумач согъа тура эди. Ол къумач тилей келгенлеге угъай демеди. Жомакъчы аппаны бек суюгени себепли, анга ахшылыкъ этерге ыразы болду.

Терк окъуна къызыл жюзаякъны чакъырытып, къумачны анга ёнчелетдиле. Юлгю салып, темирчи Дебет ишлеген къыпты бла тапчыкъ бичдиле да, жомакъчы аппагъа кёлек тигип башладыла. Халал кирпичик берген жылтырауукъ ийнечик терк да, ариу да тиге эди. Аминатчыкъгъа кирпи да, къарт губу да болушдула. Сора терк окъуна кёлек тигилип хазыр болду. Аминатны кичи къарындашчыгъы тутуп келген алтын чабакъчыкъ, сурат болуп тюшдю да, ол кёлекни омакъ этди. Тейри къылыч а кесини тюрлю-тюрлю бояуларын къызгъанмады. Алай бла жомакъчы аппа ол омакъ кёлекге бек къууанды. Бюгюн да аны кийип айланады. Сиз а кёргенмисиз жомакъчы аппаны кёлегин? Аны Аминатчыкъ тикгенди.

БАТЫР УЛАКЪЧЫКЪ БЛА МУХАР ТАШДЁРДЕН

Бир элде къарт киши бла къарт къатын жашагъандыла. Аланы жангыз тауукълары бар эди. Аны да кюнлени биринде, кесип, этин ашап, шорпасын ичип къойгъандыла. Ташдёрденин а арт асырау этгендиле.

Бир заманда алагъа къонакъ келгенди. Юйде уа ауузгъа салыргъа жукъ да жокъ. Ынна, ташдюрденни эсине тюшюрюп, гумугъа чапханды. Къарт да, къонакъ да кёп сакълагъандыла, алай ынна уа — жокъ. Ахырында къарт, тёзалмай, ыннаны ызындан чыкъгъанды. Аппа гумугъа кире баргъанлай а Ташдёрден:

*«Ыннаны да аша-маша,
Аппаны да аша-маша»,—*

деп, аны жутуп къойгъанды.

Къонакъ, иги кесек сакълагъандан сора, тынгысыз болуп, гумугъа киргенди. Кирсенг а аллайгъа кир!

*«Ыннаны да аша-маша,
Аппаны да аша-маша,
Кзонакзны да аша-маша»,—*

деп, мухар Ташдёрден аны да жутуп кьойгъанды.

Ауурлугъу женгип, Ташдёрден чюйден ычхыннганды да, тёнгерей барып, жолгъа чыкъгъанды. Итле Ташдёрденнге чапхандыла. Анга кереги да ол эди:

*«Ыннаны да аша-маша,
Аппаны да аша-маша,
Кзонакзны да аша-маша»,—
Итлени да аша-маша!»*

Мухар Ташдёрден, жырчыгъын да айта, жолукъгъанын-тюбегенин да жута, жол жингирикге жетгенлей, аллына жылкыы чыгъып къалгъанды. Кёбеден кёбе баргъан Ташдёрден, тебе тенгли болса да, кёзю тоймай, биягъы жырын айтханды:

*«Ыннаны да аша-маша,
Аппаны да аша-маша,
Итлени да аша-маша!»
Кзонакзны да аша-маша»,—
Кзой сюрюуню аша-маша,
Жылкзыны да аша-маша!»*

Жылкыыны жылкычысы бла бирге жутханды.

Мухар Ташдёрден, тёнгерей барып, ойнай-ойнакълай тургъан къозучукъгъа бла улакъчыкъгъа тюбеп къалгъанды. Кёзтоймаз алагъа да жырын айтханды. Къозучукъ бек кьоркъгъанды, жиягъанды. Батыр улакъчыкъ а сермеширге хазырланнганды:

«Кёкде чыпчыкъ кзоймадынъ —
Тоймадынъ!
Жерде кзумурсха кзоймадынъ —
Тоймадынъ!
Сууда чабакъ кзоймадынъ —
Тоймадынъ!» —

деп, уруп ийгенди мухар Ташдёрденни. Ол, бугъа кзууукъча, «тарс!» деп атылгъанды. Ичинден а аппа бла ынна, кьонакълары, кьой сюрюу бла кьойчу, жылкъы бла жылкъычы, итле, киш-тикле, чыпчыкъла, чабакъла, чычханла, кьурт-кьумурсха чыкыгъандыла. Ала батыр улакъчыкълны махтагъандыла, анга аперим-ыспас этгендиле. Аппа бла ынна уа, улакъчыкълны, кьозучукълну да юйлерине элтип, кьурмач кзуууруп сыйлагъандыла.

БОЙНАКЪ АЙЫУЧУКЪ

Агъачда, бир уллу эмен терекни тубюнде, жаныуарчыкълагъа, кьанатлычыкълагъа деп школ ачылды да, айыучукъла, кийик улакъчыкъла, бёрю, тюлкю кючюкле, эрленчикле, агъазчыкъла, тюрлю-тюрлю чыпчыкъла да дерс-леге жюриуп башладыла.

Устазлары, кёкде ненча жулдуз, жерде ненча таш, сууда ненча чабакъ болгъанын билген чыракъкёз Укуду. Кьонгуроу кьагъыучулары уа — Агъач Къакыгъыч.

Эрттен сайын жаныуарчыкъла, кьанатлычыкъла да, тизгинлерин жыйып, китапчыкъла-

рын алып, школгъа барадыла. «А»,— дейди агъазчыкъ, «Л»,— дейди лянчик, «М»,— дейди уллуаууз макъачыкъ, топалаш айыучукъ да «А» деп къошады. Кирничик а къангагъа жазып барды да, А Л М А деп чыгъарды.

— Аперим, кирпичик! — деп махтады чыракъёз Уку, аны башчыгъын сылай.

Укудан дерс алыргъа суймеген жалан да бойнакъ айыучукъ эди.

Ол эрттен сайын, школгъа баргъан кибик этип кёзден таша болгъанмай, кесини жырчыгъын да мурулдай, не Чабакълы Черекге, не да Наныкълы Талагъа къутула эди.

Ма ол жырчыкъ:

*Айыучукъду ариучукъ,
Боюнчугъу акъды.
Ариучукъду айыучукъ,
Аты да — Бойнакъды.*

*Сууда чабакъ тутады
Айыучугъум ой-ра!
Къабанны да кзытады
Ариучугъум, ой-ра!*

*А, Б, В деп окъусун
Тюкю кючюк энди.
Жарты этип жукъусун,
Къыйналсын эрлен да!*

*Наныкъ, дугъум ашайды
Айыучугъум, ой-ра!
Бир да зауукъ жашайды
Ариучугъум, ой-ра!*

*Айыучукъду ариучукъ,
Быдырына сакъды.
Ариучукъду айыучукъ,
Аты да — Бойнакъды!*

Наныкъдан иги да тоюп, кюннге кызып
жатхан айыучукъгъа:

— Бойнакъчыкъ, ой, Бойнакъчыкъ,
Туугъанлы да баймакъчыкъ,
Айланма да терсине,
Кел Укуну дерсине! —

дей эди Эрленчик терекден.

Бойнакъчыкъ кзулакъ этмесе:

— Бой-накъ, Бой-накъ,
Аякъ-ларынъ — бай-макъ,
Кзаты-бызгъа кзой-макъ,
Бети-бизни жой-макъ! —

деп кзозутуп кзача эди.

Секиртме макъачыкъла уа, жипи суудан
башчыкъларын кзаратып:

— Гур-гур-гур, мамурашчыкъ!
Гур-гур-гур, кирли жашчыкъ!
Гур-гур, гюрбежи ожакъ,
Жангыз боюнчугъунъ акъ!
Биз кирлини тутайыкъ,
Тутайыкъ,
Кёллюбюзге атайыкъ,
Атайыкъ!
Жууайыкъ юсюн, башын,
Айыу танырча жашын! —

деп кюле эдиле.

Кюнлени биринде Чыкъынжик Бойнакъ-
чыкъгъа кзагъыт алып келди.

— Муну санга Кюнлюм Таладан Борсукъ
шуёхунг ийгенди. Ач да окъу, — деп учуп кетди.
Энди не этсин окъуй билмеген, кзара таныргъа
суймеген Бойнакъчыкъ? Кимге барсын тилей-
жалына?

«Тюлкючюкден тилерми эдим?»
Бир уууч наныкъ жыйып барды.
Тюлкючюг а:

— *Бай-макъ, бай-макъ,
Тап-када къай-макъ.
Бар да аны тап,
Тилинги къап! —*

деп, къыстап ийди.

«Къоянчыкъгъа жалынырмы эдим? Окъур
эсе уа?»

Бир уууч къызыл ишхилди алып барды.
Къоянчыгъ а:

— *Бой-накъ, Бой-накъ,
Акзылынг — бир ой-макъ! —
Санга къурмач къой-макъ! —*

деп айыучукъгъа тилин чыгъарып къачды.

«Бёрю кючюкден тилерми эдим? Шуёхла
эдик да».

Бир уууч дугъум алып барды.
Бёрючюг а:

— *Ху-бол, ху-бол,
Кёзюм-ден думп бол!
Бал кертме къап-хын,
Тиш ауруу тап-хын! —*

деп, ол да. Бойнакъчыкъны къыстап ийди.

Айыу балачыкъ, баш тёбен болуп бара, на-
рат терекден биягъы Эрленчик сёлешди:

— *Хуболчукъ, мамурашчыкъ,
Эрке, эринчек жашчыкъ,
Жскъду башха амалынг,
Бар да харфлагъа жалын. —*

Харфла уа «БИЛЛЯЧА» деген кыралда жашайдыла. Хайда, ахшы жолгъа!

Эрленчик, терекден терекге секире, юйлерине кетди.

«Билляча» кыралны излей, Бойнакчыкъ азмы-кѣпмю барды — юч таудан ауду, юч да суудан ѳтдю. Арып, амалсыз болуп, бир уллу, ариу, бийик къалагъа келди. Къаланы темир эшиклерине жууукъ барып кычырды, туюк да кѳрдю — эшиклени ачадыла.

Болмагъанында, ачдан къарыусуз Бойнакъ, ачыуланды:

— Эй-хей! Эшиклени ачыгъыз дейме да! Къобарып бир жанына атхынчы, ачыгъыз! Къалагъызны ойгъунчу, ачыгъыз!

— Ой санга не уа!

Таш юсюнден женгил Агъазчыкъ эссиз айыучукъгъа кюлдю.

— Мангамы кюлесе, сенчик да мангамы кюлесе?!

— Бу эшик бош эшик туюкдю, тасхасы барды сора уа!

— Угъай, сенчик да мангамы кюльорге кюрешесе?! Бусагъат керегинги берейим, чычханбуучукъ!

— Сенича баймакъгъа кесин ким тутдурды! — деп, Агъазчыкъ къачып, таш тюбуне кирди.

— Чыкъ бери! — деп жаныды айыучукъ.

— Чычхансойчукъ, сикъмасанг,
Къоркзакъ дерме атынга.
Тутуп сени жыкъмасам,
Жетмейим муратыма!

— Чыгъайым, чыгъайым,
Махтанчакъны жыгъайым.
Гыстыныча, атайым,
Бир иги жилитайым! —

деп, Агъазчыкъ ауазын тюрлендирип, таш тюбюнден башын къаратды.

Айыучукъ, къоркъгъанмы этди — сермеп, таш алды, аны тюбюнде уа бир багъырбаш жилин чулгъанып тура эди.

Айыучукъну ахы кетди.

Жилин, башын кётюрдю:

— С-с-с-с... кимди жукъуму бёлген?

С-с-с-с... кимди ёлорге келген?!

Къабайым, урайым,

Гып-гыжы къатдырайым! —

деп айры тилин чыгъаргъанлай, Агъазчыкъ кесин жилиннга атды. Кёзге илинмей эди аланы сермешлери!

Багъырбаш жилин, къачып, тешике къутулмаса, Агъазчыкъ аны буууп къоярыкъ эди.

— Уф-ф! — Агъазчыкъ, терен солуй, терлегенлерин сыйпады.— Уу жилин эди, алай жетмесем, уруп къоя эди да! Уф-ф, уф-ф!

— Урупму? Мени урупму дейсе?

— Хау, уруп, къурушдуруп къоя эди, алай жетмесем.

— Мен аны жерге жагъып къоярыкъ эдим, ма былай, ма былай! Жанын тили бла сууруп аллыкъ эдим, ма былай, ма былай! — деди айыучукъ, батыр болуп.

— Сора олмуду манга ыспасынг? — деди Агъазчыкъ, ёпкелеп.— Жилинны хорлагъан — мен, махтанган а — сен?!

— Сен да махтан, ким угъай дейди.

— Махтана билмейме ансы... Сен а бир ариу махтанаса...

— Сора сени ючюн да мен махтанайым. Сен а юйреннген эт,— деп, Бойнакъчыкъ жыр айтып башлады:

Бойнакъ, Бойнакъ, Бойнакъчыкъ,
Бир тапчыкъ, бир омакъчыкъ!
Тогъуз ауушдан ауду,
Тутуп маралны сауду.
Аперим, Бойнакъгъа!
Аперим, Бойнакъгъа!
Аперим!

Бойнакъ, Бойнакъ, Бойнакъчыкъ,
Бир тапчыкъ, бир омакъчыкъ!
Бёрю жыйынны къырды,

Арсланны халек къыркъды!
Аперим Бойнакъгъа!
Аперим Бойнакъгъа!
Аперим!

Бойнакъ, Бойнакъ, Бойнакъчыкъ,
Бир тапчыкъ, бир омакъчыкъ!
Уу жиянны да къууду...

— Тохта, бир тохта, айыучукъ, мени ючюн
махтана эсенг кесинги махтама да, мени махта!

— Сени ючюн деп жырлай ушайма да?!

— Да мени махтайма деп, кесинги махтай
тураса сора уа?

— Алаймыды? — Бойнакъчыкъ, сагъышлы
болуп, желкесин къашыды.

— Былай этейик,— деди Агъазчыкъ,— сен
мен бол, эсе да мен болгъанча бол да алай жыр-
ла, ангылаймыса?

— Ангылап турама: мен сен болама да, жыр
айтама, алай,— деди биягъы, желкесин къашый,
Бойнакъчыкъ,— алай уллу айыу гитче агъаз-
чыкъ къалай болсун ансы; кенг куркада жа-
шагъан тар тешике къалай киралсын ансы;
къабан буугъан чычхан къалай тутсун ансы?

— Угъай-угъай, айыучукъ — сен мен бол-
гъанча боласа ансы, сен мен болмайса.

Агъазчыкъ Бойнакъчыкъны башын бютюн
да къатышдырды.

— Мен билгенден, экибизден бирибиз тели
ханс ашагъанды,— деп жарсыды Бойнакъчыкъ.

Хыйлагъа уста Агъазчыкъ былай деди:

— «Сен-менлени» къояйыкъ да, шуёхум,
«Бойнакъ» деген жерде «Агъазчыкъ» деп айт,
алай жырла.

— Ой, ант жетмесин санга, андан бери мени
къыйнап турмай, алай айтып къойсанг а,— деп
къууанды Бойнакъчыкъ.— Гитче эсенг да акъы-
лынг — уллу. Жангыдан башлайым, сен а ты-
нгыла.

*Агъаз, Агъаз, Агъазчыкъ,
Бир тапчыкъ, бир омакъчыкъ...*

«Агъазчыкъ — омакъчыкъ», не эсе да былайчы-
гъын жаратмайма,— деди Бойнакъчыкъ кеси
кесине. — Агъазчыкъ — базчыкъ — къаз-
чыкъ,— деп мурулдады ол.— Хы, тапдым, тап-
дым.

*Агъаз, Агъаз, Агъазчыкъ,
Бир гитчечик, бир азчыкъ...*

— Угъай-угъай! Гитчечик эсем да, азчыкъ а
нек болама,— деп ёпкеледи Агъазчыкъ.

— Да гитчечик бла азчыкъны не башхалы-
гъы барды?

— Уллу бла гитче, кёп бла аз — бармыды
башхалыкълары? — деп сорду Агъазчыкъ.

— Айхай барды. Алай гитче бла азны уа
башхалыкъларын кёрмейме. Гитче да — гитче,
аз да — гитче. Санга бир уллу хычинден бир

гитче туурамчыкъ жетсе, ол санга азлыкъ этерик туюлмюдю? — деп айыучукъ Агъазчыкъ-гъа хорлатмады.

Бу жол Агъазчыкъны башы къатышды.

— Гитчени да гитче биледи, — деп жапсарды айыучукъ аны. — Гитче къабынчыкъ бал къабынчыкъ эсе, ол кёпню тутады.

— Бойнакъчыкъ, кел, тенгинг кибик кёр да, «аз» дегенни «базгъа» тюрлендир.

— Жанынг ыразылай, ол манга ишмиди! — деп махтанды да Бойнакъчыкъ, жырлап башлады:

*Агъаз, Агъаз, Агъазчыкъ,
Пилге, Арсланнга базчыкъ...*

— Ма алай, ма алай! — деп къууанды Агъазчыкъ.

*Тогъуз ауушдан ауду,
Тутуп маралны сауду.
Аперим Агъазгъа!
Аперим Агъазгъа!
Аперим!*

*Агъаз, Агъаз, Агъазчыкъ,
Пилге, Арсланнга базчыкъ.
Бёрю жыйынны кзырды,
Кзапланнны туюдю, кзыркзды
Аперим Агъазгъа!
Аперим Агъазгъа!
Аперим!*

— Къалай къарыулума мен, къалай батыр! — деп махтанды Агъазчыкъ. — Къалай ключюме, къалай жигит. Барып, атамы, анамы да бир къууандырайым, — деп, Агъазчыкъ ююне къууулду.

— Тохта, алай бир тохта! — Айыучукъ
Агъазчыкъны ызындан кыычырды. — Бу кыала
эшикни тасхасын айта бар!

— Заманым жокъду, барып атам бла анама
бир махтанайым, — деди, Агъазчыкъ, чабып
бара.

— *Мах-тан-чакъ, мах-тан-чакъ!*
Чепген этеклеринг ча-чакъ! —

деп кыычырды Бойнакчыкъ.

— Къарр-къарrrr! Алай керекди санга.

Терек бутакъдан кыара Къаргъа селеше эди.

— Сора нек? — деп сорду Бойнакчыкъ, ба-
шын кетюрюп.

— Ангыларса, аллай заман да жетер. Энди
уа иги тынгыла. Жолунг узакъды, кыыйынды, —
деди ол. — Хатагъа, хайыргъа да тюберсе, не да
болсун, кыоркыма! Таукеллик жол негеринг бол-
сун. Бу сен кырген темир эшик «ВИЛЛЯЧА»
кыыралгъа ачылады. Сен излеген да олду.

— Эшик ачылыргъа унамайды, сора уа, —
деп жиямсырады Бойнак.

— Аны тасхасы барды, тасхасы да буду:

Билля-билля, Билляча,
Билляча эшик ача, —

десенг, эшик ачылыр. Хайда, заманынгы бош
кыоратма! — деп, кыара Къаргъа учуп кетди.

Билля-билля, Билляча,
Билляча эшик ача, —

деп кыычырды Бойнак айыучукъ кыабакъ
эшикге.

Эшик тауушсуз, кеси аллына ачылды.

БИЛЛЯЧА КЪЫРАЛЫНДА

Харфла ныгышы Къара кезлеуде эди. Улакъчыкъ, Бойнакъчыкъ да ныгышха келдиле.

— Къонакълагъа мен бир жомакъ айтайым,— деди «КЪ» харф.— Эртте-эртте бек эртте Къара къаргъа бла Къоркъакъ къоян бир къош болуп жашагъандыла. Къара къаргъа агъач аякъла, агъач къашыкъла ишлей эди. Со-ра, аланы да алып, учуп барып, ыйых кюн сайын базар быкъыгъа къона эди. Тюз къоннганлай а, къатлап-къатлап, бу жырчыкъны айта эди:

*Къакъ-къакъ! Къарр-къарр!
Агъач къашыкъларым бар,
Агъач аякъларым бар.
Алгъан — татлы ашар,
Зауукъ этип жашар,—
Къарр!*

*Бир сом сал да, къашыкъ ал,
Юч сом сал да, аякъ ал.
Сюйсенг а — тёрт сом да сал:
Экисин да бирге ал!!
Чомарт эсенг — бери бол,
Къызгъанч эсенг — кери бол!
Къакъ-къакъ! Къарр-къарр!
Алсанг, юйюнге жарар;
Алсанг, къошунгда жарар.
Алай экили, арсар —*

*Артдаракъ эрнин къабар.
Къакъ-къакъ! Къарр-къарр!
Ал да, ахшы жолгъа бар,—
Къарр!*

Къара къаргъа бу жырчыгъын хар заманда
ёню къаныкъгъынчы айта эди да, базардан жау-
лу гюттюле алып къайта эди. Къоркъакъ къо-
ян а тауатда чепкен согъа эди, кийим тиге эди,
жюн да тиге эди. Ишин да эте, былай жырлай
эди ол:

*Айыу келсин,
Ариу келсин,
Бал келтирсин,
Наныкъ берсин.
Ыразы болуп анга,
Окъа да салып, анга*

*Бёрк тигерме,
Терк тигерме!*

*Кукук жетсин,
Чукук этсин.
Кеси атын жүз айтса,
Бир жангылмай, тюз айтса,—
Тюйме тюерме!
Къаптал тигерме!*

*Сакълатмай кесин,
Герге да келсин!
Ахча да алмай,
Болжал да салмай,
Жыйрыкъ тигерме,
«Ма, сау кий!» — дерме.*

*Тюлкю уа келмесин,
Келе да билмесин!
Тонгуз кери жашасын,
Аман-жуман ашасын!
Пуу! Аты да эриши,
Сыфаты да эриши!*

Ма алай, сейир-тамаша жырлай болганды
Къоркъакъ къоянчыкъ. Жаныуарлагъа, къа-
натлылагъа да бек жарай болганды Къор-
къакъ къоянчыкъ.

Кюнлени биринде уа:

— Къоянчыкъ,— дегенди Къара къаргъа,—
бюгюн сени туугъан кюнюнгдю. Мен базаргъа
жетип келейим, сен а аш-суу эте тур.

— Мен... мен... Сен унутуп къойгъан сунуп
тура эдим,— деп, къулакъларын сир этгенди
къоянчыкъ.

— Тенгими туугъан кюнюн къалай унутур
эдим? — деп, Къара къаргъа, онг кёзюн кыса-
ракъ этип, анга къарагъанды.

Къоркъакъ къоянчыкъ асыры къууанган-
дан, чабып барып, Къара къаргъаны кыаты къу-
чакълагъанды.

— Базаргъа кеч болама, барайым. Сен а ты-
шына чыкъма. Биягъы бёрюню жагъыны тутуп
турады, дейдиле.

*«Ууу! Ууу!» — деп улуйду Бёрю,
От чагъадыла кёзлери.
Тутханын бууады мурдар,—
Къарр!*

Къайда да эшикни ачарса!..— дегенди Къа-
ра къаргъа.

— Къоркъама, мен аны, тейри, былай уруп
ийсем,— деп керилгенлей, Къоркъакъ къоян-
чыкъ шинтигинден кетгенди.

Сора, Бёрю тутуп къойгъан сунуп, кычы-
рыкъ-хахай этгенди.

— Ой, санга огъесе! — деп кюлгенди Къара
къаргъа, босагъадан тышына атлай.

Нёгери базаргъа кетгенлей, къоян кеси ал-
лына былай мурулдагъанды:

*Къуртакъулакъ бёрю,
Хо, бир келчи бери!
Келсенг — сен да Бёрюсе!
Бир урсам — минг ёлюрсе!*

*Хо, бир келчи бери,
Къуртакъулакъ Бёрю!
Тюерме, алай тюерме,—
Тейри, жилиатып иерме!*

Къоркъакъ къоянчыкъ, жырчыгъын да ай-
та, ун элегенди, тылы басханды. Хычин ичлик-
лери уа хазыр эдиле. Отну ышырып, ол хычин
биширип башлагъанды.

*— Бюгюн туугъан кюнюдю
Батыр къоянчыкъны!
Къайсы къоянчыкъны?
Ма бу къоянчыкъны! —*

деп, кеси кесин какасы бла кёргюзтгенди.

*— Къаргъа саугъа берликди
Жигит къоянчыкъгъа!
Къайсы къоянчыкъгъа?
Ма бу къоянчыкъгъа! —*

деп къошханды дагъыда.

Къара къаргъа базардан къайтыр заманга
ол хычинлерин биширип бошагъанды. Боша-
гъанды да:

*— Жаным-тиним хычинди!
Ол алай не ючюндю? —*

деп, ары-бери секиргенди. Бираздан а:

*Ол а аны ючюндю,—
— Жаным-тиним хычинди!*

деп, кесине жууап къайтаргъанды.

Ол жырчыгъын шошайтхан чакъда эшик къагъылгъанды.

— Ой-ой! Кимди ол? — дегенди къоянчыкъ.

— Менме! — дегенди эшик къакъгъан. — Чычханчыкъма!

— Сенмисе? Кел, жууукъ бол! — деп, къууаннганды къоянчыкъ. — Бююн мени туугъан кюнюмдю. Нечик иги болду келгенинг!

— Саугъасыз а къалай? — деп, жунчугъанды Чычханчыкъ. — Аны билсем, чертлеуюгюмю ала келир эдим.

— Бош жарсыма, артда келтирирсе, — дегенди Къоркъакъ къоянчыкъ.

— Угъай, мен бара-барайым. Сен а кёп жаша! — дегенни айтды Чычханчыкъ.

Къоянчыкъ сейир этгенди:

— Сора нек кетесе?

— Чертлеуюгюмю ашап къойгъанма.

— Ашап къойгъанмамы? — деп сагъышланганды къоянчыкъ. — Ы-ы, билмей, ашап къойгъанса да?

— Хау, биппе-билмей!

— Билмей ашагъанынг саналмайды. Билмей, тюнене кесим да төрт быхы ашагъанма.

— Билмей ашагъанынг къалай татлы кёрюнеди! Алайды да? — деп къууаннганды Чычханчыкъ.

— Алайды, хау, алайды. Энди тапхан чертлеуюгюнг мени болсун, охо да?

— Охо, болсун. Сеппе-сени болсун! — дегенди Чычханчыкъ.

Ызы бла уа, жырлап-жырлап, былай айтханды:

— Чертлеуюкюге барлыкъма да,
Къабанны башындан да уллу,
Къапланны башындан да уллу,
Чертлеуюкню табарыкъма да,

Ма былай сыртыма кѣтюрлюкме,
Санга кючден-бутдан
келтирликме!

Алайлай ким эсе да эшикни хыны-хыны
кѣакъгъанды.

— Ким-се? — дегенди Кѣоркѣакъ кѣоян-
чыкъ, жаны кетип.

— Ки-ки-кимсе? — дегенди Чычханчыкъ да,
солууу тыйыла.

— Бѣрюме! Ёзге уа ким?! — деп хырылда-
гъанды Бѣрю.

*Бурнума хычин ийис урады,
Хычин ийис урады,
Эшикни терк ачыгъыз!
Ачмайсыз нек? Ачыгъыз!*

Кѣоянчыкъ, Чычханчыкъ да шум болгъан-
дыла. Эшикни ачмагъандыла. Бѣрю уа, огъурсуз
хырылдай, жангыдан айтханды:

*— Эшикни терк ачыгъыз!
Ачмайсыз нек? Ачыгъыз!
Бурнума хычин ийис урады!
Хычин ийис урады бурнума!*

— Ки-ки-ким чакъыргъан эсе да, ол ачар,—
дегенди Кѣоркѣакъ кѣоянчыкъ.

— Чакъырылмай келген кѣонакъгъа биз
эшик ачмайбыз,— дегенди Чычханчыкъ да.

— Мени хыликкямы этесиз?! Тохтагъыз
бир! — деп, кѣутуруп, эшикни кѣыстау-кѣыстау
тырнагъанды Бѣрю. Сора, эшикни ачалмай, ба-
шын мияласы сыннган терезе кѣзге сукъгъанды.
Алай ач Бѣрю ол гитче терезечикден киралма-
гъанды. Киралмазын ангылап, былай даула-
гъанды:

— Бери беригиз хычинлерими! Бери беригиз, дейме да!

— Бусагъат, бусагъатчыкъдан,— дегенди Чычханчыкъ, эс жыйып.— Бир кесек тѣз, бир кесекчик, тюз быллай бирчик.

«Тюз быллай бирчик»,— деп, ол къуйрукъчу-гъуну кыйырчыгъын кѣргюзтгенди. Мычымай, къайын къалакъ бла отдан мыдыхла алып келгенди да:

— Ма, жаулу-бишли хычинле аша! — деп, Бѣрюню кенгнге керилип тургъан аузуна кюл къа-тыш кызыл мыдыхла къуйгъанды.

— Ой, кюйдюм! Ой, бишдим! Ой, кюйдюм! Ой, бишдим! — деп, таралып жилягъанды Бѣрю.

Базардан учуп жетген Къара къаргъа да аны къашындан, башындан къапханды. Амал-сызгъа къалгъан Бѣрю:

— Ой, къашым, ой, башым! — дей, терезе тю-бюне секирип, улуп башлагъанды.

Къара къаргъа уа четенчигинден жаулу гют-дюле чыгъаргъанды. Къоянчыкъ да хычинлерин ашлаугъа салгъанды. Къара къаргъа бла Чыч-ханчыкъ Къорккъакъ къоянчыкъны тѣрге олтурт-хандыла. Кеслери да олтургъандыла. Ючюсю да тойгъунчу ашагъандыла, зауукъ этгендиле.

— Шуѣхум, туугъан кюнюнг бла алгъышлай-ма! Санга келтирген саугъам а ма буду,— деп, Къара къаргъа бир жаппа-жангы къауалны Къорккъакъ къоянчыкъгъа узатханды.— Энди санга, энди бизге Бѣрю угъай, Къаплан да тиял-маз!

— Келчигиз, бу жангы къауалны атдырып бир кѣрейик! — дегенди Чычханчыкъ.

— Атдырайыкъ! Нек атдырмайбыз? — деп, таукел болгъанды Къара къаргъа.

— Бусагъат аны уа,— дегенди Къорккъакъ къоянчыкъ, къауалны огъары аягъына мин-дире.

Ючюсю да эшикге чыкыгъанда, Бёрю сакълап тура эди.

— Буууп къояйыммы ючюгюзню да! — деп къыжырыкълагъанды Бёрю.— Ууу, къашым! Ууу, башым! Ууу, къашым! Ууу, башым! Ууу, тилим!

— Кесинг терссе! Бизге не дауунг барды?! — деп, къыйыкъ къарагъанды Къара къаргъа.

Ач Бёрю гузаба этгенди:

— Чычханчыкъ тилими къуууруп къойгъанды! Сен да къашымы, башымы чучхугъанса! Бусагъат кюнюгюзню кёргюзтейим!

— Ха-ха-ха! — деп кюлгенди къоянчыкъ, къауалын Бёрюге бура.

— Неди бунг а? — дегенди Бёрю, къоркыакъ болуп.

— Бум а ма буду! — деп, къоянчыкъ къауалны сампалындан басханды.

«Та-тарх!» — деп, тегерекни зангырдатып, къауал атылгъанды. Бёрю, къоркыуп, агъачха къачханды да, ол кюнден сора думп болуп, тас болуп къалгъанды. Къара къаргъа, Къоркыакъ къоянчыкъ, эсе да Батыр къоянчыкъ бюгюн да Чычханчыкъ бла бирге ашап, жашап тургъан хапарлары барды.

— Не алаMAT жомакъ эди! — деди Улакчыкъ.

— Хау, бек тамаша жомакъ эди, алай ол ючюсю жаулу гюттюлерин тауусуп къойгъан болурла ансы,— деп, жарсыды Бойнакчыкъ.

БАШЛАРЫ

Атланган сёз	3
Къули Къайсын. Жылы сентябрь кюню	7
Залийханланы Жанажъайыт. Тайчыкъ бла айыу балачыкъ Атасы бла жашы. Кесинг хыйсап этчи, Бияслан	17
Тёппеланы Сюлемен. Къарт къаргъа. Балалы айыу. Хыйлачы. Къурта. Шаудан къатында. Ай тутулгъан кече.	28
Шауаланы Миналдан. Мукай бла Чукай. Пелиуан жаш- чыкъла. «Жол кес!»	50
Жулабланы Юзейир. Къарт киштикни тобасы. Алай жа- рамайды, ырысды. Бир жол тауда	61
Гадийланы Ибрагим. Элсюер къуш	71
Текуланы Жамал. Ырхы. Сарыкъанатчыкъ. Дугъума шай. Базар гинжи	75
Токумаланы Жагъафар. Киштик бла Эшек. Мусачыкъны эки къозусу. Ахияны киштикчиги. Курнайтчы Алдарбекни хапарлары: Нартла уялгъан эдиле. Бек биринчи мен бол- гъанма! Бразилиягъа жолоучулукъ. Бёрюле бла сермешюу. Темир къазыкъ. Башчы хораз. Базарда болгъан иш. Къара- чайгъа жолоучулукъ	88
Гуртуланы Элдар. Бир жол художник келди. Мен а клоун болур эдим. Тамбладан башлап. Къыркъарда. Хасан кышха барады. «Аман къоргъашинни» юсюнден	125
Гулаланы Башир. Къолаи чычханчыкъ	183
Бабаланы Ибрагим. Уппуурт бла аппасы	187
Тёппеланы Алим. Принчни сютлей акълыгъы. Къозукъу- лакъ. Бир батыр бла юч къоркъакъ, сора чойретон Во- ранкелди. Эрлен агъачда жашайды. Тилбилгич болуу. Тай- чыкъ бла Ильяс. Топашканы жангылычы. Сиркину, Ильяс, сора Къуш	191
Шауаланы Хасан. Кямил махтанчакъ туююдю. Ахмат ишлеген суратла	236
Алий Байзулла. Тайчыкъ	242
Толгъурланы Зейтун. Юч да тюлкю балачыкъ. Къызыл парий. Атха минген жашчыкъ	241
Мусукаланы Сакинат. Мюйюзлю къоянчыкъ. Хурметсиз къызчыкъ. Къол къапла. Жонай бал жашчыкъ. Жомакъчы аппаны кёлеги	272
Елмезланы Мурадин. Батыр улакъчыкъ бла мухар таш- дёрден. Бойнакъ айыучукъ. Билляча къыралында	284